

Mäetagused 89

Me mängime

MÄNGIME NUKKUDEGA

Tselluloidist nukk Lottchen ehk Lotte säilituskarbis. Helena Graubergi foto 2023.

Endine Eesti ohvitser Leonhard Lina valmistas oma tütrele mõeldes terve hävinud kodu sisustuse, kui pidi end kümme aastat punavõimude eest isatalu peidukohas varjama. Foto Tartu Mänguasjamuuseum 2012. Loe neist lähemalt alates lk 77.

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

89

Me mängime

(vaata ka: <https://folklore.ee/tagused>)

Toimetaja

Mare Kõiva

Külalistoimetaja

Astrid Tuisk

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2024

Toimetaja: Mare Kõiva
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Külastoimetaja: Astrid Tuisk
Veebitoimetajad: Andres Kuperjanov & Maris Kuperjanov
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov

Toimetuskolleegium 2021–2026: Ekaterina Anastasova (Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folkloristika Instituut koos Etnograafiamuuseumiga, Bulgaaria), Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Paracelsuse meditsiineraülikool, Austria), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Väljaande valmimine on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi projektiga EKM 8-2/20/3 ja tippkeskusega Eesti Juured (TK215). Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2024.89

© Eesti Kirjandusmuuseum
MTÜ Eesti Folkloori Instituut
Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Muutuvad arusaamad lastest ja laste uuenduslik energia <i>Dagmar Kutsar</i>	5
Trihvaa, uka-uka ja teised peitmismängud Eestis 20. sajandil <i>Astrid Tuisk</i>	21
Levkoi, Waschnik, härra Krokus ja teised. Baltisaksa laste mängu- ja kasvamismaailmad <i>Reet Bender</i>	51
Mitte ainult mängu asi <i>Helena Grauberg</i>	77
<hr/> TOIMETUSE VALIKUST <hr/>	
Muinastulede öö <i>Mare Kõiva, Andres Kuperjanov</i>	93
Loitsude edasiandmise ja esitamise iseärasused idaslaavlastel <i>Tatiana A. Agapkina</i>	113
Innovatsioonid idaudmurtide preesterkonnas <i>Ranus Sadikov</i>	125
Mordva materjal Eesti kogudes ja mordva diasporaad Eestis 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses <i>Natalia Ermakov</i>	135

IN MEMORIAM

Albena Georgieva <i>Irina Sedakova</i>	151
Tatjana Vladõkina <i>Mare Kõiva</i>	154
Arvo Valton <i>Nikolay Kuznetsov</i>	156

UUDISED

Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööd 2023	159
Kroonika	168

TUTVUSTUS

Läti loitsud raamatus ja digitaalarhiivis <i>Daiva Vaitkevičienė</i>	185
Kaastööst	192

Muutuvad arusaamad lastest ja laste uuenduslik energia

Dagmar Kutsar

Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi kaasprofessor
dagmar.kutsar@ut.ee

Teesid: Lapse ja lapsepõlve mõistmine oleneb sellest, millist sisu nendele mõistetele omistada. Eri aegadel on valdavaks olnud erinevad käsitused, mis tulevad ette ka tänapäevastes arusaamades lastest. Arusaamad omakorda mõjutavad seda, kuidas lastesse suhtutakse ja neid koheldakse. Artikkel keskendub kõige uuemale, kompetentse ehk oma vanusele vastava sotsiaalse pädevusega lapse kuvandile, mille kohaselt on lapsed aktiivsed tegutsejad ja usaldusväärsed andmeallikad. Selle kuvandi kohaselt on lastes palju uuenduslikku energiat, mida nad rakendavad nii igapäevases suhtlemises kui ka oma mängudes laias tähenduses: mäng kui tegutsemine, elamise harjutamine, sh uute oskuste arendamine ja enesesotsialiseerimine. Artikkel põhineb 2. ja 3. märtsil 2023. aastal Kuremaa lossis toimunud folkloristide talvekonverentsi “Mängimine ja mängulisus folklooris” sisse juhataval ettekandel.

Märksõnad: lapse kuvandid, lapse mäng, lapse uuenduslik energia, sotsiaalselt pädev laps

Sissejuhatus: Lapse muutuvad kuvandid ühiskonnas

Milline on praegusaja lapse lapsepõlv? Milline oli tema ema või isa lapsepõlv? Vanaema või vanaisa lapsepõlv? Lapsepõlv individuaalses ajas on eluperiood, mil inimene on laps. Ühiskonna vaates on lapsepõlv sotsiaalne nähtus, kultuuriline, majanduslik ja sotsiaalne konstruktsioon (Qvortrup 1994; Falkenberg & Krepski 2020) ehk kuvandite kogu, mida luuakse inimeste vahelise suhtlemise käigus, mõjutatuna ühiskonnas levivatest üldistest arusaamadest ehk diskursustest (James & James 2008). See tähendab, et erinevates kultuurides, eri aegadel, erinevate inimeste kujutlustes on palju erinevaid lapse ja lapsepõlve kuvandeid (nt Falkenberg & Krepski 2020). Isegi isiklikust lapsepõlvest rääkiva inimese jutustus on sotsiaalne konstruktsioon, mille tähendused ja tõlgendused varieeruvad olenevalt loo jutustamise kontekstist – ajast ja ruumist ning kellele jutustus on suunatud.

William Corsaro (1997) on väitnud, et kuvandeid lastest on vaja, kuna need aitavad vahet teha, kes on laps ja kes täiskasvanu. Järelikult see, kuidas ühiskonnas vaadatakse lapsele ja lapsepõlvele, mõjutab laste kohtlemise

viise, ühiskonnas laiemalt aga lastega seotud poliitikaid ja poliitiliste meetmete väljatöötamise suundumusi.

Philippe Ariès oli üks esimesi lapse ja lapsepõlve tõlgendajaid, kelle käsitluste mõju ulatub tänapäeva. Tema paljutsiteeritud raamatust “Centuries of Childhood” (1962, ingliskeelne versioon 1979) selgus, et keskaja ühiskonnades puudus teadlikkus lapsepõlvest kui omaette sotsiaalsest nähtusest. Tema hinnangu üheks aluseks olid maalid, kus lapsi oli kujutatud kui “väikseid täiskasvanuid”. Kaasaja tähenduses olid lapsed siis hooletusse jäetud. 16. sajandiks olid lapsed aga juba n-ö “avastatud” ja levimas oli arusaam, et lapsed on olemuselt siirad ja süütud, nad on kaitsetud ja väga haavatavad, nad on täiskasvanute jaoks imetluse allikad. Kaasaja tähenduses vajasisid lapsed siis kaitset. Hoolimata paljudest kriitilistest märkustest Ariès’ raamatu kohta tuleb tunnistada, et lapsed on haavatavad ja kaitset vajavad isikud ka tänapäeva inimeste arusaamades. Eestis läbiviidud uuringus (Anniste & Biin *et al.* 2018) küsitleti õpilasi (10–18a) ja täiskasvanuid, ning selgus, et 66% vastanud lastest ja 88% täiskasvanutest uskus, et lapsed on haprad ja haavatavad; valdav enamus lastest ja täiskasvanutest arvas, et lapsed vajavad kaitset (vastavalt 93% ja 96%).

Ajaloo edasi liikudes, levis Ariès’ (1979) järgi 16.–18. sajandi lääne ühiskondades vastukaaluks laste kui haavatavate imetlusobjektide kuvandile protestantlik moraalitsev vaade laste suhtes. Ariès viitas oma väite kinnituseks prantsuse esseistile Montaignele, kes ei leppinud laste imetlemise ideega, võrreldes neid ahvidega, ega “...nende mängude infantilise jama nautimisega” (1962: 130, vrd Corsaro 1997). Lastele hakati vaatama kui ebaküpsetele indiviididele, keda on vaja treenida ja distsiplineerida, kuna lapsed kipuvad reegleid eirama, käituma mitteootuspäraselt, on n-ö ohtlikud. Testides kuvandi levimust tänapäeva ühiskonnas selgus 35% laste nõustumine väitega, et lapsed ei ole võimelised võtma vastutust oma tegude eest ning 57%, et lapsed vajavad täiskasvanute järelevalvet (Anniste & Biin *et al.* 2018). Need laste hinnangud toetavad arusaama nn ohtlikust lapsest, keda on vaja rangelt piirides hoida. Siiski 56% täiskasvanutest, ja vaid 36% lastest arvasid, et lapsed on üdini head ja rikkumata. Viimase selgituseks ilmnis uuringust, et 71% lastest tajub oma väärkäitumist tahtmatuna, mis tuleneb nende ebaküpsusest, ebakompetentsusest ja teadmiste vähesusest või puudumisest. See tähendab, et lapsed ei pea end tahtlikult halvasti käituvaks, olemuslikult halvaks ja ohtlikuks, küll aga võivad selliselt tõlgendada laste käitumist täiskasvanud. Eve Jürgenson (2017) viis läbi intervjuud 16 viie- kuni seitsmeaastase lasteaialapsega, et teada saada, mida lapsed arvavad reeglitest ja distsiplineerimisest. Selgus, et juba lasteaialastel on selge arusaam reeglite tähendusest ja olulisusest, samas tunnistavad nad ka oma ebaküpsust: “...kui reegleid ei ole, siis võib teha, mida

tahad, ja õnnetused võivad juhtuda“ (tüdruk, 6-aastane). Osa lastest leidis, et karistamine on vajalik, kuid nad olid karistamise suhtes tingimuslikult positiivsed: “Vaata, kui ta ei saa karistada, siis ta ei tea, et seda ei tohi teha” (poiss, 5-aastane). Nad lisisid, et vanemad võiksid enne karistama asumist lapsega rääkida, huvi tunda, miks laps reegleid rikkus ja alles seejärel otsustada, kas ja millisel määral on karistamine üldse vajalik. Veelgi enam – täiskasvanud võiksid karistusmeetme osas lapsega nõu pidada. Oma vastustega väljendasid lapsed, et neil on oma arvamus, nad on oma vanusele vastavalt sotsiaalselt pädevad oma tähelepanekuid avaldama ja neil on ootus, et nende arvamusega arvestatakse. On ilmne, et kui lapsevanema vaadetes valitseb ohtliku lapse kuvand, siis ta ei ole valmis lapsega karistuse suhtes läbi rääkima, liiatigi veel lapse käitumise põhjuste üle juurdlema või neid temaga arutama.

Seoses lapse õiguste konventsiooni vastuvõtuga ÜRO Peaassambleel 1989. aastal ja riikide kohustusega laste õigusi järgida (Eesti ühines konventsiooniga 1991. aastal), on ühiskondades laienemas kuvand lapsest kui kompetentsest, sotsiaalselt pädevast, st oma arusaamu ja hoiakuid omavast subjektist. Doris Bühler-Niederberger (2010) rõhutab, et laps on aktiivne sotsiaalne tegutseja, kellel on talle ainuomased kogemused, arusaamad, hoiakud ja huvid ning kes on vastavalt vanusele sotsiaalselt pädev. Sotsiaalne pädevus areneb praktiliste kogemuste põhjal kogu elu jooksul (James & James 2008), mis aga sugugi ei tähenda, nagu ei vajaks laps juhendamist ja suunamist (Graham & Fitzgerald 2010). Sotsiaalselt pädeva lapse kuvandi levikut toetavad 96% Anniste ja tema kolleegide (2018) uurimuses osalenud lastest, kes nõustusid väitega, et lastel on oma eelistused ja arvamus, mis on olulised ja millega tuleb arvestada; 85% lastest nõustus, et lapsed on nutikad ja targad ning 74% lastest uskus, et nad on võimelised tegema iseseisvaid valikuid.

Kokkuvõttes viitega Anniste ja ta kolleegide (2018) uuringule levivad Eesti ühiskonnas eelpoolkirjeldatud kuvandid koos: lapsi nähakse nii ebaküpsetena, kes vajavad kaitset, kui ka probleeme tekitavatena, kes võivad väärida karistusi, samuti sotsiaalselt pädevatena, kellega on võimalik maailma asju arutada ja ühiselt otsuseid langetada. Laste õiguste ja vanemluse uuring viidi esmakordselt läbi 2012. aastal. Võrreldes 2018. aasta uuringuga on ohtliku lapse kuvandi levimus Eestis kahanenud, eriti vanemaeliste täiskasvanute hulgas, sotsiaalselt pädeva lapse kujund aga kogunud jõudu nii täiskasvanud vastajate kui ka uurimuses osalenud laste seas (Anniste & Biin *et al.* 2018). Ajaga on kasvanud nende täiskasvanute osakaal, kes usuvad, et lapsed on võimelised läbiräägitud reeglite ja kokkulepete piirides ise valikuid tegema ega vaja pidevat vanemate kontrolli. Sama arengujoon väljendus ka laste hinnangutes. Järgnevalt keskendume sotsiaalselt pädeva lapse kuvandile, uurime selle sügavamalt tähendust ja tähtsust ühiskonna arengu jaoks ning väljendumise erinevaid viise.

Lapse sotsiaalne pädevus ja nn uuenduslik energia

On selge, et ajalugu ei ole ette kirjutatud, seda luuakse oleviku protsessides, mis tähendab üha suuremat väljakutset kõikidele inimestele. Tänapäeva ühiskonnad on kiires muutumises, inimsuhted muutuvad üha keerukamaks (nt muutuvad perekonnad, haridusmaastik, tööviisid ja vormid jne – vt Eesti Inimarengu Aruanne 2023, 3. ptk, Sisask & Konstabel *et al.*). Selles kiires muutumises vajavad kaasaegsed ühiskonnad uuenduslikku (innovatiivset) mõtlemist ja pidevat uuega kaasas käimist (elukestvat õppimist) rohkem kui kunagi varem. Ja laps saab siin olla oma uuendusliku energiaga täiskasvanutele eeskujuks. Ivar Frønes ja Asher Ben-Arieh rõhutasid peaettekandes Laste Heaolu Indikaatorite Ühingu (ISCI) rahvusvahelisel konverentsil 2019. aastal Tartus, et lapsepõlv on täis uuenduslikku energiat ja selle keskmes on lapse toimevõimekus (agentsus). Toimevõimekuse all mõistetakse suutlikkust aktiivselt tegutseda ja oma sotsiaalsele pädevusele vastavaid eesmärgipäraseid valikuid teha, nende eest vastutust võtta ja oma tegevusele hinnanguid anda ning mõjutada oma tegevusega ümbritsevat keskkonda (Kuczynski & De Mol 2015; Kutsar & Soo 2020).

Ivar Frønesi (2016) kohaselt on lapsepõlv inimkonna arengu mõttes eluperiood, mida iseloomustab uuenduslik kohanemine ja areng, st lapsed kohtuvad iga päev uute ja tundmatute olukordadega, kus neil tuleb leida lahendusi. Selleks kasutavad nad seni kogutud teadmisi ja tähelepanekuid ning neile omast uuenduslikku mõtlemist. Mida vähem on senist kogemuste pagasit, seda enam läheb vaja uuenduslikku meelt. Laste uuenduslik meel väljendub näiteks igapäevases õppimises. Lapsed ei omanda teadmisi üksüheselt neid kopeerides, vaid võtavad teadmisi üle vanematelt põlvkondadelt aktiivselt seletavalt (ingl *interpretive reproduction of knowledge*; vt ka Corsaro 1997), oma eluilma (ingl *lifeworld*, vt nt Grunwald & Thiersch 2009) luues ja sotsiaalset pädevust kasvatades. Uuenduslik meel aitab arendada iseseisvaid probleemilahendamise oskusi – näha valikuid ja kasutada oma uuenduslikke ideid. Selline lähenemine lastele ja lapsepõlvele on täiendus klassikalistele sotsialiseerumisteooriatele, viidates sellele, et laste sotsialiseerimine on midagi enam kui kultuuri ülekanne ühelt põlvkonnalt teisele. Selleks et ühiskonnad areneksid, vajavad nad uusi põlvkondi, kes on uudsed nii bioloogiliselt kui ka kultuuriliselt. Lähtudes Corsarost (1997) ja Frønesist (2016) on lapsed ühtaegu nii ühiskonna füüsilised (arvulises ja bioloogilises mõttes) kui ka vaimsed (teadmiste, väärtuste, traditsioonide jne) kaastootjad ja edasikandjad, kindlustades järgmise täiskasvanute põlvkonnana ühiskonna kestlikkuse, sidususe ja eelmiste põlvkondadega võrreldes ühiskonna kultuurilise uuenemise.

Ivar Frønesi (2016) järgi sisaldab laste sotsialiseerimine kui täiskasvanute eesmärgipärane laste harimine ja kasvatamine lapse enesesotsialiseerimist (ingl *self-socialization*), st lapsed on selles protsessis aktiivsed subjektid. Enesesotsialiseerimine tähendab võimet valida ja luua sotsiaalselt mõtestatud eesmäärke ning nende poole püüelda. Lapse kasvades areneb uute teadmiste ja kogemuste taustal tema toimevõimekus ning iseseisva tegutsemise vajadus ja oskus. Enesesotsialiseerimine toimub nii mitteformaalsetes (nt pere, sõbrad) kui ka formaalsetes (nt kool, lasteaed) keskkondades. Nendes kontekstides loovad nii lapsed kui ka täiskasvanud iseennast ja kultuuri, milles nad elavad. Peale selle võimaldab enesesotsialiseerimine neil arendada elukarjääri, et kujunda oma elu isiklikult rahuldust pakkuv ja ühiskondlikult soovitava viisil. Laps alustab enesesotsialiseerimisega sünnist alates: näiteks õpib ta mõjutama täiskasvanuid, neile oma vajadustest teada andma juba kõne-eelses perioodil häälightsuste, näo- ja kehaväljenduste abil. Enesesotsialiseerimise tuumaks on uuenduslik energia. Järgnevalt toon näiteid laste uuendusliku energia rakendustest nii üksi silmitsi olles uute olukordadega, ühiselt eakaaslastega uut teadmist luues kui ka kaasa aidates täiskasvanu enesearengule. Näited pärinevad nii ühest kirjandusallikast kui ka isikliku kommunikatsiooni käigus kogutust.

Uuenduslik energia aitab lapsel toime tulla uue olukorraga

Mida väiksem on laps, seda vähem on tal kogemuste pagasit, millest olukordadele tüüplahendusi leida. Appi tuleb lapse uuenduslik energia. Toon näite rahvusvaheliselt tuntud pereteraapia emaks peetava Virginia Satiri raamatust “Peoplemaking” (1976), kus autor kirjeldab mõistujutus, kuidas viieaastane poiss Epaminondos lahendas talle uudset olukorda.

Ühel päeval läks emal võid vaja ja ta saatis poisi esimest korda iseseisvalt poodi. Poisil oli väga hea meel, sest ta armastas oma ema väga ja ema armastas teda ning poiss soovis emale rõõmu valmistada. Ema ütles: “Pane tähele, kuidas sa või koju tood!” Poiss jõudis õnnelikult poodi, ostis paki võid ja siis meenusid talle ema öeldud sõnad. Ta tahtis olla väga hoolikas. Ta mõtles, mõtles. Kuna päike oli väga palav, siis ta otsustas, et paneb või mütsi alla varju. Selleks ajaks aga, kui ta koju jõudis, oli või sulanud ja voolas kaela mööda alla. Ema pani olukorda pahaks: “Oled sina alles rumal, kes siis võil üles sulada laseb! Oleksid pidanud võid kõigepealt jões jahutama ja siis joostes koju tulema.” Poiss oli väga kurb, eriti selle pärast, et ta kurvastas oma ema. (Satir 1976: 245)

Kirjeldatud loos on laps esmakordselt iseseisvalt poes ostu tegemas. Laps ei pruugi aru saada oma veast. “Ära enam nii tee” on lapse seisukohalt sisutühi soovitus, kuna ei sisalda informatsiooni, kuidas on õige. Lapsele kaasa antud õpetus osutus liiga abstraktseks (“mine poodi, too võid, aga vaata et sa võil üles sulada ei lase”), ja tagantjärele tarkus (“oleksid pidanud jahutama võid jões”) ei aita järgmiste uute olukordade lahenduste leidmisele kaasa. Kui lapse enda lahendus vanemale ei sobi, võib järgneda karistus, näiteks juhul, kui vanema ettekujutuses on laps teadlikult tüli tekitav tegelane ja tema vale käitumine paistab ema tõlgenduses kavatsuslik. Karistamine vale käitumise eest tekitab lapses süütunnet, sest ta ei vasta täiskasvanu ootustele, on teistsugune, mitte selline nagu peaks, st nagu teised. Epaminondose ema piirdus lapse esimese ebaõnnestunud poeskäigu puhul noomimisega ja jättis lapse iseseisvalt järeldusi tegema. Sisuliselt toetas ema lapse autonoomsust, andes võimaluse teha valikuid ja ise otsustada.

Eve Jürgensoni (2017) uurimuse juurde tagasi tulles: lapsed kirjeldasid, kuidas karistamise ebaõigluse tunnetamine tekitab lapses viha ja kättemakusooivi – vanema ebaõige käitumine toetab lapse agressiivsuse kasvu. See on tõdemus, mis võib kanduda edasi lapse teistesse elukeskkondadesse ennast kaitsva agressiivse käitumisena teiste laste suhtes. Mõnel puhul võib aga lapse tulitekitav käitumine olla teadlik ning vastata nn ohtliku lapse kujundile. Näitena olukorrad, kus vanema seisukohalt lapse halb käitumine on ainuke suhtlemiskanal, milles saab laps vanemaga kontakti ja tähelepanu. Laps vajab ühist aega vanemaga, isegi kui see saab täidetud negatiivse sisuga.

Kokkuvõttes tuleb lapse uuenduslik energia appi, kui lahendused ei ole kergelt ette antud. Vaja läheb täiskasvanu tarkust lapse pädevuse kasvu mõista, mitte hukka mõista.

Lapsed seletavad maailma uuenduslikult ja kollektiivselt

Eelpool mainisin viitega Corsarole (1997) ja Grunwald & Thierschile (2009), et lapsed ei omanda teadmisi ja oskusi üksüheselt, vaid nii individuaalselt kui ka ühistegevustes. Ühes lasteaias arutasid lapsed (nimed muudetud) omavahel Eesti sünnipäeva teemal. Selgus, et neil on mitmeid asju, millesse omavahelises vestluses uuenduslikku meelt kasutades selgust tuua.

Keiu (5a): Kui sünnid, siis ongi sünnipäev. Eesti sündis ju maakerast.

Mai (4a): Eesti võis ikka Jumalast ka olla!

Teet (5a): Kuule, Vanapagan sündis enne kui Jumal ja Eesti võib ju Vanapaganast ka olla.

Mai: Eesti sai maakerast sündida küll, kui seal oli auk, kuhu Eesti saaks tulla. Maakera seest hakkas nõör välja tulema. Tõmmati seda nõöri ja Eesti tuligi välja. Maakera paigutas siis Eesti sinna, kus oli vaja. Ta kõrval on Lätt. Teised maad ongi talle nagu vennad. Siis sai ta endale nime. Maakera mõtles, et ta on nii Eesti moodi ja paneme talle nimeks Eesti. Teet: Äkki panid hoopis planeedid Eestile nime. Planeedid on muidu ilu pärast, aga nad on Maa emad ja isad. Maa kasvab suureks ja paksuks ja hakkab enda sisse riike koguma ja siis hakkab loksuma. Vaata, niimoodi tuleb maavärin [näitab teistele] ja siis hakkavad kõik liikuma ja riigid sünnivad. (Autori kogu: kommunikatsioon lasteaiaga)

Kirjeldatud näites kombineerivad lapsed varem omandatud teadmisi, seletades neid ümber ja kombineerides oma kogemuste, tajude ja tähelepanekutega ning luues uusi seoseid nähtuste vahel. Läbi sai räägitud mitu teemat. Kõigepealt oli lähteteemaks sünnipäev ja kuidas sündis Eesti (vrd lapse sünd emast ja side nabanööri kaudu). Edasi sai Eesti sünni seostada juba laiemalt riikide tekkega (varasem teadmine, et Eesti on riik ja peale Eesti on teisi riike). Kokkuvõttes löid lapsed oma uuendusliku seletuse Eesti sünnipäeva teemal.

Lapsed sotsialiseerivad ennast ühistegevuses

Järgnevalt toon näite ühe kooli teise klassi lastest, kes oma tegevustele hinnangu andsid ja olukorrale ühiselt lahenduse leidsid ning edaspidisele ühistegevusele reeglid seadsid.

2. klassi lapsed tegid iseseisvalt Messengeris klassi listi. Hommikul üks laps märkas, et Messengeris oli juba 169 sõnumit – poiss ja tüdruk nende grupist olid omavahel tülli läinud, aktiivselt sõnumeid vahetanud ja järjest enam oli nendes ropendamist. Lapsed hakkasid omavahel arutama, kuidas edasi? Mida nendega teha? “Peaksime nad mõlemad ära bännima,” on ettepanek. Siit lähtus arutelu, kui kauaks. Kas nädalaks? Päevaks? Ja mis reeglid meil üldse on? “Teeme reegliks, et ei tohi üldse ropendada,” tegi üks lastest ettepaneku. “Või et kui kolm korda ropendab, saab bänni,” lisas teine. Otsus: bännitakse päevaks. (Autori kogu: kommunikatsioon lapsevanemaga)

Lapsed vajavad enesesotsialiseerimiseks reegleid, sest reeglid aitavad seada tegevusele (ja uuendusliku energia rakendamisele) piire, luua kontrolli olukorra üle ning teha nähtavaks valikud ehk “mängumaa” – mida tohib ja mida mitte.

Lapsed võtavad oma valikute puhul vastutuse. Ka Eve Jürgensoni (2017) uurimus tõi välja reeglite tähtsuse laste jaoks:

Mina arvan, et reegleid on vaja küll. [--] Sellepärast et muidu juhtubki nii, nagu selle Madisega, et ta kogu aeg ropendab ja minu vend ka ropendab, aga mina ei taha seda kuulata. (Poiss, 7-aastane)

Ivar Frønesi (2016) järgi on küpsemine geneetiliselt raamistatud, kuid arengumehhanismid ei ole eelnevalt struktureeritud, ette määratud. Uuenduslikku energiat rakendav areng põhineb lapse kui subjekti ja keskkonna vahelisel koostoimel. Lapsed osalevad erinevates suhtekeskondades – see suurendab ka uuenduste ja muutuste potentsiaali ühiskonnas laiemalt.

Lapsed seletavad oma käitumisviise, ehitavad uuenduslikult oma eluilma

Järgnevalt esitlen lapse arutelu kallistamise teemal. Selles arutelus saavad kokku lapse tähelepanekud, kogemused, eetika, reeglid ja neid kokku siduv uuendusliku energia rakendus. Laps ehitab oma arusaamist elust, kombineerides sotsiaalseid mõjutusi isiklike tõlgendustega ja muutes oma arusaamade ning käitumiseeskirjadega teda ümbritsevat keskkonda.

Kallistamine on sellepärast olemas, et sõbra aidata. Siis ta on rõõmus. Võtad teisel ümbert kätega ja siis ta tunneb head. Lasteaias kallistame ikka, siis on teine sinu sõber. Siis tunnen sellist mõnu asja. Kaisat [nimi muudetud] ma kallistan iga päev, võtan teda sülle ja keerutan, talle meeldib see. Isegi mujal kallistatakse kui lasteaias, näiteks kui siit ära lähed, hakkab kohe pihta. Ma tean, et on sõbra-kalli ja on lohutamise kalli. Sõbra-kalli on hea mõte, siis armastad sõbra ja armastad kalli ka. Sa võid koguaeg kõiki kallistada, ainult mitte nõrka vanaema, ta võib muidu ümber kukkuda. Ma soovin, et sellel aastal oleksid kõik head ja teeksid, mis õpetajad ütlevad. (Poiss, 5-aastane, autori kogu: kommunikatsioon lasteaiaga)

Lapse kogemuses on kallistamine kui sõbra lohutamine ja temasse hea suhtumise väljendamine. Kui on olemas lohutamise kalli, siis võib arvata, et on olemas ka lapse empaatilisus – arusaamine, et mõnikord teised inimesed on kurvad ja vajavad toetust. Eetilisest aspektist selgub läbi lapse kogemuse, et tehes teistele head, suureneb lapse enda heaolu. Kuid lapse arutelus ilmneb

ka ühiskonnas levinud diskursus eakatest kui nõrgematest – neid tuleb kohelda erilise tähelepanelikkusega. Ja lõpuks viitab laps ka reeglitele, soovitudes järgida õpetajate nõuandeid.

Laps suunab läbi uuendusliku mõtlemise täiskasvanu käitumist: lugu lapse Hingelinnust

See, kuidas laps suunab läbi uuendusliku mõtlemise täiskasvanu käitumist, ilmneb järgmises näites. See on lugu lapsest ja emast ja ema vanemakskasvamise katkematust suhetepõhisest protsessist. Ühel õhtul tekib kodus sõnavahetus ema ja lapse vahel, teemaks õigeaegne magamaminek. Ema on väsinud ja ärritunud ning tagatipuks tõstab lapse peale häält. Lõpuks kõrvuti voodis lamades, muinasjuttu rääkides ja und oodates kurdab laps:

Kui sa minuga nii valjul häälel räägid, siis minu Hingelind paneb oma tiivad kokku, laseb pea norgu ja on väga kurb. (Poiss, 5-aastane, autori kogu: kommunikatsioon lapsevanemaga)

Võib arvata, et empaatiline ema tundis ebamugavust oma käitumise pärast ning tegi lapse vajadustest lähtuvaid järeldusi, kuidas saada paremaks vanemaks. Nii panustas laps omaloodud metafooriga ema vanemaks kasvamiselle.

Mäng ja selle uuenduslik tähendus

Lapse uuenduslik energia on inimeste ja olukordadega kohanemise ja lapse arengu kompleksse tuuma tõukejõud. Lapsel on sisemine motiveeritus areneda. Seda toetab tema loomupärane uudishimu (Frønes 2016). Uuenduslik energia ja mäng on tihedalt seotud. Mängu sügavat arengulist sisu kirjeldab üks noore täiskasvanu lapsepõlvemälestus, mida ta jagas kursusel “Lapsed ja lapsepõlv” Tartu Ülikoolis.

Lapsena tahtsin ma alati kõiges sõna sekka öelda, arvamust avaldada ja olin hea meelega liidripositsioonil. Olin suhteliselt isepäine, see tähendab, et kuulasin küll käske, aga enne argumenteerisin ja püüdsin ikka teistmoodi teha. Samuti, kui mulle mõne mängu reeglid ei meeldinud, siis väljendasin seda kõvahäälselt ning nõudsin, kuidas peab olema. Kui minu moodi ümber ei tehtud, siis tihti lihtsalt läksin üldse minema. Kui mõnes mängus käituti kasvõi ainult minu meelest ebaausalt, siis

nii ka ütlesin ja vajadusel kaitsesin ka teisi. Seetõttu tekkisid vahepeal ka väikesed tülid ja kes on mängus kelle poolt. Enamasti ikka leppisime hiljemalt järgmiseks päevaks kõik ära ja läksime koos jälle mängima. Me ei olnud sellised, kes vabandust paluks, aga arutasime vana asja tihti läbi ja leppisime midagi kokku, kuidas peab olema. (Kutsar 2024)

Loo jutustaja meenutab, kuidas lapse uuenduslik energia rakendub ühistegevuses. Lapsed annavad olukorrale tähenduse ja hoiavad kontrolli ühiselt loodud innovatiivse mänguruumi üle, abiks omaloodud reeglid ja nende muutmise võimalikkus läbirääkimise teel. Ühisel suhtlusruumis väljendub nende uudishimu, motiveeritus uusi asju tundma õppida, keerulisi ülesandeid lahendada ja edu üle rõõmu tunda ning uusi kogemusi nii omavahel kui ka täiskasvanutega jagada. William Corsaro (1997) räägib mängu stressilangatavast mõjust lapsele, näiteks kodus toimuva pärast stressis laps leiab eakaaslastega koos mängides oma seisundile leevendust ja läheb õhtul koju paremas psüühilises seisundis kui hommikul lasteaeda tülles.

Laste uuenduslik energia rakendub kõige paremini vabamängus. Ivar Frønesi ja Asher Ben-Arie'i (2019) seisukoht on, et kaasaegsetes ühiskondades ei ole mängu ülesandeks lihtne rollide imiteerimine, vaid kommunikatiivsete ja uuenduslike pädevuste arendamine turvalises keskkonnas. Lapse aja liigne organiseerimine piirab aga tema tulevikku suunatud toimevõimekuse arengut.

Uurimused on kinnitanud, lastel, kes saavad vabalt mängida, on paremad keelelised ja sotsiaalsed oskused, nad on võrreldes mittemängijatega empaatilisemad, rikkama kujutlusvõimega ja saavad teistest inimestest paremini aru. Vaba mängu harrastada saanud lapsed on vähem agressiivsed, suurema enesekontrolli võime ja teravama mõtlemisega (Miller & Almon 2009). Edward Miller ja Joan Almon toovad näite 1970. aastate lasteaedade ettevaatlikust reformist Saksamaal. Viiskümmend lasteaeda läks eksperimentaalselt üle õppepõhisele laste arendamisele, samas kui viiskümmend lasteaeda jätkasid mängupõhiselt. Mängupõhistes lasteaedades arendasid lapsed läbi mängu sotsiaalseid oskusi, õpipõhiste lasteaedade lapsed olid aga paremini õppetööks ette valmistatud. Kui samad lapsed said kümneaastasteks, ületasid mängupõhistest lasteaedadest pärit lapsed endiselt teisi sotsiaalsete oskuste poolest, olles empaatilisemad ja kohanedes sotsiaalselt kooliga paremini kui võrdlusgrupp. Ka nende õpioskused pigem ületasid teise grupi omi. Eksperimendi tulemusena otsustati tagasi pöörduda mängupõhiste lasteaedade juurde.

Lapsed annavad nõu

Herta Hiiend (2020) viis läbi magistriuurimuse haridusinnovatsiooni teemal, tema uurimuses osalejad olid 4–7-aastased lasteaialapsed. Veel hiljaaegu arvati rahvusvaheliselt, et nii noorte lastega ei ole võimalik kvalitatiivset uurimust läbi viia, kuna nad on selleks veel liiga väiksed. Hiiendi töö tõestab vastupidist: juba 4-aastased lapsed on oma vanusele vastava pädevusega ning valmis rääkima sellest, mis võiks nende lasteaias olla teisiti, uuenduslikku. Lähenedes lastele lastekeskset, küsis uurija: “Kui sa oleksid võlur ja sul oleks võlukepike, siis mida sa oma lasteaias muudaksid?” Uurimusest selgus, et lapsed tegid hulgaliselt ettepanekuid lasteaia eluolu parendamiseks, neid omavahel arutades ja ühiseid ideid luues. Peateemadeks osutusid mäng, IKT (info- ja kommunikatsioonitehnoloogia), söömine, looduskeskkond, rühmakeskkond ja lasteaia korraldus laiemalt. Uuenduslikke ideid läbis punase joonena mängu teema: rohkem mängu, rohkem erinevaid mänguasju, rohkem mängu erinevates keskkondades. Kinnituse sai Frønesi (2016) väide mängust kui laste jaoks kõige loomupärasemast tegevusest, kus lapsed rakendavad oma uuenduslikku energiat uusi ideid luues, uusi asju katsetades ning oma uuenduslikke ideid ellu viies. Lapsed rõhutasid kaaslaste tähtsust, kellega koos mängida, samuti keskkonda, kus mängida. Hiiend (2020: 37) ütleb kokkuvõttes: “Oluline on teha koostööd lastega, küsides nende mõtteid ja ettepanekuid.” Lapsed on oma elu eksperdid (Mason & Danby 2011), kes oskavad anda hinnanguid keskkonna kohta, milles nad viibivad, lähtuvalt oma kogemustest seal tegutsedes.

Mida laste sõnum akadeemilisse keelde tõlgituna tähendab? Lapsed ja täiskasvanud kuuluvad erinevatesse põlvkondadesse, neil on erinevad huvid ja eesmärgid. Lasteaiaõpetajatel lasub vastutus laste kooliküpseks arendamisel, laste huvi keskmes on aga mäng. Meenutades Saksamaa eksperimenti 1970. aastatest ja arvestades sotsiaalse keskkonna üha kasvavat kompleksust, on laste heaolu tagamine läbi sotsiaalsete oskuste arendamise olulisem kui kunagi varem. Õpetajad peaksid kohandama oma õppekavad ja õpetamismeetodid, arvestades laste huvisid ja kommunikatsioonikanaleid, st kaasama õppeprotsessi laste uuendusliku energia, sh rakendama rohkem lapsele loomupärasest uudishimu.

Lõpetuseks

Mäng on tegutsemine, mäng on õppimine läbi simulatsiooni (sh sotsiaalsete oskuste harjutamine, minapildi arendamine), mäng on elamise harjutamine. Mäng sisaldab uuenduslikkust ja kohanevat arengut. Suhtumist lapse mängu mõjutavad ühelt poolt täiskasvanu rollid lapse suhtes ja teiselt poolt tema arusaamad lastest ja lapsepõlvest. Lapsevanem, kasvataja, õpetaja võtavad vastutuse lapse arendamise eest: laps on ebaküps, vajab õpetamist, ettevalmistamist koolieelikuna kooliks, seejärel kooliõpilasena tulevaseks täiskasvanueluks. Suhe lapse mängu toimib läbi ebakompetentse lapse kuvandi, luues eelise organiseeritud mängule. Lapse ja lapsepõlve käsitlese järgi, mille kohaselt laps on oma vanusele vastava sotsiaalse küpsusega aktiivne tegutseja, on aga laps tulvil uuenduslikku energiat, mis aitab tal avastada ja igapäevaselt ettetulevatele olukordadele uudseid lahendusi leida ennast sotsialiseerides ja oma käitumisega teistele inimestele mõju avaldades, nt eakaaslastega ühiselt maailma avastades või andes lapsevanemale hoogu vanemaks kasvamisel. Selle kõige on laps siin ja praegu tuleviku ühiskonna kaaslooja.

Frønes ja Ben-Arieh käsitlesid 2019. aastal Tartus ISCI (*International Society for Child Well-being*) konverentsi peaettekandes lapse loovuse tähendust ühiskonna arengus Georg Wilhelm Friedrich Hegeli Minerva öökulli metafoori kaudu: Minerva öökull avab oma tiivad videviku saabudes (päeva möödudes). See tähendab, et meie täiskasvanutena mõistame arenguid alles siis, kui need on saavutanud teatud nähtavuse (nt arengukavasid koostame tuginedes olemasolevale kogemusele, st suuresti tagantjärele tarkusele põhinedes – autori laiendus). Täiskasvanutena anname hinnanguid ka oma lapsepõlvele, kuid erinevus lapse ja täiskasvanu vahel on kogemuste pagasis. Kui täiskasvanu mõtestab tänast ja homset läbi elatud elu ja püüdluse “kastist välja mõelda”, siis lapsel tuleb elada oma elu ettepoole, st leida lahendusi siin ja praegu, rakendades oma uuenduslikku energiat. Seega siis Frønesi ja Ben-Ariehi seisukohalt on kaasaegse lapsepõlve väljakutse mõista sotsiaalseid protsesse tulevikku vaatavalt, hoides fookuses mitte tulevast täiskasvanupõlve, vaid siin-ja-praegu elatavat lapsepõlve. Olgu öeldud, et ühiskonna arengute kiirenedes saab uuenduslik mõtteviis üha enam väljakutseks ka täiskasvanutele. Lapsena on üheks uuendusliku mõtte rakenduseks ja arenguteguriks mäng laias tähenduses.

Tänuõnad

Artikkel on valminud uurimisprojekti PRG700 “Lapsepõlve haavatavus ja haavatav subjektiivsus: interdistsiplinaarne võrdlev vaade” raames.

Allikad

Autori valduses märkmed (suhtlusest lasteaialastega ja lapsevanematega).

Kirjandus

Anniste, Kersti & Biin, Helen & Osila, Liina & Koppel, Kaupo & Aaben, Laura 2018. Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018. Uuringu aruanne. – *Mõttekoda Praxis*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis (<https://www.praxis.ee/tood/lapse-oiigused-ja-vanemlus-2018/> – 17.06.2024).

Ariès, Philippe 1979. *Centuries of Childhood*. Penguin.

Bühler-Niederberger, Doris 2010. Introduction: Childhood Sociology – Defining the State of the Art and Ensuring Reflection. – *Current Sociology* 58 (2), lk 155–164 (DOI:10.1177/0011392109354239).

Corsaro, William A. 1997. *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks California & London & New Dehli: Pine Forge Press.

Falkenberg, Thomas & Krepski, Heather 2020. On Conceptualizing Child Well-Being: Drawing on Disciplinary Understandings of Childhood. – *Canadian Journal of Education / Revue canadienne de l'éducation* 43 (4), lk 891–917 (<https://eric.ed.gov/?id=EJ1280330> – 1.06.2024).

Frønes, Ivar 2016. *The Autonomous Child. Theorizing Socialization*. Springer.

Frønes, Ivar & Ben-Arieh, Asher 2019. *Capturing the essence of childhood*. Key-note address at the 7th conference of the International Society for Child Indicators. Tartu 27–29 August 2019.

Graham, Anne & Fitzgerald, Robin 2010. Progressing children's participation: Exploring the potential of a dialogical turn. – *Childhood* 17 (3), lk 343–359 (DOI:10.1177/0907568210369219).

Grunwald, Klaus & Thiersch, Hans 2009. The concept of the 'lifeworld orientation' for social work and social care. – *Journal of Social Work Practice* 23 (2), lk 131–146 (DOI: 10.1080/02650530902923643).

Hiiend, Herta 2020. *Haridusinnovatsioon koolieelses lasteasutuses 4–7-aastaste lasteaialaste käsituses*. Magistritöö. Tartu Ülikool (<http://hdl.handle.net/10062/68677> – 21.06.2024).

James, Allison & James, Adrian L. 2008. *Key Concepts in Childhood Studies*. London: SAGE Publications Ltd.

Jürgenson, Eve 2017. *Reeglid ja karistused kodus. 5–7-aastaste laste arusaamad reeglitest ja karistustest*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool (https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/57561/jyrgenson_eve_ma.pdf?sequence=1&isAllowed=y – 21.06.2024).

Kuczynski, Leon & De Mol, Jan 2015. Dialectical Models of Socialization. – Overton, Willis F. & Molenaar, Peter C. M. (toim). *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*. Theory & Method 7th ed, Vol. 1. Wiley, lk 323–368 (DOI:10.1002/9781118963418.childpsy109).

Kutsar, Dagmar (koost) 2024. *Minu lapsepõlve mängud*. Lapsepõlvemälestuste vihik 2018/2023/2024. Käsikirjaline materjal. Koostanud Dagmar Kutsar.

Kutsar, Dagmar & Soo, Kadri 2020. Eesti noorte subjektiivne heaolu ja toimevõimekus. – Allaste, Airi-Alina & Nugin, Raili (toim). *Noorteseire aastaraamat 2019–2020. Noorte elu avamata küljed*. Tallinn: Tallinna Ülikool, lk 7–24 (https://api.hp.edu.ee/sites/default/files/inline-files/noorteseire_aastaraamat_2020_HARNO%20logodega_0.pdf – 21.06.2024).

Mason, Jan & Danby, Susan 2011. Children as Experts in Their Lives: Child Inclusive Research. – *Child Indicators Research* 4 (2), lk 185–189 (DOI:10.1007/s12187-011-9108-4).

Miller, Edward & Almon, Joan 2009. *Crisis in the Kindergarten: Why Children Need to Play in School?* College Park, MD: Alliance for Childhood.

Qvortrup, Jens 1994. Childhood matters: An introduction. – Qvortrup, Jens & Bardy, Marjatta & Sgritta, Giovanni & Wintersberger, Helmut (toim). *Childhood Matters. Social Theory, Practice and Politics*. European Centre Vienna: Avebury, lk 1–23.

Satir, Virginia 1976. *Peoplemaking*. Science and Behaviour Books.

Sisask, Merike & Konstabel, Kenn & Pärna, Kersti & Kutsar Dagmar & Tiidenberg, Katrin & Sooväli-Sepping, Helen (toim) 2023. *Eesti inimarengu aruanne 2023. Vaimne tervis ja heaolu*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu (<https://inimareng.ee/et/eesti-inimarengu-aruanne-2023/> – 21.06.2024).

ÜRO lapse õiguste konventsioon = Lapse õiguste konventsioon. – *Riigi Teataja* II 1996, 16, 56 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/24016> – 21.06.2024).

Summary

Changing images of children and children's innovative energy

Dagmar Kutsar

Associate Professor in Social Policy

University of Tartu

dagmar.kutsar@ut.ee

Keywords: images of a child, socially competent child, innovative energy of a child, child's play

Understanding the child and childhood depends on the content attached to these concepts. Different images have prevailed in different times and they reflect in modern understandings of children.

Drawing on Philippe Ariès' seminal work, *Centuries of Childhood*, the paper offers a glimpse of images of children through time. History has portrayed the vulnerable, fragile child who needs protection and the immature child who needs to be educated and disciplined. Both images are represented in adults' and children's perceptions of today's children. These perceptions in turn influence the way adults treat children. For example, a parent who sees the child as vulnerable and fragile may be overprotective and limit the child's autonomous behaviour; another parent may not be able to negotiate with the child and may be easily punitive in situations where the child makes mistakes. According to children, they do not misbehave deliberately, but because they are immature and lack knowledge and experience. Understandably, they also agree with the image of a vulnerable child – in some situations they need to feel safe and protected.

With the adoption of the Convention on the Rights of the Child by the UN General Assembly in 1989 and its ratification by state governments, the image of the socially competent child began to develop vigorously. The current article focuses on the competent image of the child, according to which a child is an active social agent and socially competent according to age to evaluate his or her lived life. The paper recalls keynotes of Ivar Frønes and Asher Ben-Arieh at international children's well-being conference which was held in Tartu in 2019. According to them, while an adult thinks about life lived today, and thinking about tomorrow is the quest to "think out of the box", a child has to live life forward each day, i.e., find solutions here and now, harnessing their innovative energy; for example, when confronted with new situations that require new solutions, or when interpreting and reproducing knowledge individually and collectively, shaping the world in which they live and, last but not least, bringing about change around them, e.g., contributing to the parent's growth into parenthood. The challenge of modern childhood is to understand social processes in a forward-looking way, focusing not on future adulthood but on the here-and-now of childhood. Children use their innovative energy in everyday interactions and play, which is an important part of their lives. In a broad sense, play is action, it is practice of living, including the development of new skills and self-socialisation. There is plenty of innovative energy in children in their free

play. In conclusion, it has to be said that, as society develops more rapidly, innovative energy and thinking are increasingly becoming a challenge for adults too.

The article is based on the introductory presentation of the winter conference of folklorists, “Playing and Playfulness in Folklore”, held in Kuremaa Castle on 2–3 March 2023.

Dagmar Kutsar on Tartu Ülikooli sotsiaalpoliitika kaasprofessor. Rahvusvahelise laste heaolu-uuringute võrgustiku (ISCI) juhtkomitee liikmena ja Children’s Worlds (ISCWeB) töörühma juhina Eestis keskendub ta laste subjektiivse heaolu mõtestamisele ja tulemuste sotsiaalsele vahendamisele. Eesti haridusvisiooni 2035 sidususe töörühmas panustas ta õpilaste ja õpetajate suhetepõhise heaolu väärtustamisele õpiedu kõrval.

Dagmar Kutsar is Associate Professor in Social Policy at the University of Tartu. As a board member of the International Society for Child Indicators (ISCI) and leader of the Children’s Worlds working group in Estonia, she focuses on interpreting children’s subjective well-being and social mediation of the results. In the coherence working group of Estonian Education Strategy 2035, she contributed, besides progress in studies, to valuing the relational wellbeing of students and teachers.

dagmar.kutsar@ut.ee

Trihvaa, uka-uka ja teised peitmismängud Eestis 20. sajandil

Astrid Tuisk

Eesti Kirjandusmuuseumi haridusjuht,

Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur

astrid.tuisk@folklore.ee

Teesid: Artiklis vaatlen eesti jooksu- ja peitmismänge nagu *ukraadina* (vrd vn *ukradina*, kadunud) ehk *uka-uka* (vrd ingl *hide and seek*, *Block*, *Forty Forty*, vrd vene *tuki-tuki*), trihvaa/trihvaater (vrd sks *Trivater*, *Verstecken mit Anschlagen*), *kopupeit* (koputamisega peitus), *paalkaviskamine* (kepi viskamine) ja kaksteist pulka.

Allikatena kasutan Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud mängude kirjeldusi. Enim saadeti mängu 1934.–1935. aasta rahvamängude ning 1992. aasta laste- ja noortepärimuse kogumise võistlustele, kuid mängu kirjutati üles ja salvestati ka vahepealsetel aastatel ning hiljemgi. Vaadeldavates mängudes kombineeritakse jooksu ja peitmist, selguse huvides kasutan nende nimetamiseks sõna *peite*- või *peitmismängud* tulenevalt ühest peategevusest. Eesti asumine mitme kultuuri mõjuväljas ning muutuvad rahvastiku- ja ühiskondlikud olud 20. sajandi jooksul peaks mõjutama ka mängude levikut. Eri aegade ning eri rahvaste ja kultuuripiirkondade mängupärimus pakub võimalusi võrdluseks. Üha paremini avatud arhiiviandmed toovad välja leviku- ja nime-tekke printsiipe ning nähtavale eri kultuurides väljenduvaid mängude ühise ja mõjutavate kultuuride jooni.

Märksõnad: mäng, lastemäng, mängimine, rahvaluule levik

Sissejuhatus

Artiklis vaatlen eesti jooksu- ja peitmismänge nagu *ukraadina* ehk *uka-uka* ehk *tuki-tuki*, trihvaa/trihvaater, *kopupeit* (koputamisega peitus), *paalkaviskamine* ja 12 (10) pulka. Peitusemänge mängiti Eestis kogu 20. sajandi vältel. Sajandi jooksul on mängurepertuaar teisenenud, üks osa jooksu- ja peitmismängudest on lisandunud, teine osa unustatud. Artiklis keskendun eesti mängude seostele naaberrahvaste omadega, nende Eesti-sisesele levikule ning mängudes toimunud muutustele.

Eesti peitemängudest on võimalik saada hea ülevaade, sest valitseva ajaloolis-geograafilise käsitlusviisi raames on neid rohkelt kogutud ja hästi süstematiseeritud. Valisin peitsemängud just sellepärast, et neist on olemas esinduslikud andmed peaaegu kogu 20. sajandi vältel, vähesel määral ka 19. sajandi lõpust ja 21. sajandi algusest.

Mängimist on määratletud kui tegevust, mis on: 1) ise valitud ja ennast juhtiv; 2) sisemiselt motiveeritud; 3) kujutlusvõimet kaasav ning 4) viiakse läbi aktiivses, erksas, kuid suhteliselt pingevabas meeleseisundis (Gray 2018: 125; Kalliala 2006: 17–23; Sutton-Smith 1997). Kultuuriajaloolane Johan Huizinga tõstab mängu juures esile veel selle läbiviimise aega ja ruumi, mida teadvustatakse reaaleluga võrreldes teisiti olevana; mängu eesmärki, mis sisaldub mängus kui niisuguses endas ja mängu seotust kindlate reeglitega (Huizinga 2006: 12–23). Lastemängudest kirjutanud folkloristid kõrvutavad mängu teiste folkloorižanridega, toovad välja rea erijooni ja -tunnuseid (vt nt Abrahams 1977: 110–116). Pööran tähelepanu laenulistele kultuurimõtjudele ja -eeskujudele, samas tunnistan erinevaid toimivaid impulsse ning vaatlen mängu kui laste endi keskel ja -rühmades levivat kultuurinähtust, mille kujundamisel nad on ise aktiivsed osalised (Kalliala 2006: 24–25, vt ka Dagmar Kutsari artiklit siinses ajakirjas).

Selle vaatluse juures on oluline pöörata tähelepanu asjaolule, mida nimeatakse lastefolkloori Newelli'i paradoksiks. Selles tuuakse välja, et lapsed on ühelt poolt alalhoidlikud ning neile meeldib kasutada samu asju kindlal viisil, teisalt aga vastuvõtlikud ning uuenduslikud, improviseerivad meelsasti. Nii talletub lastepärimuses vana, kuid see on aldis ka kõigele uuele (Fine 1980; Tucker 2008: 150).

Vaadeldavad mängud koosnevad nii jooksmist kui ka peitmist-otsimist-leidmist sisaldavatest osadest, selguse huvides ja ühe peategevuse järgi kasutan nende nimetamiseks sõna *peitmis- või peitemängud*. Kõikides mängudes on üks (äärmisel juhul kaks) otsijat ja mitu peitjat, kinni ja lahti lüüakse kokkulepitud kohas kindlal viisil. Artiklis keskendun just kinni- ja lahtilöömisega peitmismängudele, kuid piir peituse ja alaliigi teiste mängude vahel ei ole alati selge.

Rühma kõige tuntumad mängud Eestis on tänapäeval trihvaa ehk uka-uka.

Toon kohe ära kaks näidet, et edaspidine mängude analüüs ning eriti võrdlused teiste kultuuriruumide mängudega oleksid paremini mõistetavad. Esimene mäng pärineb 20. sajandi algusest, mänguvahendina esineb pulk, teine näide on 20. sajandi lõpust. Näited on artikli piires nummerdatud ning neid ei korrata, vaid vajadusel viidatakse neile.

Näide 1

Peite mäng

Pagema (peitma) ehk reivaatert mängima.

Reivaatert mängides jääb üks laps ühe tikku juurde, mis selle tarwis ma sisse on löödud, ta seob omale silmad kinni, et ta sugugi ei näe. [---]

Leiab ta ühe kätte, siis ütleb ta kohe: "Reiswaater, Jukku käes!" – Ehk Jaan käes, nii keda ta kõige esmalt näeb. Peale ütelse jookseb ta tikku juurte kus loetud ja katsub seda käega.

H III 19, 349/50 (k) < Halliste khk – Jaak P. Söggel, snd 1871. a (1894)

Näide 2

Õhtuti oleme õues mänginud "Uka-ukat". Üks on otsija ja ta peab silmad kinni 100-ni lugema. Selle aja jooksul on teised end ära peitnud. Otsija peab neid otsima hakkama. Kui ta kedagi näeb, peab kiiresti selle puu juurde jooksuma, kus ta luges, ja hüüdma näiteks: "Uka-uka, Tuuli kotis." Kui peidus olnu jõuab kiiremini, siis ta hüüab: "Uka-uka, mina prii." Kui otsija mõnda mängijat ei leia, siis hüüde "Priileivad välja!" peale peavad kõik välja tulema. See, kes esimesena "kotis" oli, peab uuesti lugema hakkama.

RKM, KP 30, 251 (4) < Ambla khk – Tuuli Soots, Lehtse põhikool, 8. kl (1992)

Vaadeldavad mängud olid Eestis populaarsed kogu 20. sajandi jooksul, kuigi ühiskondlikud olud erinesid sajandi alguses ja lõpus olulisel määral. Teine maailmasõda (aastatel 1939–1945) ja nõukogude okupatsioon (aastatel 1944–1991) muutsid Eesti asustust, rahvastiku koosseisu ning sidemeid eri kultuuride vahel. 20. sajandi teisel poolel muutus ka laste elulaad: üha suurema osatähtsuse omandasid institutsionaalselt läbiviidud tegevused (trennid, (pioneer)laagrid, matkad, klassiõhtud, kokkutulekud jne) ning laste mängimine omapäi, ilma täiskasvanute järelevalveta, vähenes. Muutus toimus ka mängurühmades, eri vanuses lapsi koondanud talude, külade ja ühe õue mängurühmade arv kahanes (Kalliala 2006; Virtanen 1978). Sajandi jooksul vähenes järk-järgult laste hõivatus kodutöödega, erinevad hobid ja meelelahutused omandasid nende elus üha suurema osa. Omal moel soodustasid need mängude levikut, näiteks võidi uusi mänguideid ammutada raamatutest, televisioonisaadetest või filmidest (vt nt Tuisk 2020; Vissel 2004: 179–205). Mängukirjeldustes mainitakse, et peitmismängud nõuavad spetsiifilisi tingimusi, pigem suuremat mängijate hulka ja mitmekesist maa-ala. Vajalikke peitmiskohti leiti talu- ja kooliõuedes, aga ka erineval maastikul, näiteks karjaga metsas olles. Põhiliselt agraarses ümbruses mängitud mängud kohandusid teistsuguste oludega üha linnastuvas keskkonnas. 20. sajandi teisel poolel mängiti ka paneelmajade vahel, seda nii linnas kui maal. Eestis mängisid lapsed omapäi väljas veel 1990. aastatel, seda ka linnades, nagu näitab 1992. aasta aines. Interneti tulekuga seotud mängupärimuse teisenemise ning mängukonteksti põhjalikum vaatlus jääb selles artiklis tahaplaanile.

Eesti peitmismängude allikad

Allikatena kasutan Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud mängude kirjeldusi,¹ tuginen peamiselt rahvaluule kogumisvõistlustele. Suuremal hulgal kogunes mängukirjeldusi Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvamängude võistluselt 1934. ja 1935. aastal ning laste- ja noortepärimuse ehk koolipärimuse võistluselt 1992. aastal,² kuid mängu kirjutati üles ja salvestati ka vahepealsetel aastatel. Piisav ajaline distants annab head võimalused mängukirjelduste omavaheliseks võrdluseks.

Varasem eesti jooksu- ja peitismängude aines Eesti Rahvaluule Arhiivis on korrastatud žanrikartoteeki, mille koostas Richard Viidalepp. Ta oli peamine 1934. ja 1935. aasta rahvamängude kogumise võistluse³ läbiviija ning tundis tolast mängutraditsiooni hästi. Kartoteeki on kopeeritud kõik aastate 1934–1935 võistluses leiduvad mängud, lisaks sporaadiliselt ka varasemaid ja hilisemaid kirjeldusi. Peitmismängude jaotusest leiame järgnevad mängud: paalkaviskamine, peitus, tok-tok pulka (kopupeit), trihvaater ja ukraadina. Populaarsuselt jäävad tollaegsed peitmismängud alla sellistele tuntud mängudele nagu viskemäng ämmamäng (muna mulku ajamine), või jooksumängudele Tagumine paar ja kullimäng või seltskonnamängule tipimäng (tibu, tibu, ära näita).

Foto 1. Muna mulku ajamise mäng. ERA, Foto 202 < Kambja khk. Foto: Richard Viidebaum (Viidalepp) 1933.

Peitmismängude kirjeldusi leiab juba vanimatest kogudest, sealhulgas Jakob Hurda rahvaluulekogust 19. sajandi lõpust. Mängukirjeldusi ei ole vanimates rahvaluulekogudes üldse palju, seetõttu ei saa teha järeldusi nende leviku kohta. Mingi pidepunkti nende tuntusest annab aga see, et nende väheste mängude hulgast leiab erinevaid peitmismänge.

1992. aasta laste- ja noortepärimuse mängude ainese on kopeerinud ja süstematiseerinud lastepärimuse ja mängu-uuriija Anu Vissel. Peitmismängud jaotuvad järgnevasse alarühmadesse: peitus (trifaa, uka-uka, tukikas), priipeitus (kopupeit), 10 pulka. 1992. aasta koolipärimuse võistlusele kirjutati 115 kinni- ja lahtilöömisega peitust, see oli populaarsuselt kulli, kummikeksu ja keksu järel neljandal kohal (Vissel 1995: 261). „*Karupinkelit*”, pallipeitust ja teisi kinniste silmadega otsimise ja asjade peitmisega seotud mängu ma selles artiklis ei käsitle.

Oma vaatluses tuginengi Richard Viidalepa ja Anu Visseli mängude jaotusele, mida ma ei pidanud vajalikuks muuta.⁴

Selles artiklis võtan kõne alla trihvaa, ukraadina, tok-tok-pulka ehk kopupeidu, kaksteist pulka ja paalka viskamise mängud, tavalist peitust puudutan möödaminnes. Vaatlen lähemalt mängude ja mängunimede levikut ja tuntust erinevatel perioodidel. Kirjeldan mängude mõningaid detaile, kust saab olulist teavet nende laenulisuse ja Eesti-sisese leviku kohta.

Rahvaluulearhiivi kogude põhjal selgub, et need peitismängud sarnanevad üksteisega. Neis kõikides on peitjad ja otsija, kindel koht lahti- ja kinnilöömiseks ning viimast tuleb teha kindlal viisil, ettenähtud sõnu öeldes ja/või tegevust läbi viies. Mängudes võib leiduda veel erinevaid osi: mänguvahendina kas pulk või pulgad, puudutatakse kohta käega või koputatakse, seejuures lausutakse kindlad sõnad, mingeid tegevusi viiakse läbi kolm korda. Vaid peituses võib kinni- ja lahtilöömine ning kiiruse peale lugemiskohta jõudmine puududa, otsijal tuleb lihtsalt kõik peidusolijad üles leida. Tavaliselt saab uueks otsijaks esimene ülesleitu.

Mainitud mängude nimetused ja tegevus võivad omavahel seguneda, vahel on raske määrata, missuguse mänguga just tegu on. Üks detail, mis mängudes kord esineb, kord mitte, on tokk (kepp, pulk) ja sellega koputamise, sellest tuleb allpool pikemalt juttu.

Mängude ja nende elementide leviku juures tuleb kindlasti arvestada laste loomusega, nende innovatiivsuse ja uuendussooviga, kuid ka võimaliku segiajamise ja unustamisega. Samuti ei valda kõik eesti lapsed ühist pärimust, vaid nende hulgas on mitmeid erinevaid lasterühmi ja kogukondi. 1992. aasta üleskirjutuses on ühendatud kaks mängu, uka-uka ja kaksteist pulka, ning kirjeldusest nähtub, et see on poisterühma tavapärane mänguviis. Mängus kasutati plaati või lauda ning selle peale asetatud kivikesi või oksaraage nagu

kaheteist pulga mängus. Mängu võidi mängida aga ka ilma mänguvahenditeta nagu tavapärasest uka-ukat, mõlemat mänguviisi kutsuti ukakaks ehk “Uka-uka, mina prii!” (RKM, KP 50, 15/6 (11) < Tallinna linn – Jaagup Kippar, snd 1976, Tallinna 37. keskkool (1992)).

Peitmismängude päritolu ja tähendus

Uurijad on kinni- ja lahtilöömisosisega peitmis- ja jooksumänge käsitledes esile tõstnud mitmeid aspekte, selgitamaks, miks need on nii levinud, miks need on lastele olulised.

Laste mäng, eriti fantaasiamäng, võib sisaldada imitatsiooni, millegi jäljendamist (Opie & Opie 1984; Kalliala 2006). Kullimängu ja teiste jälitamist sisaldavate mängude eeskujuna on nähtud saaklooma peitumise ja selle tagaajamise matkimist. Ka Eesti vanemate laulumängude tegevus koosneb mitmete loomade käitumise, aga ka inimeste tegevuse ja tööde imiteerimisest (Tampere 1958: 9–10).

Peitmismänge peetakse üle tuhande aasta vanuseks, nende juured ulatuvad juba Vana-Kreekasse ning nad on tuntud peaaegu igal pool maailmas (Opie & Opie 1984: 155).

Vaadeldav mänguderühm ühendab endas jooksu-, peite- ja pimesikumängude elemente nagu jooksmine, peitmine ja otsimine, silmad kinni lugemine, (käega) puudutamine, teatud väljendi hüüdmine. Vene arst ja pedagoog Jegor Pokrovski, kes alustas mängude tutvustamist juba 19. sajandi lõpul, nimetab neid mängu lahtiste silmadega pimesikkudeks: peitupugenud mängija tuleb üles leida ja ära tunda (Pokrovski 1994: 113–114).

Üheks vaadeldavate mängude soosituse põhjuseks peavad uurijad nende kompaktsust, mängutegevus ei kesta nii pikalt kui peituses, sest nii otsija kui ka peitjad on mängus aktiivsed. Selles on põnevust, mängijad peavad taktikaliselt kaalutlema, kas ja millal peidupaigast või otsimiskohast lahkuda (Opie & Opie 1984: 154). Hea mängija on kiire, leidlik ja oskab võitmiseks olukordi oma kasuks tööle panna, noorematele lasteaialastele on mäng liiga raske (Kalliala 2006).

Mitmed eri mänguteoreetilisi uurimissuundi esindavad uurijad on peatunud ka peitmismängudel. Ameerika folkloristid Mary ja Herbert Knapp näevad mänguelementides nagu peitumine, üksi olemine ja üles leidmine tähtsaid osi lapsepõlve juures üldisemalt. Väiksele lapsele on oluline õppida turvalisest täiskasvanust eemal ja üksinda olemist, suurematele kogeda otsimise, eraldatuse ja enese varjamisega seotud pinge- ja põnevustunnet. Mängus saavad lapsed vastavaid tundeid läbi elada (Knapp & Knapp 1976: 28–31; Tucker 2009: 347).

Ka Soome folklorist Leea Virtanen pöörab oma 1950.–1960. aastate laste mängurühmade vaatlustes tähelepanu laste emotsioonidele ning suhetele üksteisega. Nii Virtanen kui ka Knappid sedastavad, et peitmismängudes ühiselt reeglite sätestamine ning nende kindlaksmääratud maa-alal koos rühmaga elluviimine aitab arendada ja tõsta rühma ühtekuuluvustunnet (Knapp & Knapp 1976: 47–49, 28–31; Virtanen 1978: 28–29; Virtanen 1970: 13, 53–57).

Eestis eraldi peitmismängude käsitlust pole, Anu Vissel puudutab neid 1990. aastate laste jooksu- ja pallimänge analüüsid (Vissel 1995; Vissel 1996). Herbert Tampere märgib, et vanemad lapsed harrastasid peitmis- ja püüdmiss mängudega koos lauluvormis liisklugemisi, mida enne mängu algust võimalikult ühetooniliselt ning rõhutades loeti (Tampere 1958: 144–145). Üks osa trihvaa-nimetusi ongi arhiivi jõudnud koos liisklugemistega, ehk liisklugemisi nimetatakse trihvaateri sõnadeks.

Eestis tuntakse peitmismänge hästi. Aleksander Kalamehe populaarne mängude kogumik “Eesti rahvamängud” sisaldab kõnealustest mängudest nii kaikkaviskamist (paalkaviskamine) kui trihvaa, aga seda alles 1960. aastal ilmunud trükises “Eesti rahvamängud” (Kalamees 1960: 18), teatavasti ilmus esimene väljaanne juba 1936. aastal (Kalamees 1936). Valikul tugines autor ERA ainesele.

Uka-uka ja trihvaa vahekorrale keskendus ka Tartu Ülikooli Geograafia Instituudi Facebookis läbiviidud küsitlus. Selles uuriti, mis nime all mängu oma lapsepõlves tunti. Mängunimetuste levikutulemused on kantud kaardile ning avaldatud väljaandes “Viguriga kaardid”. Autor märgib, et kõige rohkem kõneainet tekitas erinevate kaartide seas just nimetatud kaart (Pae 2022: 132–133; <https://www.stat.ee/et/uudised/kumba-mangisid-sina-kas-trifaad-voi-uka-ukat>).

Jooksu- ja peitmismängu variatsioonid eri kultuurides

Peitmismänge teatakse mitmetes kultuurides. Eesti asub Ida- ja Põhja-Euroopa piiril, mis on kaasa toonud kultuurilisi mõjutusi naabrusest, nii idaslaavi, balti, germaani kui skandinaavia rahvastelt. Tihedad sidemed teiste rahvastega peaksid tulema nähtavale ka mängurepertuaari levikul. Püüangi artiklis näidata peitmismängus väljenduvaid ja muudes kultuurides samuti olemasolevaid sama mängu ühisosi ja mõjutavate kultuuride jooni.

Iona ja Peter Opie toovad välja, et peitmismängude uurimise teeb keeruliseks asjaolu, et neid on pikka aega mängitud erinevatel viisidel, kuid alati mitte erinevate nimede all, samuti leidub palju lokaalseid nimetusi (Opie & Opie 1984: 153–154). Kui lapsed 20. sajandi lõpus rääkisid *Hide-and-Seek* mängust, siis mõeldi selle all tavalist peitust siis, kui seda mängisid nooremad

lapsed siseruumides. Ameerikas, Kanadas ja Austraalias tähistab nimi *Hide-and-Seek* sageli pigem kinnilöömisega peitust (Opie & Opie 1984: 154, 162). Kinnilöömisega peitus meenutab Eesti trihvaad ja uka-ukat, samad mängude kindlakstegemise küsimused tõstatuvad ka eesti mängude puhul.

Kinnilöömisega peitusmänge on dokumenteeritud juba 19. sajandi lõpust. Üks mängurühma levinud nimi on *Block*, mida Inglismaa lapsed harrastasid mängida sageli pimedas, öö hakul. Austraalias teatakse mängu nimede *Forty Forty*, *123 Home*, *Forty Forty In*, *Mob Mob*, *Mob* ja teiste all. Ingliskeelsetes maades on levinud peitusmängude versioon, kus jalaga lüüakse eemale plekkpurk ja kui otsija seda tagasi tooma jookseb, peituvad teised mängijad. Mäng kannab nime *Kick the Can*, *Tin Can Tommy*, varasemal ajal ka *Ecky*, *I Spy*, *Tin Can*, *Kick the Block* vms (Opie & Opie 1984: 164–168). Seda mänguviisi tuntakse ka Soomes (sm *purkki*), Eestis aga teadaolevalt mitte. Opied peavad seda tänavamänguks, kus mäng algas sobiva purgi leidmisega (Opie & Opie 1984: 164).

Meie edasise vaatluse juures on tähtis märkida, et ühest vanimast, William Wells Newelli Ameerika lastemängude kogumikust leiab mängu *Spy*, kus puu juures käega kinni lüüakse. Selle kõrval tuntakse ka mängu pulgakese eemale viskamisega nime all *Yards off* (Newell 1883: 160). Eestis oli nii küldes kui linnades lastel plekkpurke raske mängimiseks leida, seetõttu sobis pulgake mänguvahendiks paremini.

Saksa traditsioonis jaotatakse mängu peituseks (*Versteckspiel*) ja peituse variatsioonideks, mingi lisandiga peituseks, näiteks *Verstecken mit Anschlagen*, aga ka *Anschlagen* või “*Ich komme!*” (Hirte 1971: 14). Berliini lastele olid sajandi keskpaiku tuntud peituse kõrval ka *Stäbchen-*, *Ball-*, *English-*, *Zahlen-* ja *Freiversteck* ning *Verbannt*. Võrdluses Eesti mängudega väärub mainimist *English-Vertstecki* paralleelnimi *Puckversteck* või *Puck-puck*. Mäng ise sarnaneb eesti mängule “Karupinkel” (“Karavinkel”), kuid *pukkimine* on üks eesti trihvaa paralleelnimetusi ning tõenäoliselt laen vastavast saksa mängunimest. *Pfeilversteck*, kus peitjad otsijatele paremaks orienteerumiseks maha jooni või nooli joonistavad, nimetatakse Eestis noolepeituseks, -mänguks, noolekaks või nõiaks. *Stäbchenversteck* kujutab endast kaheteist pulgaga mängu. (Peesch 1957: 40–45)

Soome vastavad mängud jaotuvad peituseks (*kuurupiilo*), kirikurotiks (sm *kirkonrotta*), 10 (12) pulka (sm *tikkua*) ja purgiks (sm *purkki*), viimast mängitakse palliga. Väga tuntud on kirikuroti mäng, mida nimetatakse ka *kirkkis*, *karttunen* jt, purkki kutsutakse ka *purkkis*, *purkkinen*, *pönntö*, *prönttö*, *lekkeri* jt. Pulk visatakse eemale ning otsija peab selle oma kohale tooma, samal ajal kui teised mängijad peituvad, *kartuupiilosilla* mängus (Vesikansa 1986: 206; Virtanen 1970; SKS).

Vene peitmismängude traditsioon on pikk ja mitmekesine, rohkete erinimetest ja mänguviisidega. Traditsioon on hästi dokumenteeritud, juba 19. sajandi keskelt leiab mitmeid arvestatavaid allikaid. Üks viimaseid idaslaavi mängude ülevaateid, Moskva folkloristi Maria Gavrilova koostatud süžee-nimestik, koondab süstemaatiliselt varem ilmunud materjali (Gavrilova 2018). Tavaline peitus leidub pigem nimetuste taga *Prjatalki, Prjatki, Uhoronkoi, Kuljutški*, aga ka *Žmurki* (*Пряталки, Прятки, Ухоронкой, Кулючки, Жмурки*), mis sagedamini märgib siiski pimesikku. Mitmetes jooksu- ja peitmismängudes on mänguvahendiks kepike, pulk või tokk. Otsija peab eemale visatud pulga määratud asukohata tagasi tooma, sageli esineb ühe mänguelemendina kinni- ja lahti löömine pulgaga koputades või maassetorgatud kepi juures. Venemaal oli mäng armastatud nii 19. sajandi lõpus kui 20. sajandil, viiteid pulgale, selle varastamisele või kaotamisele leiab rohkelt ka mängunimetustes: *Tatarskaja palotška, Palotška võrutšalotška, Palotška stukolka, Võrutški, Kradenaja palotška, Palotška ukradena, Tšur u palotški* (*Татарская палочка, Палочка вырuchалочка, Палочка стуколка, Выручки, Краденая палочка, Палочка украдена, Чур у палочки*) jt (Gavrilova 2018; Pokrovski 1994; Bõleeva & Grigorjev 1985: 16–17, 23; Borissoff 2008: 337–339, 437–439). Peidusolija leidmisel koputatakse kepikesega: “*Stuk-stuk palotška na meste!*” (*Стук-стук палочка на месте! Коп-коп pulk paigas!*). Üks tuntumaid venekeelseid nimetusi *palotška-võrutšalotška* tähendab otsetõlkes võlukepikest ning on eesti keelde tõlgitud kui trihvaa (VES 2000: 614), mis on tõesti tänapäeval lähim vaste. Tänapäevased vene nimetused tulenevad kohati lühenenud vanematest nimetustest, kohati aga sõnadest, mis öeldakse kinni- ja lahtiilöömisel: *tra-ta-ta, kulõ-kulõ, tuki-ruki, stuk-stuk za sebja, stuki-ta, tuki-ta* (*тра-та-та, кулы-кулы, туки-руки, стук-стук за себя, стук-та, туки-та*) jt (Beljanin & Butenko 1994).

Läti Rahvaluule Arhiivi elektroonilise andmebaasi (Garamanats: <https://garamantas.lv/lv>) andmetel kannab peitus läti keeles nimetust *paslēpes* ning ka seal kasutatakse vahel kinni- ja lahtiilöömist. 1920. ja hilisematel aastatel on aga üles tähendatud mitmed trihvaamängud (läti *Trifāter, Trifāterus*), kus lüüakse kinni ja lahti käega koputades. Liene Lasmane mäletab 1990. aastate lapsepõlve-Riiast aga peitust või *tuk-tukki*, kus koputuskohta käega puudutades hõigatakse: “*Tuk-tuk [Anna] eest!*”, “*Tuk-tuk enda eest!*” või “*Tuk-tuk kõigi eest!*” (LFK 2229, 5 – Liene Lasmane, 2018). Kuigi läti keeles märgib *tuk-tuk* koputust ning seda leiab läti folklooris ka näiteks lastelauludes, võib siiski arvata samanimelise vene mängu eeskujul.

Vanemates Eesti vene laste üleskirjutustes eksisteerivad peituse (vn *igra v prjatki, igra v prjatki*) kõrval mitmed teised mängud, mängutraditsioon on kirju⁵ ning vajaks kindlasti edasist uurimist.

Kaksteist (kümme) pulka

Kõige uuem vaadeldavate Eesti peitmismängude hulgas on kaksteist pulka, mida mängude 1934. ja 1935. aasta võistluse kaastöodes ei leidu. Pulgad seatakse lauale, mis omakorda asetatakse kivi peale, nii et sellest moodustub justkui kiik. Otsija lööb jalaga laua otsale nii, et pulgad lendavad laiali. Sel ajal kui peitjad minema jooksevad, kogub otsija laialilöödud pulgad kokku. Kinnilöömiseks tuleb lauda jalaga puudutada, vaid viimane võib kõik pulgad laualt hooga maha lüüa. Mäng on rahvusvaheliselt levinud, tuntud nii Venemaal (Bõleeva & Grigorjev 1985: 24), kui ka Soomes pärast Teist maailmasõda (Malinen & Tamminen 2017: 288). Berliinis võis mängus olla aga üheksa pulgakest ning kaks otsijat, mängu kutsutakse saksa keeles *Stäbcheversteck*, ka *Stöcken-, Hölzer-* või *Knüppelversteck* (Peesch 1957: 41; vt ka Zapletal 1984: 188).

1961. aastal Tallinnas sündinud ja üles kasvanud mees teab mängu pulgapeituse nime all ning seda mängiti kümne pulgaga. Ta lisab: “Pulgapeitus oli see kõige lähedam mäng, mida me ikka ja jälle mängisime. Seda teavad vist kõik tolle aja lapsed” (ERA, DK 130, 7 < Tallinna linn – Andrus Roos, snd 1961. a (2013)).

Mängust on tõesti samaaegseid ja veidi varasemaid kirjeldusi mitmelt poolt üle Eesti.⁶

1992. aasta võistlusele on mängu nimetuse “Kaksteist pulka” all saatnud kümme õpilast. Teisendid on üles kirjutatud Tallinna, Loksa, Märjamaa, Tapa, Lehtse, Kõrveküla ning Iisaku koolidest. Leviku koha pealt jääb silma, et üleskirjutusi on Eesti eri paikadest, koolidest, kust kogutigi rohkelt mängu. Loksa, Tallinna, Märjamaa ja Iisaku koolid paigutusid mängude arvukust silmas pidades tabeli etteotsa (Vissel 1995: 257–258).

Selle pulgakestega peitmismängu puhul näib, et mäng võis saada pärast Teist maailmasõda mõjutusi mitmelt poolt: Soomest, Ida-Euroopast, aga ka Nõukogude Liidu eri rahvaste kaudu. Tõenäolisem tundubki viimane variant, arvestades meile jõudmise aega. Nii on mitmed uued pallimängud jõudnud meile pärast Teist maailmasõda vene laste kaudu.

Anu Vissel on 1990. aastate eesti jooksu- hüppe- ja pallimängude vaatluses nentinud nende kiiret täienemist ja uuenemist, peegeldades viimase viiekümne aasta suhtlusvõimalusi (Vissel 1995: 277, 283). Pallimängudes on märgata eriti ohtralt laene venekeelselt kogukonnalt nagu mängud *Viis miinust* või *vibra* ehk *ruut*, samuti vanemate mänguversioonide asendumist uute rahvusvaheliselt tuntutega nagu *Ai-lii*, *ai-loo* pallikooli asemel. Viie miinuse vanim arhiivi üleskirjutus pärineb 1973. aastast, vibra mäng oli arhiivimaterjalile tuginedes enne 1980. aastaid Eestis tundmatu, kuid sai korraka populaarseimaks poistemänguks (Vissel 1996).

Lõplikke järeldusi leviku kohta olemasolevale ainesele tuginedes teha ei saa, võib vaid öelda, et mäng jõudis meile 20. sajandi teisel poolel ning oli kuni sajandi lõpuni tuntud mitmetes kohtadest üle Eesti.

Paalka viskamine

Setumaalt on 1920.–1940. aastatel üles kirjutatud üle kahekümne teisendi paalka viskamise mängu. Selles löövad mängijad end kinni ja lahti keppiga koputades, kuid teistest peitmismängudes erineb mäng selle poolest, et kepp visatakse üle majakatuse⁷, kust otsija selle kokkulepitud kohta peab tooma.

[--] *Siis viskas keegi, kes kaugemale jõudis visata, kepi minema. Kepi viskamisel pidid kõik mänguosalised juures olema. Keppi visati paiguti mitte maja eest, vaid üle katuse, et otsimine rohkem aega võtaks. Kui kepp visatud, otsisid teised mänguosalised endile peiteurka. Kepi tooja pidi kõik nad aga üles otsima. Kui ta kedagi nägi, siis karjus nimepidi. Näiteks: “Tsiür’, Petra käeh, Petra käeh!” Karjutu pidi siis välja tulema. Uuesti läks kepi järgi see, kes esimesena kätte saadi. Mängukohaks eelistati selliseid talusid, mis võimaldasid soodsamaid peidukohti. Viskekepp tehti tihti haooksast. Oksa kõrvalharule jäeti lühike jupike oksa külge ja visati umbes 40–80 cm pikkust kõrvalharu pidi (läks kaugemale).*

ERA II 103, 291/2 (3) < Setumaa, Petseri v, Lazarevo as – Mihkel Pihlapuu < P. Pihlapuu, 65 a (1935)

Setu teisendites esineb sõna *paalka* järjekindlalt, vahel nimetatakse mängu *krasna paalkaks*, *paalka* varastamiseks, Kraatsin, kraatsin, kepp on siin! jt. Nimevariandid pärinevad venekeelsest sõnast kadunud, mis esineb ka mängunimedes, nt varastatud pulk: vn *kradenaja palotška* (*Краденая палочка*).

Kirjelduste järgi mängiti mängu kindlal perioodil, kevad-talvel, sagedamini lihavõtte paastu ajal. Mängijatena nimetatakse noorsugu ja vanemaid inimesi, sageli mehi. Lihavõtte paastu peetakse õigeusu kombestikust nelikümmend päeva enne pühi ning sel ja ülestõusmispühade ajal olid lõbutsemine: tantsimine, laulmine, pillimäng, keelatud (Hiimäe 2006).

Üht osa peitmismänge arvatakse olevat välja kasvanud rituaalsetest mängudest, kuna neis on leitud jälgi erinevatest rituaalidest ja kombetalitustest ning üldisemalt usundilisest mõtlemisest. Kuigi slaavlaste, germaanlaste, Mehhiko ja mitmete teiste rahvaste kevadisteks mängudeks peetakse just pallimänge, on ka peitmismängudel seos kevade tulekuga. Kevadiste tähtpäevakommete juures kohtab otsimist, eriti peitupugenud inimese otsimist. Metsa või mujale

roheline peitunu sümboliseerib kevadist looduse tärkamist ja viljakust. Kindlasti peegeldub kevadistes pallimängudes ka lihtsalt rõõm toast välja pääsemise ja soojade ilmade saabumise üle (HDA 1987: 257–261, 578–590).

Idaslaavlaste traditsioonis, näiteks Põhja-Venemaal Valge mere ääres, omandasid pimesiku- ja peitismängud tähtsa koha lihavõttepaastu ajal, mil muusika, laul ja tants olid keelatud. Rituaalset tagapõhja on täheldatud teise mängija tagaajamise ning tema puudutamise, kinni löömise juures. Puudutamise kaudu kandub võim ja jõud üle puudutajale. Karjalas kutsuti peitusemänge kõige sagedamini *uhhoronkideks*, *imushkideks* ning mängudes sisalduvat kinnilöömist, tsurriks löömiseks (vn *tšurkan'em*, *чурканьем*) või valgendamiseks (vn *belen'em*, *беленьем*). Toiming seostub sõnaga tsurr, see hüüatus märgib lastemängudes puudutamise keeldu või mängukatkestust (vrd vn *чур*). Usundiline kujutlus arvatakse olevat tekkinud seoses ettekujutusega tšurrist kui jumalusest, keda seostati piiri, ääre või vahega. Nii märgib tsurr üleminekut ühest staatusest, olekust teise (Loiter 2003). Usundiline kujutlus ja komme on lastemängudes oma algse tähenduse kaotanud, desemantiseerunud ja degeneereerunud meelelahutuseks. Laste traditsioonis tähendab millegi puudutamine selle omamist, oma valdusesse saamist, selle üle võimu saavutamist (Loiter 2003). Sõna *tsurr* märgib ka eesti lastemängudes puudutamise keeldu, mängust välja astumist ning tuleneb vene keelest.

Paalka viskamise mängimine kevad-talviste kalendripühade ajal ja mängu nimetus viitavad mängu seosele õigeusu ja slaavi kultuuriruumiga. Kalendritähtpäevadega seotud mängude üle võtmist õigeusklike setude poolt on täheldatud ka varem. Üheks selliseks arvatakse olevat ringmäng *Rida kaksaminõ* ehk 'Rõika kiskumine', mis on vene algupäraga jõuluaegne kosjamäng. Algselt venekeelsed laulusõnad on nii suupäraseks muudetud, et on minetanud oma tähenduse. Venelastelt levis mäng setudele ning mujale Lõuna-Eestisse, kuid venepärane laul on säilinud vaid Setumaal (Ernits 1987: 18–26).

1930. aastateks on kirjelduste järgi mäng oma aktiivse käibesoleku ning usundilise tähenduse minetanud.

[--] *Seda mängu – paalka viskamist – ütles mulle minu vanaema, kes on juba üle kaheksakümne aasta vana, et seda mängu mängiti siis, kui ta noor oli. Oli olnud lugupeetav mäng. Sellel mängul on olnud tähtpäevad, millal seda mängitakse. Seda mängu mängiti enne lihavõttepähi, lihavõtte paastu ajal, mis on seitsmenädaline. Paastu ajal mängiti seda mängu pea igal pühapäeval. Külanoored, isegi sääl kolmekümne-aastased või vanemad inimesed tulid paalkaid viskama. Siis kui pikk paalka oli, peideti mõnikord isegi mitme talu poole, sest talud olid kõik väga üksteise*

lähedal. Nüüd mängitakse seda mängu väga harva. Kui mängitakse, siis mängivad ainult lapsed.

ERA II 108, 352/8 (6) < Setumaa, Meremäe v – Paul Toomemägi < vana-ema, üle 80 a (1937)

Kopupeit ehk tok-tok pulka ehk kop-kop pulka

Kui eelmine, paalka viskamise mäng esines Setumaal, siis kopupeitu tunti 1930. aastatel mängude kogumisvõistluste ainesele toetudes Virumaal Lüganause, Viru-Nigula, Kuusalu, Simuna, Haljala, Väike-Maarja, aga üksikute üleskirjutustena ka Lääne-Nigula, Risti ja Mihkli kihelkondades (vt joonis 1). Seda kirjutasiid üles 20 õpilast. Täiendavad andmed näitavad, et koputamiseiga peitust tunti ka Iisaku, Jõhvi, samuti Kadrina kihelkonnas, ehk siis peaaegu kogu Virumaal.

Tokk-tokk pulk

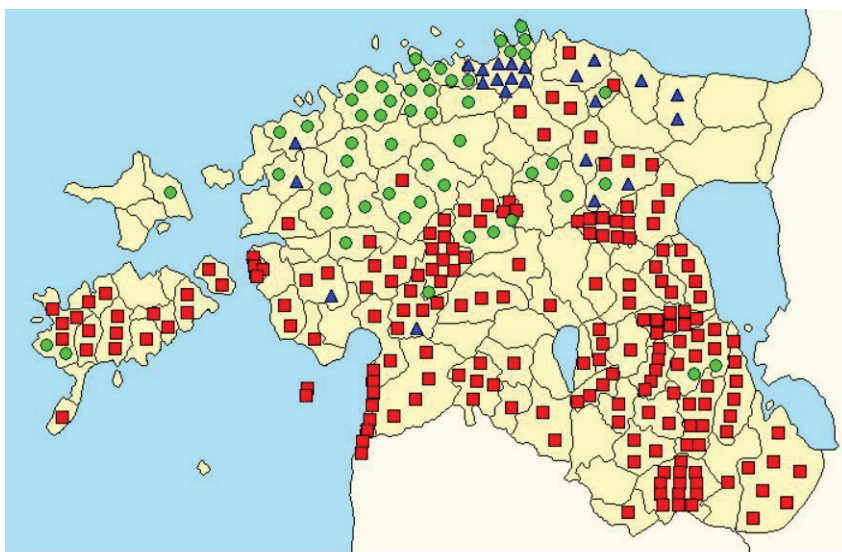
Mänguseltsilisi võib olla palju. Mida rohkem neid on, seda huvitavam mäng. Mänguseltsilistest valitakse lugemise teel üks laps, kes peab silmad. Teised jooksevad siis kõik peitu. Kõik on peidus, siis hüüab keegi peidusolija, et silmapidaja võib alata otsimist. Tal on ka üks kepp. Teised tahavad seda ära varastada. Silmapidaja ei või kepest kaugele minna. Kui kellelgi juhtub õnneks keppi puudutada, siis hüüab ta: “Tokk-tokk! Pulk varastatud! Tulge peidust välja!” Siis peab silmapidaja uuesti silmad pidama. Kui pulk on kaks korda varastatud, siis peab silmapidaja kolmat korda silmi pidama. Kolmandal korral saab ta minna peidusolijaid kepigaga otsima. Kui pulka ära ei varastata, peab see silmad pidama, kes kõige enne üles leitakse. Siis peab see silmad ja mäng algab uuesti.

ERA II 90, 685/6 (1) < Kuusalu khk, Kõnnu v, Viinistu k, Miku t – Helmi Meimer, Viinistu algkool, snd 1922. a (1935)

Ilmselt pärineb tok-tok väljend venekeelsest *tuk-tuk*ist (vrd vene *stuk-stuk*), väljendist, millega tähistatakse koputamist, vaatamata sellele, et sõna *tokk* ise tuleb alamsaksakeele sõnast *Stock* ‘kepp; malakas, malk’. Vene vanemates mängukogudes ega ka Maria Gavrilova idaslaavi rahvaste mängusüžeede loendis *tuk-tuk* nimetust ei leidu, küll aga on peitmismängude nimedes mitmeid viiteid koputamisele (Gavrilova 2018). Mängude idapoolsele pärinemisele viitab nii levik Eesti põhja- ja idaosas, mängude eriilmelisus kui ka mänguvahend, mis

idaslaavi vanemas pärimuses ja lastekirjanduses esineb eriti tihedalt, näiteks *palotška-võrutšalotška* nime all (Pokrovski 1994: 113–114; Borissoff 2008: 337–339).

Vene folklorist Maria Gavrilova selgitab mängudes esineva toki või pulga tähendust. Ta vaatab vene, ukraina ja valgevene traditsioonilisi mänge, teiste hulgas *palotška-võrutšalotška* mängu, lähtudes nende struktuurist ja tüpoloogiast, tegelaskujudest ning sisust. Gavrilova pöörab suurt tähelepanu ühelt poolt sõnalisele komponendile: tegelaste, tegevuste ja mänguvahendite nimetamisele, teiselt poolt mängijate tegevusele ja mänguruumile. Ta jagab mänge tähtsaima tegelase ehk mängu juhtfiguuridega seonduvate motiivide kaudu. Juhtmängija kuulub vastaste, “võõraste” hulka, ta omab kas kõrgemat või madalamat staatust võrreldes teiste mängijatega (nt vastandpaarid: lapsed – kuri täiskasvanu; lapsed – tigidad loomad; elavad – surnute maailma esindaja või deemon; vaesed – rikkad nagu kuningas; meie – teiste rahvaste esindajad). Peitmismängudes on selleks otsija, otsijale kuulub mingi mängus olev vara, mida tuleb valvata (näiteks pulgake). Peitjad üritavad seda “varastada” või pulgakesi laiali lüüa. Vene peitmismängus liigitub *palotška-võrutšalotška* otsija “rikka” tegelaskuju motiivi alla, kel on varandus. Tihti on “varanduseks” midagi, mil pole tegelikult väärtust (pori, katkised jalanõud) või mis meie maailma jõudes muutuvad folklooris levinud motiivi järgi tolmuks, lepalehtedeks vm väärtusetuks (Gavrilova 2018: 150–206).

1. ■ Trihvaa, trihvaater, trihvaader, rihvaater jm
2. ● Ukraadina, ukrainin, kraazinal jm
3. ▲ Tok-tok pulka (Kopupeit)

Joonis 1. Peitmismängude levik 1934. ja 1935. aasta mängude kogumisvõistluse põhjal.

Võimalik, et ka eesti mängudes kehtiks sama jaotus ning nii oluline pole üldse mänguvahend ega see, mida sellega täpselt tehakse, vaid tegelaskujud ja nende tegevused. Viise, mida mänguvahenditega tehakse, on mitmeid: lüüa saab kepiiga teise vastu, kepi või sõrmega kokkulepitud kohta või hoopis käega maassetorgatud vaia külge (nt ERA II 104, 609/10 (6) < Keila khk, Saue v, Vanamõisa k – Arnold Piin, Saue algkool (1935); ERA II 16, 435/6 (5) < Kullamaa khk, Koluvere v, – Herbert Tampere < Johannes Saul, 12 a (1929); E, StK 37, 56/7 (2) < Keila khk, Saue v, Vanamõisa küla – Helmi Palm, 9 a (1926)).

Pulgaga koputamine mängijate kinni-lahti löömisel leidubki järjekindlalt mänguvariantides, mida nimetatakse “Tok-tok-pulgaks” ja mis moodustab kindlama tüübi Jõelähtme ja Kuusalu kihelkonnas. Kuid ka peituse, ukradina ja trihvaa hulgast leiab sarnaseid tokiga koputamise mängu nagu tokiga peitusmäng, peitusmäng pulga äravarastamisega või peitus ehk kop-kop-peitu.⁸

Iisaku kihelkonnas Vaikla külas selgitas Marie Raas (snd 1873), kuidas tema lapsepõlves mängitud peituses pidi pärast kepi ülesotsimist sellega kolm korda ahju nurgale koputama ja ütleva: “Suur kraaden!”

Peitmismängud.

Üks mängijaist läks seniks välja kuni teised hüüdsid: “Uuu!” olles end ärapeitnud, kas voodi alla, ahjule, riide virna alla või kus leidus taas peitmiseks kohta. Otsija pidi tупpa tuelles kolm korda ahju nurgale koputama ja ütleva: “Suur kraaden!” Ise pidi valvas olema, et keegi enne teda ahju nurgale ei pääse ja sealjuures teisi üles otsima. Kui leidis, siis kopsis kolm korda ahju nurgale ja ütles: “Suur kraaden!” Keda kõige enne leidis see läks välja, et otsima tulla järgmisena. Mängisid lapsed alla 10 aasta. RKM II 415, 133/4 (6) < Iisaku khk, Vaikla k – Alli Vetekaja < Maria Rebina (Raas Marie), snd 1873 (1989)

Mõlemad sõnad, nii suur kui kraaden, leiab vene mängunimede hulgast (vrd vn *kradenaia palotška, tšur u palotški*). *Tsurr* võib olla peitmismängudes suureks mugandunud, näiteks mängisid Abhaasia Sulevi küla eestlased peitusemängu nimetusega “Suur”. Kuna sõna kasutati mängijate kinni- ja lahtilöömiseks (“Liisa suur!”), on see tõenäoliselt laen vene tšurrist (RKM II 249, 226/7 (761) < Venemaa, Sotši < Gruusia (Abhaasia), Sulevi k – Johannes Olev, snd 1901 (1966)).

Eriti erinäolised teisendid ongi talletatud piirilähedastelt aladelt ja eesti-vene segaasustusega aladelt. Näiteks Iisaku kihelkonnast, kus hüüti mängu kopupeiduks, kirjutab Richard Viidalepp 1955. aastal 11-aastaselt poisilt üles “Vaia” mängimise õpetuse. Tegevuseks vajatakse nii vaia kui nua, viimasega lüüakse teatud arv kordi vaiale peale.

Samas ei pruugi kopupeit olla üldse seotud kepikese või pulgaga, vaid koputatakse sõrmega vastu seina, treppi või mõnda muud kokkulepitu kohta nagu mitmetes “Kop-kop-peitu” kirjeldustes. Näide pärineb sealtsamast Iisaku kihelkonnast, mänguaeg jääb 1950.–1960. aastatesse.

Need olid ühed tavalisemad mängud nii kodus kui koolis. Õeldi: mängime peitu! Või: kop-kop-peitu! Üks mängija seisis silmad kinni mänguplatsi keskel mingi nurga või posti juures ja luges valjusti kokkulepitud arvu numbreid, näiteks 20-ni, siis valjemini: “Tulen!” Kui otsija “pidamise” kohast kaugemale läks, võis peidukohast välja joosta ja “pidamise” seinale koputada: “Kop-kop, mina prii!” Kui otsija jõudis samasse enne koputada ja nähtud mängija nime öelda, oli see järgmises mängus “pidaja”. Otsiti, kuni kõik olid leitud või välja jooksnud.

EFA I 168, 38/9 (1) < Viru-Jaagupi khk, Vinni v, Võhu k < Iisaku khk, Lõpe k – Anu Soon, snd 1951 (2014).

On võimalik, et tok-tok pulka mängu nimetus on laenatud venelastelt ning Eestis suupäraseks mugandatud.

Kui võrrelda peitmismängu nimetuste pärinemist kullimängu omadega, siis selgub, et ka üks osa kullimängu nimetusi nagu leka ja laapa on laenatud vene keelest: mängu *лепки, ляпки* kirjelduses on nimetatud, et loosiga määratakse mängija, kes hakkab teisi püüdma, ja see mängija on *ляпка*. Püüdja nimetus on laenatud eesti keelde kui mängu nimetus.

Samas on ka kull mängunimetusega tekitanud segadust. Andrus Saareste on pakkunud, et nimetus saadud prantsuse keelest mõisate lastehoidjate kaudu (*colin-maillard*). Vissel on leidnud, et nimetus *kull* on mängul ka rootsi keeles ning see on segu skandinaavia ja slaavi mõjudest (rootsi *kull* ja vene *салка*). Rootsikeelne *kull* on kasutusel tänapäevalgi, tähistades kerget lööki. Rootsist on selle mängu kohta teateid aastast 1689 ning rootsi päritolu mõju oleks võimalik eeskätt kirjanduse kaudu. Teine võimalus, et see on laenatud soomerootslastelt. Tõenäoliselt on aga eesti kulli nimetuses aluseks eesti vanades laulumängudes püüdjaks olnud röövlind kull. (Sedrik & Uibo 2019)

Arvestades, et tok-tok-pulka või kop-kop-peitu sarnast peitmismängu mängitakse nii toki, pulga kui ka koputamise muud Ida- ja Lääne-Euroopas, võib tegemist olla ka lihtsalt mujal kogetu baasil Eestis täiendatud mänguga ja selle nimetusega. Kuid mängunimetus võis liituda või muutuda varasemalt tuntud mängule ka hiljem, selle tõestuseks tuleks otsida veel lisaks vanemat eesti ainek.

Ukraadina

Kolmest mängust kõige vähem leidub 1930. aastatel üleskirjutusi *ukraadinast* (ugraadin, kradina, kraatsina, kraademe, ukats, reede-raadi jt). Mäng on levinud Eesti ida- ja põhjaosas, üleskirjutused puuduvad Lõuna-Eestist. Võnnu kihelkonna kaks varianti pärinevad Piirissaarelt, kus oli eestlaste ja vene (vanausuliste) segaasustus, kaks teksti leiab Saaremaalt. Mängu nimi ja selle levik lubab arvata, et mäng on meile laenatud ida poolt venelaste kaudu. Mängu nimi *ukraadina*, mis vene keeles tähendab, et kadunud, viitabki sellele, et mänguvahend, kepp, on kadunud või varastatud.

Üks osa vanematest vene mängunimedest, nagu eespool öeldud, sisaldavad vihjeid kepile, tokile ja selle varastamisele, teine osa koputamisele (vrd Pokrovski 1994: 14). Kartoteegis olevas 50 ukraadina variandis tarvitatakse 21 kepi või kepi juures kinnilöömist, teistes mänguvariantides pole aga keppi või tokki üldse mainitud. Pulgaga kinni- ja lahtilöömise ning toki kui mänguvahendi olemasolu järgi ei saa vaadeldavatel mängudel vahet teha, kuid neid eraldab üksteisest enamasti see, et kasutatakse erinevaid sõnu, vastavad kinni- ja lahtilöömissõnad on enamasti seotud mängu nimega. Ukraadina mängus võidakse öelda: “Ukraatina, ukraatina, mina prii!” ning peitjad “kraatistatakse” kotti (ERA II 104, 625/6 (8) < Keila khk, Saue v, Vanamõisa as, Vanaveski t – Laine Indrikson, 11 a, Saue algkool õpilane (1935)). Ukraadina on ERA ainese põhjal olnud levinud Eesti ida- ja põhja-osas, tal olid 1930. aastatel kogutud ainese järgi kindel levikupiirkond (vt kaart nr 1). Ukraadina edasisest kujunemisest üheks Eesti laste lemmikmänguks tuleb juttu edaspidi.

Trihvaa

Vaadeldavatest mängudest on 1930. aastatel kõige rohkem üleskirjutusi trihvaast, see esineb nimetuste all trihvaater, rihvaater, krehvaater, treivaater, triitraat trihvaril, trihvataminõ, krihva, rihmat, pukkimine, triivalikott jm.

Ka trihvaal oli 1930. aastate üleskirjutuste järgi kindel levikupiirkond: Eesti keskjoonest lõuna pool, kulgedes umbes mööda Eesti- ja Liivimaa kubermangu piiri, hõlmates ka Lääne-Eesti lõunapoolsemad (Martna) ja Rakveret ümbritsevad Virumaa kihelkonnad. Teisi arhiivandmeid appi võttes on näha, et trihvaa oli levinud ka praegusel Ida-Virumaal Vaivara, Iisaku ja Jõhvi kihelkonnas.⁹ Kuigi 1930. aastate võistluse andmed ei ole ammendavad, võib näha selget piiri: seal, kus lõppeb trihvaa-ala, algab ukraadina levila.

Trihvaa nimetuse etümoloogia pole päris selge. Algselt *Trivateri* või *Tri-fateri* nime kandnud mäng pärineb ilmselt (alam)saksa keelest ning on Eesti

traditsiooni jõudnud baltisakslaste kaudu. (Bender 2019: 71). Baltisaksa sõnaraamatus tuuakse ära, et teadaolevalt on esimest korda nimetust Trifater mainitud kirjalikes allikates 1880. aastal. Baltisakslane Oskar Masing loob seose keskalamsaksa keelsete sõnade *dri* “kolm” ja *vaten* “haara” vahel, tuues sõnamoodustuse võrdluseks sõna “blivater – klaasija, kes seab klaasi plii sisse” (DBWB <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss/index.cgi?Q=trifater&F=M&C06=et>). Nime aluseks on välja pakutud ka saksakeelset sõna *treffen* (Pae 2023). Tõesti ollakse mängijatega iga mänguetapi alguses koos, siis peidab igauks ennast kuskile, iga mänguetapi lõpul ollakse jälle koos. Toodud versiooni ei toeta võrdlus teiste rahvaste mängunimedega moodustamisega.

Suure tõenäosusega ei ole pole *trivateri* puhul tegemist üldse ühe sõnaga. Kui võtta aluseks mängunime saksa- ja ingliskeelsed vasted ja tegevuse käik, kasutatakse nii mängu nimes kui ka kinnilöömisel loendamist. Levinud kinnilöömisvormelid on näiteks “Block, one, two, three, you a not free” Kirde-Inglismaal ja Šotimaal, “Eins, zwei, drei für mich” või “Einst, zwei, drei, du bist frei!”, viimast väljendit leidub ka baltisaksa lastepärimuses. 1935. aastal on Paides üles kirjutatud pool-saksakeelne ütlus: “Üks, kaks, kolm, mina lahti, alle frei!” (ERA II 90, 168/73 (86a–b) < Paide I – Helene Neumann, snd 1907. a (1935)). Eesti teisendites tuleb sageli kinnilöömisel öelda: “Üks-kaks-kolm, /lapse nimi/ trihvaa kinni”. Nii võiks mängunime tõlgendamisel lähtuda (alam)saksa keele numbrist kolm *dri*, mida hääldatakse ‘*trii*’, seda pakub mängunime seletusel ka Oskar Masing (DBWB <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss/index.cgi?Q=trifater&F=M&C06=et>). Võimalik, et sõnasse on sulandunud ka number neli, saksa *vier*, alams. *veer*. Kuid Eesti mänguvariantides pole trihvaa pelgalt mängunimi, vaid seda hüütakse ka kinni ja lahti lüües, näiteks: “Juku, trihvaa, kinni!” või: “Mina, trihvaa, lahti!” On ka variante, kus tuleb lihtsalt käega kokkulepitud kohta puudutada ning “Trihvaa!” öelda: “Lugeja otsib. Kui kedagi näeb, jookseb seiba juurde ja hüüab: “Trihvaa!” (ERA II 33, 141 (2) < Tartu linn – Paul Ariste (1931)). Nii tekib mõte, et sõna *trihvaa* võib tuleneda kinnilöömisel kiiresti öeldud sõnadest: “Üks-kaks-kolm, lahti!” Teatavasti saab viimane mängija sellise vormeliga kõik kinnipüütud uuesti lahti lüüa. Suurbritannia mänguvariantis on kiire ütlemise tulemusel numbrid üks ja kaks kadunud: “Three, free, all free” (Opie & Opie 1984: 160). Nii pakun, et *trihvaa* sõna on mugandatud (alam)saksakeelsetest sõnadest kolm *dri* (*drei*, *dreie*) ja vaba *frei* (alamsaksa *free*, *vri*), kokku häälduspäraselt *tri-frai*. Võimalik, et Eesti vanemates ja baltisaksa variantides esinev *er-* või *ter-*liide mängunime lõpus võib märkida tegijat ehk otsijat, nagu viitab ka Oskar Masing oma trihvateri nime seletuses (DBWB <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss/index.cgi?Q=trifater&F=M&C06=et>). Otsija kutsumist trihvaateriks leiab ka eesti

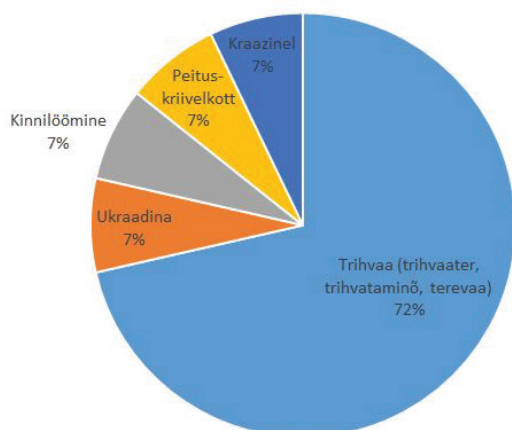
tekstidest: “Trihvaater, trihvaater! Trihvaater ei näe!” (ERA II 103, 69 (19) < Rápina khk < Valga linn – Aino Sõerd, snd 1920, Rápina algkool (1935)).

(Alam)saksakeelne mängunimetus Trihvater on võetud üle eesti ja läti keelde. Mängutegevus kulgeb baltisaksa ja eesti mängudes sarnaselt (vrd nt Mitzka 1923: 38; Bender 2019: 71–72). Huvitav on märkida, et kui Põhja-Eestist pole trihvaa-mängu teada, siis baltisakslane Ingeborg von Buxhoeveden meenutab seda oma lapsepõlve Tallinnast (Bender 2019: 72). Kuna mängu tuleb ette erinevates väljaannetes, tekib arvamus, et see oli 20. sajandi alguse baltisaksa lastel päris hästi teada. Saksakeelseid laene ja mugandusi leidub eesti lastepärimuses rohkelt, nii mängudes, lauludes, eriti aga liisklugemistes (Vissel 2004: 88–114). Näiteks Lääne-Eestis tuntud kullimängu nimi *lets* või *läts* on baltisaksa laen, aluseks on mängu nimetusena kasutatud saksa omadussõna *letzt* (viimane). Seda on tõlgendatud kui lööki, patsu, kui mängus üks osaline kätte saadakse ja talle püüdmise kohustus edasi antakse (Sedrik; Uibo 2019). Laensõnade ja -väljendite eesti keelde kandumise näiteid on teisigi. Regilauludes korduv mõistatuslik ja esmapilgul mõttetutu väljend “sink sale proo” arvatakse olevat pärit saksa laulureast: “Sing’st alle froh” ‘laulge kõik seda laulu rõõmsasti’. Sealt on ta tõlkimatult üle võetud ja liidetud “Nutva tamme” regilauluga. Regilaulu lauldi varem, kuid saksakeelne väljend liideti lauluga hiljem (Ernits 1987: 16–18).

Mille poolest või kas üldse ukraadina ja trihvaa üksteisest erinevad? Kui 20. sajandi lõpu trihvaad tundes võib eeldada, et trihvaas koputamiselement ning tokk või kepp mänguvahendina üldse puuduvad, vanemates mänguvariantides see aga alati nii ei ole. Üks esimesi trihvaa mainimisi rahvaluule kogudes sisaldab just nimelt toki juurde jooksmist ja selle käega puudutamist (vt näide 1).

Mitu kahe mängu kokkupuuteala üleskirjutajat teab nii trihvaaterit kui ukraadinat ning kirjeldabki neid kui kahte erinevat mängu. Erinevusena kahe mängu vahel nimetatakse seda, et ukraadinas öeldakse kinni- ja lahtilöömisel: “Ukraadin, ukraadin, kinni!”, trihvaas aga: “Üks, kaks, kolm, trehvaater kinni!” (ERA II 60, 731/2 (145); 731 (143) Vändra Majandusgümnaasium (1933)). Vahel aga tõmmatakse kahe mängu vahele võrdusmärk, tunnistades need samaks mänguks: ukraadin-trehvaater; ERA II 88, 340/1 (157) < Rakvere linn – Meta Kaevats, snd 1919; Aino Tamvelius, snd 1920 (1935)). Nii ei ilmne ERA mängude üleskirjutustes juures 20. sajandil *ukraadina-* ja *trihvaa-*mängul selget vahet ning saame rääkida vaid mängunimede erinevustest ja mängunimede levikust. Trihvaal oli 1930. aastatel suurem leviala ning mäng oli eelistatum kui ukraadina. Kas varasemalt oli trihvaa-nimetus levinud üle kogu Eesti ning ukraadina-nimi vallutas vähehaaval alasid, ei julge selle materjali põhjal kindlalt väita.

Joonis 2. Trihvaa ja ukraadina mängude osakaal 1934.–1935. aasta aineses.

Mängude areng 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses

20. sajandi jooksul läbi viidud hoolas kogumistöö võimaldab vaadelda mängude levikut ja arengut kogu sajandi lõikes.

1992. aasta noorte- ja lastepärimuse võistluse ainesest leiamegi nii trihvaa kui kaksteist pulka, nagu eespool öeldud, lisandus viimane praeguste andmete järgi mängude hulka 1950.–1960. aastatel. Vaid kaks üleskirjutust on kopupeidust ehk tok-tok pulka mängust ning need pärinevad Iisaku koolist ehk alalt, kus seda mängu ka 1930. aastatel mängiti. Samuti kaks üleskirjutust leiame ukraadinast, seda mainitakse Virtsu koolis ja kirjeldatakse Tallinnast, viimast aga ema mälestuste järgi. Kaks uut “tulijat” on uka-uka ja tuki-tuki.

Tuki-tukit või tukikat talletati 1990. aastatel Pärnumaalt Virtsu ja Tali koolidest ning Viru-Nigulast, 2018. aastal Pärnust, Läänemaalt ja Jõhivist. Tundes eesti vanemat mängutraditsiooni, viib tuki-tuki mängunimele vasteid otsides mõtted tok-tok-pulka mängule. Kuid kuna tuki-tuki on tuntud Eesti venekeelsetes koolides, tuleks pigem paralleele tõmmata vene lastefolklooriga. Eesti venekeelsetes koolides kutsutakse vahel peituse, *prjatki*, nimega nii tavalist kui kinnilöömisega peitusemängu ehk tuki-tukit (vrd nt EFA, Kippar 7, 44). Kõige sagedamini kannab mäng tänapäeval nimetust *tuki-tuki* ja kinnilöömisel öeldakse: “*Tuki tuki za sebja* [tuki-tuki enda eest]” (vt 2018. aasta koolipärimuse võistluse vastused Tallinna Kesklinna Vene Gümnaasiumist nr 913, 1042; Narva Kreenholmi Gümnaasiumist nr 573; Kohtla-Järve Tammi Põhikoolist nr 3879. 3883, 3887 jt).

Millal hakati mängu kutsuma tuki-tukiks, pole päris selge. Võttes arvesse eelnevalt näidatud tok-tok-pulka, ukraadina ja trihvaa varieeruvuse ning segunemise näib, et toredaid mängusõnu nagu tuki-tuki, võidi varasemalt tuntud mänguviisile lihtsalt lisada. Näide pärineb seegi kord Iisaku kihelkonnast, mängiti seda 1960. aastatel. Umbes samal ajal tunti ja mängiti Iisakus ka kop-kop peitu ja vaia.

Peitusemängu esimene "lugeja" (pidaja) selgitati välja liisusalmiga. Kokku lepidi ka arv, milleni pidaja pidi lugema. Siis keeras pidaja silmad seina poole ja hakkas lugema. Jõudnud vastava arvuni, hüüdis ta kõva häälega: "Tulen!" ja hakkas teisi otsima. Peitust sai mängida nii lihtsalt kui "tukitades". Viimane variant oli lõbusam - peitja võis peidust ise salaja välja hiilida ja kokkulepitud kohta koputades hüüda: "Tuki-tuki, mina prii!" Siis ei pidanud ta pidama (lugema) hakkama. Kui aga pidaja teda nägi ja enne teda jõudis tukitamiskohta, pidi pidaja hüüdma leitud lapse nime ja ütlema näiteks: "Tuki-tuki, Kaie kinni!" Siis oli leitud mängija kaotajaks ja keda esimesena "kinni tukitati", oli järgmiseks lugejaks. Kui aga kõik peitupugejad jõudsid enne pidajat end priiks tukitada, pidi pidaja uuesti lugema hakkama.

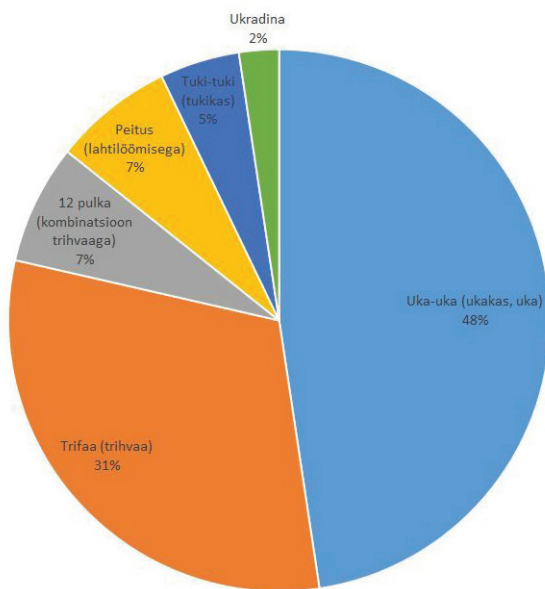
ERA, DK 126, 16 < Iisaku khk, Alliku k < Iisaku khk, Uhe k – Anne Nurgamaa, snd 1955 (2014).

1930. aastate aineses uka-uka nimetust ei leidu. 1960. aastatel alustab nimi oma levikut ning 1990. aastateks on see üle Eesti põhjapoolse osa levinud.¹⁰ Võrreldes 1930. aastatega on mängunimede vahetõrge muutunud – kui siis oli kõige populaarsem nimetus trihvaa, siis 2018. aasta võistlusmaterjalis on see uka-uka.

Tartu Ülikooli Geograafia Instituudi kogutud trifaa ja uka-uka andmetest (Pae 2022; <https://www.stat.ee/et/uudised/kumba-mangisid-sina-kas-trifaad-voi-uka-ukat>) näeb, et piir mängude vahel jookseb eesti keskjoonest lõuna pool. Neist andmetest ei nähtu, millal täpselt sellise nimetusega mängu mängiti. Kuid eeldatavasti on küsitlusele vastanud pärast Teist maailmasõda sündinud ja pigem nooremad inimesed, kelle mänguaeg jääb 20. sajandi teise poolde, siis ühtivad toodud andmed rahvaluuleainesega. Andmete võrdlemisel on märgata uka-uka nimetuse leviku kasvu, mis on nihkunud Eesti keskjoonest lõuna poole, eriti Pärnu- ja Viljandimaa osas. Uka-uka nimi võib edaspidi saada valdavaks, tuntuks kogu maal.

Võib arvata, et nimetus uka-uka on ukraadinast tekkinud Eestis ja eesti laste suus. Üle maailma on mängul rohkelt selliseid heakõlalisi kordusi sisaldavaid lühinimesid nagu *mob-mob*, *mop-mop* Austraalias või *Block-Block*, *om-pom*, *pom-pom* või *Gilty-Galty* ingliskeelsetes maades (Opie & Opie 1984: 161–162),

eespool toodud venekeelsed tänapäevased mängunimetused. Ka Eesti tok-tok ja kop-kop liigituvad siia. Samas on lastepärimusele selline glossolaalia üldiselt omane. Kõla kuulates ja võttes arvesse, kui palju on meile 20. sajandi teisest poolest lisandunud venekeelseid mängu- ja mängunimesid, arvan, et uka-uka on tekkinud *ukraadina* lühendamisel ning saanud selleks mõjutusi venekeelsest

Joonis 3. Trihvaa ja uka-uka (*ukraadina*) ja tuki-tuki osakaal 1992. aasta aineses.

nimest *tuki-tuki*. Pärimist *ukraadinast* näitab nii põhjaestiline levik kui ka see, et uka-uka on kohati säilitanud oma vormelid “kotis” ja ”prii” (vt nt näide 2). Anu Vissel tõdeb mängude vaatluse juures, et võrreldes 1930. aastatega on tänapäevane traditsioon rohkem standardiseeritud: kohalikud versioonid ja nimed on tavaliselt kadunud, eriti eristuvad kaasaegsed kohalikud omadused ilmnevad väga harva (Vissel 1995). Sama saab öelda peitmismängude kohta. Eriilmelistest (tokiga) mängitavatest peitmismängudest on vaid uka-uka, tuki-tuki ja trihvaa nimetused ainsad, mis lokaalseina säilinud.

Kokkuvõte

20. sajandi eesti peitmismängude traditsioonis on märgata nii vanema traditsiooni säilitamist, kui ka mängude muutumist ja uuenemist. Mängud on meile tulnud eri teid pidi ja erinevatel perioodidel ning see kajastub nende nimetustes ja levikus. Kultuurilaenud, mugandused ja eeskujud mängudes ja nende nimedes toovad esile muutusi kultuuriruumides: tihedaid sidemetes baltisakslastega sajandi alguses, erinevate Nõukogude Liidu rahvaste, eelkõige venelastega, aga sajandi teisel poolel.

Mängupärimuse muutused on toimunud küllalt kiiresti, vähetuntud *ukraadinast* on Eesti keskjoonest põhja pool populaarne *uka-uka* saanud peaaegu 25 aastaga. Samas on sarnane mäng *trihvaa* alal hoidnud oma nime ja Lõuna-Eestit hõlmava leviku. Kolmas sarnaste mängureeglitega mäng kannab nimetust *tuki-tuki*, nimetus ilmub 20. sajandi teisel poolel. Sama nime kannab mäng ka vene keeles ning Eesti venekeelsete laste hulgas. Nimetuse Eesti-sisene sporaadiline levik (nt kohati Põhja-Eesti rannik, Pärnumaa, Virumaa) laseb arvata, et see jõudiski Eestisse venekeelse elanikkonna kaudu. 20. sajandi lõpus sarnanevad nimetatud mängud üksteisega.

Mängude uuenemisele aitab kaasa uudsuse võlu ja tihe suhtlus eri rahvustest lastega, samuti asjaolu, et paiksete lastepõlvkondade omavaheline läbikäimine, ühistes mängurühmades mängimine, vähenes. Seetõttu võib sama mäng (nt trihvaa) omandada uue nime (nt tuki-tuki Pärnus), kuigi mängutegevus on vanal ja uuel sarnane. Samas näitab nimede mugandamine (nt *uka-uka*-nime teke), et mängu mitte lihtsalt ei omandata, vaid neid muudetakse, tehakse endale suu- ja meelepäraseks. Peitmismängud on küllalt universaalsed ja laialt levinud, uus ja toredana tunduv nimi võidakse kasutusele võtta mängu ennast muutmata. Mõõda ei tohi vaadata ka Eesti laste mängimise käigus avalduvast innovatiivsusest ja improviseerimisest. See näitab elava ja aktiivse pärimusrühma olemasolu ja elujõudu.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud projekt: “Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tippkeskus” (TK 215) ja haridusministeerium: EKM 8-2/22/3. Tänan Helina Harendit abi eest kaartide koostamisel ning 2023. aastal folkloristide 17. talvekonverentsil “Mäng ja mängulisus folklooris” (vt <https://www.kirmus.ee/et/sundmuste-kalender/folkloristide-17-talvekonverents-mangimine-ja-mangulisus-folklooris>) osalenuid ja ettekandjaid.

Kommentaariid

- ¹ Valiku Eesti Rahvaluule Arhiivis olevatest mängukirjeldustest leiab leheküljelt Vanad ja uued mängud rahvaluulearhiivist: <https://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/ukauka>.
- ² Hilisemad koolipärimuse kogumisvõistlused toimusid 2007. ja 2018. aastal: <https://www.folklore.ee/kp/>.
- ³ 1934. ja 1935. aasta kogumisvõistluse juhend: Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvamängude kogumisvõistlus 1934. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- ⁴ Eesti mängude liigituse ja jaotuse kohta vt Vissel 1995: 255–267.
- ⁵ Vt nt mängutekste Peipsiveere venelastelt ja vene vanausulistelt (nt ERA, Vene 3; RKM, Vene 2), Eesti Kirjandusmuuseumi üldandmebaasist Kivike: <https://kivike.kirmus.ee/>
- ⁶ Nt RKM II 306, 438 (12) < Peetri khk, Viisu k – Aime Vahemets, 30 a (1972–1973); EFA I 169, 101 < Nõo khk, Meeri k < Narva linn < Puhja khk, Engo k – Helle-Maia Sonn, snd 1943. a (2014); EFA I 168, 109/28 < Võnnu khk < Väike-Maarja khk, Kiltsi al – Eha Võso, snd 1948. a (2013).
- ⁷ Vrd vene lastemängude traditsiooniga, kus pulk või kepp visatakse üle aia tänavale (Pokrovski 1994: 113–114).
- ⁸ Tokiga peitusemäng ERA II 102, 604 (14) < Põlva khk, Vastse-Koiola as – Elmar Tolmusk, snd 1920. a, Leevi algkool (1935); peitus lahtilöömisega ERA II 99, 121/3 (2) < Tartu linn – Leonhard Andresson, snd 1920. a, Tartu Poeglaste algkool; tokiga trihvaater: ERA II 90, 168/73 (86a–b) < Paide linn – Helene Neumann, snd 1907 (1935); peitus ehk kop-kop-kinni RKM II 230, 552 (19) < Lüganuse khk, Püssi al – Sirje Kauril, snd 1952. a, Püssi Keskkool, 8. klass (1967); kop-kop-peitu ehk koputamisega peitu ehk tihvat RKM II 61, 209/11 (4) < Iisaku khk, Lõpe k – Mall Proodel, snd 1936. a (1956); kopupeitus ehk trihvaater ERA II 103, 69 (19) < Rápina khk < Valga linn – Aino Sõerd, snd 1920. a, Rápina algkool (1935).
- ⁹ Nt RKM, Mgn II 4404 (72) < Laiuse khk, Teilma k < Vaivara khk, Narva l – Kadri Peebo < Helmi Lepik, s 1906 (1992), ERA II 166, 151 < Jõhvi khk, Tarakuse k – Armilda Hallik (1937).
- ¹⁰ Varasemad uka-uka mainimised arhiivis on tuvastatud mälestuste põhjal. Mängu mängiti 1950. aastatel Hageri khk, Harjumaal; 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses Kuusalu khk, Kolgal (suulised teated); samal ajal Tallinnas (ERA, DK 135, 3 < Tallinna l – Kadi Alatalu, snd 1942 (2013)). Samas pole mälestused täiesti usaldusväärsed, eriti kui mälestuste rääkijad on vanemas eas. Haljala khk 1954. aastal sündinud naine, kes oma mälestustes kirjutas, et mängudes kasutati vormelit: “Uka-uka!”, arvas pärast minupoolset üleküsimist, et öeldi ikkagi: “Tok-tok”.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

E – M. J. Eiseni käsikirjad, 1880–1934;

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv, 1927–1944,

ERA, Vene – Eesti Rahvaluule Arhiivi vene kogu, 1927–1944

H – Jakob Hurda käsikirjade kogu, 1860–1906;

KKI – Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi käsikirjade kogu, 1941–1984;

RKM – Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi folkloori kollektsioon, 1945–1996

RKM, KP – Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi koolipärimuse kogu 1992–1996

EFA, KP – Eesti Rahvaluule Arhiivi koolipärimuse kogu (alates 1996)

Soome Kirjanduse Selts

SKS = Suomalisen Kirjallisuuden Seura, perinnelajikortistot, leikit (<https://www.finlit.fi/arkisto/perinteen-ja-nykykulttuurin-kokoelma/perinteen-ja-nykykulttuurin-kokoelman-tekstiaineistot/perinnelajikortistot> – 23.07.2024)

Kirjandus

Abrahams, Roger D. 1977. Toward an Enactment-Centered Theory of Folklore. – William Bascom, William (toim). *The Frontiers of Folklore*. Washington, D.C.: American Anthropological Association Series, lk 79–120.

Bender, Reet 2019. Baltisaksa lastemängudes ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae*, 2018, lk 71–117 (https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/2018_03_Bender.pdf – 23.07.2024).

Beljanin & Butenko 1994 = Belianin, Valeri & Butenko, Irina. *Zhivaia rech'*. Slovar' razgovornykh vyrazhenii. Moskva: Paims.

Borissov 2008 = Borisov, Sergei. *Entsiklopedicheski slovar' russkogo detstva*: v 2-kh t. Shadrinsk: Izdatel'stvo Shadrinskogo pedinstituta.

Bõleeva & Grigorjev 1985 = Byleeva, Liudmila & Grigor'ev, Vladimir. *Igry narodov SSSR*. Moskva: Moskva: Fizkul'tura i sport.

DBWB = Baltisaksa sõnastik. Märksõna: trifater – *Eesti Keele Instituut* (<https://arhiiv.eki.ee/dict/bss/index.cgi?Q=trifater&F=M&C06=et> – 23.07.2024).

Ernits, Enn 1987. Muukeelsetest mugandustest eesti folklooris. – Ingrid Sarv (koost). *Rahvaluulest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 21*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 13–29.

Fine, Alan 1980. Children and Their Culture: Exploring Newell's Paradox. – *Western Folklore* 39 (3). Children's Folklore (Jul., 1980), lk 170-183 (DOI:10.2307/1499799).

Garamantas = Läti Rahvaluule Arhiivi digitaalne andmebaas (<https://garamantas.lv/lv> –23.07.2024).

- Gavrilova, Maria 2018. *Poetika traditsionnykh vostochnoslavianskikh igr*. Moskva: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet.
- Gray, Peter 2018. *Vabadus õppida: miks teeb loomuliku mängimistungi toetamine meie lapsed õnnelikumateks, sõltumatuteks ja paremateks eluaegseteks õppuriteks*. Tartu: PUNT.
- Hirte, Werner 1971. *Unsere Spiele: 1000 und mehr*. Leipzig: Verlag für die Frau.
- HDA 1987 = Bächtold-Stäubli, Hanns & Hoffmann-Krayer, Eduard (koost). *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 8. Berlin & New York: De Gruyter.
- Hiiemäe, Mall 2006. *Päiv ei ole päiväle veli*. Lõunaeesti kalendripärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Huizinga, Johan 2006. *Mängiv inimene. Kultuuri mänguelemendi määratlemise katse*. Tallinn: Varrak.
- Kalamees, Aleksander 1936. *Valik Eesti rahvamänge*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Kalamees, Aleksander 1960. *Eesti rahvamänge*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kalliala, Marjatta 2006. *Play culture in a changing world*. Maidenhead: Open University Press.
- Knapp, Mary & Knapp, Peter 1976. *One Potato, Two Potato. The Folklore of American Children*. New York & London: W W Norton & Company.
- Loiter, Sofia 2003. Severnorusskie varianty starinnykh detskikh igr – *Lokal'nye traditsii v narodnoi kul'ture Russkogo Severa: Materialy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii "Riabininskie chteniia-2003"*. Petrozavodsk: Muzei-zapovednik "Kizhi". Elektronnaia biblioteka (<https://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2003/21.html> – 23.07.2024).
- Malinen, Antti & Tamminen, Tuomo 2017. *Jälleenrakentajien lapset. Sotienjälkeinen Suomi lapsen silmin*. Tallinn: Gaudeamus.
- Mitzka, Walther 1923. Studien zum baltischen Deutsch. – Ferdinand Wrede (koost). *Deutsche Dialektgeographie. Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs*, Bd 17. Marburg: Elwert.
- Newell, William W. 1883. *Games and Songs of American Children*. New York: Harper and Brothers.
- Opie, Iona & Opie, Peter 1984. *Children's Games in Street and Playground*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Pae, Taavi (koost) 2022. *Viguriga kaardid: Eesti kujutatuna kaartidel*. [Tallinn]: Postimehe kirjastus.
- Peesch, Reinhard 1957. *Das Berliner Kinderspiel der Gegenwart*. Deutsche Akademie des Wissenschaften zu Berlin. Berlin: Akademie-Verlag.
- Pokrovski 1895 = Pokrovskii, Egor. *Detskiia igry, preimushchestvenno russkiia. V sviazi s istoriei, etnografiei, pedagogiei i gigenoi*. Moscow: Richter.

- Pokrovski [1895]1994 = Pokrovskii, Egor. *Detskie igry. Preimushchestvenno russkie Istoricheskoe nasledie*. Sankt-Peterburg: Lans.
- Sedrik, Meeli & Uibo, Udo 2019. Trips, traps, trull, sina oled kull. – *Keel ja Kirjandus* 6 (DOI:10.54013/kk739a4).
- Sutton-Smith, Brian 1997. *The Ambiguity of Play*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zapletal, Miloš 1984. *1000 mängu võimlas, mänguväljakul, aasal, linnas, maastikul, ruumis*. Tallinn: Valgus.
- Tampere, Herbert (koost) 1958. *Eesti rahvalaule viisidega*. 3. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tucker, Elizabeth 2008. *Children's Folklore: A Handbook*. Westport (Conn): Greenwood Press.
- Tucker, Elizabeth 2009. Hide and Seek. – Carlisle, Rodney P (toim). *Encyclopedia of Play in Today's Society* 2. Thousand Oaks (Calif.): Sage Publications, lk 286–287.
- Tuisk, Astrid 2020. Filmidest inspireeritud laste ja noorte mängud 1950. aastate Eestis. – *Keel ja Kirjandus* 1–2, lk 95–111 (DOI: 10.54013/kk747a6).
- VES 2000 = Erelt, Tiiu (koost) & Kull, Rein & Leemets, Helle & Saari, Henn (toim). *Vene-eesti sõnaraamat II [II – Я]*. Teine, parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vesikansa, Osmo 1986. *Suuri suomalainen leikkikirja*. Porvoo; Helsinki; Juva: WSOY.
- Virtanen, Leea 1970. *Antti pantti pakana : kouluikäisten nykyperinne*. Helsinki & Porvoo: WSOY.
- Virtanen, Leea 1978. *Children's lore*. Studia Fennica 22. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vissel, Anu 1995. Traditsiooniline ja uuenduslik eesti tänapäeva lastemängudes I. – Kõiva, Mare (toim). *Lipitud-lapitud*. Tänapäeva folkloorist. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 255–301.
- Vissel, Anu 1996. The Traditional and the Recent in Modern Schoolchildren's Game II. Ballgames. – Kõiva, Mare (toim). *Contemporary Folklore: Changing World View and Tradition*. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 369–394.
- Vissel, Anu 2004. *Lastepärimus muutumas ühiskonnas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Summary

Trihvaa, Uka-uka, and Other Estonian Hiding Games in the 20th Century

Astrid Tuisk

Education Coordinator

Research Fellow

Estonian Folklore Archives

Estonian Literary Museum

astrid.tuisk@folklore.ee

Keywords: children's game, gameplay, spread of folklore

Even though Estonia underwent significant societal changes in the 20th century, Estonian children played exciting running and hiding games both at the beginning and end of the century. The game repertoire evolved throughout these hundred years, with some running and hiding games being introduced, and others forgotten. My article focuses on the points of contact between Estonian games and those of neighbouring peoples, their distribution in Estonia, and the changes the games underwent, along with the reasons behind these changes.

The article explores various Estonian running and hiding games, such as *peitus* or hide-and-peek, *ukraadina* (cf. Russian *ukradina* 'lost' or 'stolen') also known as *uka-uka* (Block, Forty-Forty, cf. also Russian *tuki-tuki*), the wall tag game *trihvaa / trihvaater* (cf. German *Trivater, Verstecken mit Anschlag*), the hiding game *kopupeit*, involving knocking, the game of casting a stick called *paalka viskamine*, and the game of 12 (10) sticks.

As to my sources, I have extensively used descriptions of games archived and held in the Estonian Folklore Archives at the Estonian Literary Museum. Nationwide competitions for collecting games were conducted in the years 1934–1935 and again in 1992 but recording and transcribing of the games continued throughout the intervening years.

The games discussed here fall between the categories of running and hiding games. For the sake of clarity and based on one of the primary activities of these games, I will refer to them as *hiding games*. In all these games, there is one caller (or occasionally two) and several players ("hidiers"), and the tagging is done in a specific manner at a designated spot. The players use either one stick or several, touching the spot with one's hand or knocking, while reciting specific words. Only the game of hide-and-peek does not necessarily involve tagging or running to a specific spot before time runs out, as the caller simply has to find all the hiding players. Typically, the first player found becomes the caller in the next round of the game.

Hiding games are known internationally. Located in Eastern Europe, Estonia has been influenced by the Eastern Slavic, Germanic, and Scandinavian cultural spheres, and close contacts with other nations are reflected also in the spread of the game repertoire. The name for the game *trihvaa* was most likely adopted by Estonian children by mediation of Baltic Germans from the (Low) German language, while other names (*ukraadina, uka-uka, and tuki-tuki*) suggest the Russian origin of the games.

Children's folklore preserves the old, but it is also receptive to the new. Thus, in the 20th century, the tradition of hiding games reveals the preservation of the older tradition but also the changing of the games and the rapid adoption of newer developments. The games have reached us by different routes and at different times, and this is reflected in their names and distribution.

The changes took place fairly rapidly; for example, the little-known *ukraadina* evolved into the highly popular *uka-uka* in the northern part of Estonia in just 25 years. At the same time, a similar game, *trihvaa*, has retained its original name and localisation in South Estonia. Another game with similar rules is called *tuki-tuki*, a name that emerged in the second half of the 20th century. The game has the same name in the Russian language and among Russian-speaking Estonian children. Its sporadic spread in Estonia (e.g., in Pärnu and Viru counties) suggests that the game was introduced in Estonia by the Russian-speaking population. By the end of the 20th century, all the mentioned games had begun to resemble each other.

Several tag games involving knocking with a stick, such as *kopupeit* and *paalka viskamine*, the latter being of religious origin from the Seto region, were no longer part of children's game repertoire by the end of the century. Also, tagging or knocking with a stick disappeared from the games of *ukraadina* and *trihvaa*, possibly due to a trend towards simplification in the games or influenced by the same shift in the respective Russian tradition. After the Second World War, most likely in the 1950s–1960s, the game of 12 (10) sticks appeared in the game tradition. A similar game is also known in Finland, Russia, and elsewhere in Eastern Europe.

The appeal of novelty and the close interaction between children of different ethnic backgrounds are factors contributing to the renewal of these games, yet so is also the diminishing interaction between local generations of children, playing in joint playgroups. As a result, a game (e.g., *trihvaa*) could take on a new name (e.g., *tuki-tuki* in Pärnu), while the gameplay remained the same. At the same time, the adaptation of the names of the games (e.g., the origin of the name *uka-uka*, and its colloquial designations *triff*, *trihvakas*, *ukakas*) indicates that games are not merely adopted but also modified to suit one's language and mindset.

Despite the disruptions of the Second World War (1939–1945) and the ensuing Soviet occupation (1944–1991) on the settlement structure and population composition in Estonia, different periods of the 20th century were rather favourable for the adaptation of games. Games played previously mainly in agrarian settings were adapted to different circumstances in the increasingly urbanised environment and to changes in children's lifestyle. The tradition of children's outdoor games continued in a lively and active lore group. The changes in the game tradition related to technological advancements and the advent of online gaming, however, fall outside the scope of this study.

Astrid Tuisk on Eesti Kirjandusmuuseumi haridusjuht ja Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur. Tema uurimisvaldkonnad hõlmavad lastemänge, mängimist, aga ka Siberi eestlaste rahvaluulet, asustus- ja kultuurilugu.

Astrid Tuisk

Astrid Tuisk is Research Fellow at the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Estonia, and education coordinator of the same museum. Her main fields of research include children's folklore (especially games and playing), childhood memories and folklore of Estonian communities in Siberia.

astrid.tuisk@folklore.ee

Levkoi, Waschnik, härra Krokus ja teised. Baltisaksa laste mängu- ja kasvamis maailmad

Reet Bender

Tartu Ülikooli germanistika professor

reet.bender@ut.ee

Teesid: Käesolevas artiklis vaadeldakse üheksa baltisaksa autori memuaaride põhjal baltisaksa laste mängudes esinenud fantaasiategelasi ja mängumaailmu. Vaatlusalune periood hõlmab 19. sajandi lõppu ja 20. sajandi algust. Mängude meenutamise kaudu avaneb vaade baltisaksa kodukeskkonnale, kodu- ja kasvatuskultuurile kogu selle mitmekesisuses. Lapsepõlve fantaasiaküllaseid mängu meenutatakse positiivses võtmes, oluline roll loovuse arendamisel oli kirjandusel, aga ka ümbritseval keskkonnal ja kasvatusprintsipiidel, mis seadsid eesmärgiks eneseteadliku säilenõtkuse. Käsitatud materjal pakub ajaloolise ülevaate kõrval ühtlasi mitmekülget aktuaalset mõtte- ja võrdlusainet.

Märksõnad: Baltisaksa kultuurilugu, elulookirjutus, kodu- ja kasvatuskultuur, lapsepõlv, lastemängud

Käesolevas artiklis vaadeldakse baltisaksa laste mängudes esinenud fantaasiategelasi ja väljamõeldud mängumaailmu, nii nagu see nähtub baltisaksa kodu- ja kasvatuskultuuri taustal ja sellega seostatuna. Mängude meenutamise kaudu avaneb vaade baltisaksa kodukeskkonnale selle mitmekesisuses. See annab aimu vaimsest keskkonnast – suhetest kitsamas ja laiemas koduses ringis (mis hõlmas ka teenijaid) ja sellest väljapoole jäävaid suhteid ja suhtlust, kuid jagab ka infot füüsilise keskkonna kohta – argikultuuri ja elulaadi kohta. Ja keset kõike seda on muidugi minajutustajad omaenda kujunemisloole tagasi vaatamas. Rohkem või vähem fantaasiaküllaste mängude näited pärinevad üheksa baltisaksa autori memuaarteostest (Baranow 1942; Brandenburg 1978; Burchard 2009; Buxhoeveden 1990; Grünwaldt 1928; Hoerschelmann 1913; Munier-Wroblewski 1964; Stackelberg 2003; Taube 1944), nendest üks tekst on olemas eestikeelses tõlkes, teised on terviktekstidena eestikeelsele lugejale tundmatud ja seetõttu ehk seda huvipakkuvamadki. Autorid on välja valitud lugemuse põhjal kogunenud baltisaksa memuaartekstide korpusest, lähtudes käesoleva artikli fookusest ehk siis tekstidest, mis käsitlevad ka autori lapsepõlve ja kus käsitlemist leiavad ka väljamõeldud mängukaaslased ja -maailmad. Kindlasti pole valik ammendav, kuid annab esimese sissevaate teemasse.

Laste lokkavat fantaasiat on kohanud küllap kõik, kel lastega kokkupuudet, või mäletavad ise laps olemist. Hea kujutlusvõime üheks väljundiks on väljamõeldud sõbrad ja nendega seonduv, mis käib lapse arengu juurde. Väljamõeldud sõprade olemasolu väikelapsees nendivad tavanähtusena Haridus- ja Noorteameti alushariduse kehtivad juhendmaterjalid (Männamaa & Marats 2009: 17) ning erinevad kaasaegset vanemlust käsitlevad allikad, nt kinnitab Tervise Arengu Instituudi veebileht www.tarkvanem.ee, et “Väljamõeldud sõbrad on nelja-aastaste seas tavalised” (Tarkvanem.a) ja et lapsevanem saab toetada lapse arengut, kui ta “julgestab last mängima kujutlusvõimel põhinevaid mängu, aidates ühtlasi vahet teha fantaasial ja reaalsusel” (Tarkvanem.b). Liigset eemaldumist fantaasiamailma, mis kipub juba servapidi erivajaduseks liigituma, võib aga klassifitseerida “tegevustest eemaldumise sündroomiks” (Häidkind & Kuusik 2009: 54). Selle sündroomi puhul minevat lapsed oma ettekujutustes ära “kaugetesse maadesse, elavad üle uskumatuid seiklusi, jutustavad väljamõeldud lugusid”, ja see kujunevat lastel, kel, saamata piisavalt täiskasvanute tähelepanu, ei õnnestu realiseerida “oma suurt demonstratiivsuse vajadust” (*ibid.*).

Lihtsalt eakohasel eredal kujutlusvõimel ja ainult kujutluste maailmas elamisel soovitas vahet teha juba ka 20. sajandi arengupedagoogika guru, lapse arengu ja kasvatuse juures psühhoanalüüsi rakendanud Benjamin Spock, kelle sõnul päevad läbi väljamõeldud maailmaga intensiivselt suhestuva lapse puhul tasub esitada küsimus, kas ta mitte pole tegelikus elus õnnetu ja kas tal jätkub vanemate tähelepanu. Parasjagu kujutlusvõimet tulevat aga kasuks ja “ei tarvitseks muret tunda, kui laps on üldiselt õnnelik ja saab teiste lastega hästi läbi” (Spock 1976: 293). Laiale lugejaskonnale suunatud tänane Eesti pereajakiri Pere ja Kodu selgitab aga, viidates USA psühholoogidele Singeritele, et väljamõeldud mängukaaslastega lapsed on eluks eriti hästi ette valmistunud ja näitavad üles “loovust, seltsivust ja keskmisest kõrgemat intelligentsust”. Fantaasiasõprade rolliks on olla “mängukaaslasteks, kaitsjateks ja lohutajateks, liitlasteks ning patuoinasteks”. Samuti peetavat fantaasiasõpru erinevalt varasemast märgiks “hingelisest tervisest” ja neid soovitatakse kohelda nagu “kalleid külalisi” (Kallaste 2014). Lastekirjanduse ilmselt tuntuim kirjanduslik väljamõeldud sõber on Karlsson katuselt, kes täidab kõiki neid rolle ja on seega kahtlemata märk Väikevenna heast hingelisest tervisest. Spocki mõttest lähitudes võiks aga aurumasina lõhkumise oma kraesse saanud “kurja kaaslaste” leiutamise taga olla alatasa tõreleval vanemad; vähene tähelepanu ajendab välja mõtlema seevastu mõistvaid sõpru (vrd Spock 1976: 293).

Millised olid aga baltisaksa laste mängumaailmad ja fantaasiasõbrad? Milline oli nende kontekst? Ja kust neid leida? Üsna heaks allikaliigiks on siinkohal memuaarid – täpsemalt baltisaksa memuaarsed tekstid, kus leiavad käsitlemist

ka lapsepõlv ja lastemängud. Lisaks baltisaksa memuaristika üldistavamatele käsitlustele (Saagpakk 2006a, 2006b, 2008; Bender 2014, 2017, 2018b) on uuritud ka baltisaksa kultuurile omase lapsepõlve kujutamist – aadli ja literaatkonna naiste autobiograafiate põhjal on seda teemat käsitlenud Anja Wilhelmi (2008), õdede-vendade omavahelisi suhteid, aadli näitel aga Denise von Weymarn-Goldschmidt; samuti on käsitletud baltisaksa lastemänge (Bender 2019; Weymarn-Goldschmidt 2022: 110–119). Saksa etnoloogi Ingeborg Weber-Kellermanni mastaapne Saksa kultuuriruumi lapsepõlve kultuurilooline käsitlus (Weber-Kellermann 1989 [1979]) hõlmab ainsa baltisaksa autorina Monika Hunniust.

Mõningane kogu baltisaksa lastemänge ja liisulugemissalme ühes laulude ja kommete kirjeldustega 1930. aastatest leidub Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA, Saksa 2). Lastesalme kogus ka prof. Walter Anderson, avaldades selle kohta aruandeid (Anderson 1923a, 1923b, 1928). Riias kahe sõja vahel kogutud baltisaksa folkloori, sh lastemängudega seonduvat, leidub Läti folkloori digiarhiivis Riia Herderi Instituudi kogus (ALF 1825). Riia Herderi Instituut oli aastail 1921–1939 tegutsenud baltisaksa erakõrgkool (vt Hehn 1981, 1987). Põhiline kogumistöö korraldaja ja suunaja oli seal 1932 Greifswaldist Riiga suundunud nimekas saksa rahvateadlane Lutz Mackensen, kes asutas instituudis ka vastava uurimiskeskuse ühes oma publikatsioonisarjaga. Folkloorset ainet kogus ja töötles aga ka baltisaksa sõnaraamatut koostanud baltisakslane Oskar Masing (Masing 1931, 1934, 1937, 1938). Riia Herderi Instituudi kogu Läti folkloori digiarhiivis hõlmab enam 3370 ühikut materjali. Sõjajärgset, 1950.–1960. aastatest pärinevat baltisaksa informantide saadetud andmestiku leiab aga 1950. aastal Saksamaal Marburgis asutatud Kesk-Ida-Euroopa uurimiskeskuse, samuti Herderi Instituudi nime kandva asutuse arhiivis. Seal siis täpsemalt baltisaksa sõnaraamatu (DSHI 180 DBW, vt ka DBWB 2019) kogus sedeldamata materjalide hulgas (DSHI 180 DBW-FB II, 01.), mis artikli vormis on juba lähemat käsitlemist leidnud (Bender 2019). Väikese valiku oma kogutud laste folkloori avaldas sõjajärgsel Saksamaal Riias pärit Herta Burmeister, kes oli Oskar Masingu õpilane (Burmeister 1955).

Anja Wilhelmi käsitlusega sarnaselt ei järgitud baltisaksa kahe kõrgseisuse, aadli ja literaatide seas ühtseid ja n-ö üldkohustuslikke kasvatusprintsippe, laste eest hoolitsemine sõltus perekonna majanduslikust ja seltskondlikust positsioonist ja ka laste arvust. 18. ja 19. sajandil oli kombeks rühmitada suurem lastehulk vanuse järgi ja määrata vastutav isik. Laste kõige esimeseks emotsionaalseks turvaisikuks olid tihti eesti või läti soost lapsehoidjad, kes moodustasid perekonnas nn püsisuuruse, erinevalt vahelduvatest bonnedest, guvernantidest ja koduõpetajatest. Vanemate roll lastekasvatases oli tihti täiendav, eriti esimeses väikelapseas (vrd Wilhelmi 2008: 127–129). Järvakandi

mõisas kasvanud Otto von Taube (1879–1973) on meenutanud oma varast lapsepõlve, kus ta hoidjate käe all esialgu eestikeelsena kasvas:

Mäletan aega, kui ma veel täiesti teenijatüdrukute seltsis viibisin, nii et eesti keel oli mul selgem kui saksa keel. Lisaks hoidjale tegeles minuga rohkem blond teenija Madli (Magdalena), ta oli noor ja värske, näen teda roosas kleidis mitme rea kuldpruunide helmestega ümber kaela. Ta meeldis mulle, kuna oli lõbus ja oskas mind hästi lõbustada. (Taube 1944: 9)

Laiem mängukeskkond sõltus perekonna elukohast, mõisaoludes kuulusid mängukaaslaste hulka lisaks oma lähisugulastele ka naabruskonna saksa perekondade lapsed, andes võimaluse mõlemasuunaliseks suhtluseks aadli ja literaatide vahel (Wilhelmi 2008: 133). Kuigi vanemad seda eriti ei soodustanud (*ibid.*: 128), tuli kohati ette ka kontakte mõisateenijate või talulastega:

Hiljem jäi eesti keel mulle võõramaks; kuid mäletan veel, kuidas ma kord, juba tublisti suuremana, koos paljasjalgse linablondi eesti poisiga kodust väheke eemal asuval karjamaal leppade vahel lammaste järel jooksin ja koos temaga mängisin. Mulle tundub, et see võinuks olla Päpicks talu ja poiss mu piimavend. (Taube 1944: 9)

Kuivõrd mängukaaslaste ring oli piiratud, mängisid erisoolised lapsed koos, eraldi eesmärgiks ei seatud ei omaette ega ka koosmängimist – see kujunes lihtsalt vastavalt konkreetsetele oludele. Nukkudega mängimise soodustamise juures moodustas laiema tausta Rousseau' mõju (Wilhelmi 2008: 13). Memuaarides rõhutatakse tihti mängude fantaasiaküllasust. Kuna oma meel tuli toona endal ise ära lahutada, harrastati rollimängude edasiarendusena mitmesuguseid ümberriietumise ja instseneeringutega mängu, mis on omakorda seotud omaaegse Euroopas laialt levinud koduse ja seltskondliku teatritegemise traditsiooniga. Enese ja õdede-vendade lõbustamise kõrval lahutati ka täiskasvanute meelt (vrd Weymarn-Goldschmidt 2022: 113). Kirjanduse läbimängimine mitte ainult ei mitmekesistanud laste mängu, vaid seda kasutati ka õppemeetodina kodukoolis, lavastades parasjagu loetavat lektüüri. Omaette subkultuuri moodustasid Tartu baltisaksa korporatsioonide rebasteatrid (vrd Bender 2024, ilmumas). Hilisem kirjanduslikult tegev mõisaomanik Otto von Grünewaldt (1860–1936) õppis varateismelisena koos sugulastega Seljaküla (sks Sellenküll) mõisas Läänemaal koduõpetaja käe all. Loetud raamatud peegeldusid poiste mängudes. Näiteks Walter Scotti “Ivanhoe” lugemise järel muutusid nad kõik “Robin Hoodi vabatmeesteks ja lähedane soine karjamaa Sherwoodi laaneks”

ja “mõõgad sepistati sitkest pajupuust” (Grünewaldt 1928: 43). Koolitunnis läbivõetud luuletusi aga lavastati, kandes neid laupäevaõhtuti pereringis ette:

Loomulikult õppisime me, nagu kombeks, palju luuletusi pähe, aga seda, mis me olime õppinud, kandsime me tavaliselt laupäeviti “suurtele” tõetruus esituses ette. [---] Väga õnnestunud oli näiteks Schilleri “Kinda” etendus, mille juures ei jäetud pisimatki pantrit mängust välja. Kõige loomutruumad tiigri- ja lõvipead valmistati paberkottidest. [---] Olulisim oli aga saba, mida kujutati kokkukeerutatud käteräti abil, mille otsa oli tehtud sõlm. (Grünewaldt 1928: 42–43)

Mängude puhul rõhutatakse – võrdluses linnaga – maaolude suurt vabadust ja looduses viibimist. Vastavalt elukohavahetusele moodustasid talv ja suvi kaks kontrastset perioodi – talvisele kitsale linnaelule vastandus suvi kas mere ääres või maal mõisas (vrd Wilhelmi 2008: 133–136). Tartus õigusteaduse professori Carl Erdmanni lasterohke perekonna vanima tütreka kasvanud publitsisti ja jutukirjaniku Helene Hoerschelmanni (1869–1934) lapsepõlvemeenutuste üheks keskmeks on idülliline suvepuhkus mere ääres Põhja-Eestis, mille puhul rõhutab ta lihtsust, ühiseid tegevusi ja perekonna ning sõpradega koos viibimist looduses, võttes noorpõlvemeenutused kokku järgmiselt:

Kui ammu, kui ammu on see kõik..., ei, tasa, kuidas öeldaksegi: ei tohi taga nutta, et see on möödas, vaid naeratades meenutada, et see on olnud... Nii seisavad mu lapsepõlvema suved mu silme ees ja lõhnavad. Nad ei lõhna hoolikalt raamatu vahele pressitud kuivanud lille kombel, ei, nad lõhnavad nagu äsjanopitud, salapärasest väge levitav kanarbikukimp. Nad lõhnavad adru ja soolase õhu, vaigu ja männiokaste, mõrumandlilõhnaliste harakkuljuste ja värske heina järele. Ja nooruse, nooruse järele! (Hoerschelmann 1926: 28–29)

Elulookirjutusele on tihti iseloomulik lapse- ja noorpõlve mõneti põhjalikum ja eredam kirjeldamine kui hilisemate eluetappide puhul. Naljatamisi võiks öelda, et küllap on vahel kirjutajal võhm otsa saanud või ehk tundub talle, et hiljem midagi märkimisväärset enam ei sündinudki. Kuid lapsepõlv kui varasema õnneliku elu võrdkuju võib olla ka kontrastis hilisema keerukama ja dramaatilisema elukäiguga.

Baltisaksa memuaarkirjandusele, eriti nende põlvkondade puhul, kelle lapsepõlv jäi täiskasvanueaga võrreldes stabiilsuse ja rahu perioodi – olgu selleks siis 19. sajandi lõpp enne venestust, või ka Esimesele maailmasõjale eelnenud

ajajärk või ka Teise maailmasõja eelne aeg –, on tihti iseloomulik just selline kontrastsus. Lapsepõlv ja otsapidi ka noorpõlv jäid maha teispoole piiri, aga mitte teispoole suureks saamise piiri, vaid need jäid maha aega, mil maailm oli veel korras, senine elu polnud kokku varisenud. Baltisakslased kirjutasid hiljem memuaare väga tihti just järeltulijatele mõeldes, et luua põlvkondlikku sidet, tutvustada kadunud maailma ja elukorraldust, aga ka üldistada aja-loosündmuste mõju üksikisiku tasandilt rahvusgrupi kui terviku vaatesse. Järeltulijatele suunatud mälutööga tegeleti eriti pärast Teist maailmasõda, mil kõik oli veel kord ja nüüd tõesti pöördumatult kadunud. Olgu selle illustreerimiseks siinkohal toodud kaks näidet. Neist esimene kujutab endast käsikirjalist kodulooõpikut. Tegu on anonüümse omakõidetud vihikuga (CSG AR99–11), mis oletatavasti laseb end dateerida kas 1940. aastate lõppu või 1950. aastate algusesse ning sisaldab lapsekäega kirjutatud joonistuste ja väljalõigetega illustreeritud saksakeelset ülevaadet Balti kodumaa ehk siis Eesti ja Läti geograafiast, olulisematest linnadest, aga ka ajaloo, argielust, samuti toitlust, andes muuhulgas nt vastlakuklite retsepti. Teine näide on samasugune mälutöö – Riiast pärit baltisaksa kunstniku Otto Pirangi kaardimäng “Baltisches Heimatquartett” (ee “Balti kodumaakvartett”) (vrd Bender 2018a). Mängu esimene, algvariant valmis eraviisiliseks otstarbeks juba 1947, selle trükiversioon, 600-eksemplarine käsitsikoloreeritud tiraaž jõudis 1951./52. aasta talvel baltisaksa kuukirja Baltische Briefe vahendusel müüki ja müüdi lühikesel ajajooksul läbi. Kaardimängu viieteistkümmel nelikul kujutatud objektid on teravmeelne kokkuvõte baltisaksa mälupaikadest, geograafiast, ehitistest, argiesemetest, rahvalikest tüüpidest ja söökidest-jookidest – maailmast, mis tolleks hetkeks oli nii ruumi, aja kui ka inimeste poolest möödanikku jäänud (vrd Bender 2018a: 45). Mäng oli mõeldud baltisaksa lastele endise kodumaa tutvustamiseks ühise mängu käigus vanemate või vanavanematega ja samal ajal ka põlvkondlikku sidet luues. Ja neid kaarte tookord tõesti ka mängiti, nagu on näidanud mitmete baltisakslaste eraviisiline tagasiside. Samasugune mälutööine eesmärk oli ka eespool mainitud käsikirjalisel kodulooõpikul, mis kindlasti polnud ainus omasugune.

Aga nagu on tõdenud Pirangi kaarte korduvalt käsitletud Dieter Osteneck (vt lähemalt Bender 2018a), ei olnud nende eesmärgiks nostalgiline õhkamine kadunud maailma järele, vaid pigem lootuse andmine:

Vahetult pärast ümberasumist, põgenemist, kohutavat maailmasõda ei taha keegi enam suuri sõnu. Pärast ajaloo aastatepikkust väärkohtlemist ja ühekülgset kujutamist võib üheks silmapilguks ajaloo unustada, hoidutakse ajaloolistest paralleelidest ja tõlgendustest. Selle asemel meenutatakse väärtusneutraalseid mõisteid, igapäevase elu asju. Kas on siis

imekspandav, et kunstnik tõrjub just üsja läbi elatut ja põgeneb pigem oma lapsepõlve maailma? Kas saab talle pahaks panna, et ta hüppab sealjuures üle tervest põlvkonnast? See, mida ta oma kvartetimänguga öelda tahab, on ju midagi sügavalt trööstivat: kõige ebakindla juures aastal 1947 on (või oli?) siiski midagi, mida tasub meenutada. Elu võib olla ka ilus, ilma pidevalt ähvardava ohuta. Ja kui vanemad või vanavanemad kord säärast elu nautisid, siis loodetavasti saab see ühel päeval lastele taas osaks. See peab aga siiski sündima teistsuguses, uues ümbruses, sest seni enesestmõistetavana võetud vana kodumaa on alatiseks kadunud. Aga ehk annavad seal kõrgel hoitud väärtused oma panuse hetkeraskuste ületamiseks. Pilguheit tagasi, küll veidi nukker, kuid mitte resigneerunud, peab selle juures abiks olema. (Osteneck 1974: 192)

Küllap andiski nii memuaaride kirjutamine kui ka teiste memuaristide sõnastatud kogemuslugude lugemine ja enamasti helge lapsepõlve kujutamine võimaluse tegelemiseks omalaadse baltisaksa libahuntlusega – võimaluse käia olevikust ära, rännata kadunud maailma radadel.

Eespool tsiteeritud Helene Hoerschelmann käsitles oma publitsistlikes tekstides ka omaaegset nn vanabalti lastekasvatust, tehes sellise tagasisivaate 1913. aasta seisukohast. Seega endisaegse kasvatusel perioodiks oli 19. sajandi teine pool, mis oli nii Hoerschelmanni kui ka enamiku käesoleva artikli autorite lapsepõlveaeg. Ka sellest Hoerschelmanni käsitlusest nähtub Ostenecki sedastatud hetkeraskuste ületamise lootust, teatavat optimistlikku idealismi, mis Hoerschelmanni sõnul olnud baltisakslastele iseloomulik. Hoerschelmann kirjutab:

See oli täiesti ja üleni vanamoodne, see toonane noorsookasvatus, ja seda mitte ainult praeguste arusaamade kohaselt, vaid juba ka tol ajal, võrdluses nimelt samaaegsete püüdlustega läänes emamaal. Ka ei taha ma siin mingil juhul laskuda sentimentaalsesse ilutsemisse, väites, et selles vanamoelisuses olevat peitunud uhke hiilgus ja sära, tõeline sügavus ja liigutav idealism... Vastupidi! Tunnistan täiesti rahulikult, kui palju saatuslikult tagurlikku leidus toona juba aegamööda ajakohatuks muutvas patriarhaalses konservatiivsuses. Isegi kui see – ja mida ei jõua kunagi piisavalt rõhutada, pärines puhtakujulisest, tihti ka liialdatud idealismi allikast. (Hoerschelmann 1913: 212)

Hoerschelmann loetleb vanabalti kasvatusel osistena ajaloolistest põhjustest ja kokkusurutusest tingitud kombelis-religioosset tausta ja vaimset-eetilist sirgjoonelisust, samuti teatavat ebapraktilist joont kasvatusel, mis põhines

romantilise taustaga idealistlikul üldhoiakul ja osutus uute aegade tulles ta-
kistavaks. Sellele lisandusid teravmeelitsemise ja vaimukuse hindamine, mis
kohati segas süvenemist, aga ka üleolekutunne, eneseteadlikkus, sõltumatus.
Kuid sellise taustaga range joon „polnud preisilik, individuaalsust kaotav drill“,
vaid „vana kodumaa spartalik koolkond“, mis „ajas selja sirgu ja seadis käigu ot-
seks“ (Hoerschelmann 1913: 213–214). See alanud juba lihtsast toidulauast, kus
ei sobinud vigurdada ja kasvatajate kindlast veendumusest, et „pretensioonitus
ja tagasihoidlikkus välistes asjades on edasise õnne aluseks“, samuti oskusest
tunda rõõmu vähesest ja märgata erilisust (*ibid.*: 215). Oluline oli ka otsene
ja tihe seos loodusega: „väikesed või noored sübariidid või vähemasti noored
epikuurlased on harva kohe algusest peale loodusesõbrad“. Oluline oli liikumine
värskes õhus: „matkamine, jahilkäimine, purjetamine, uisutamine“, aga ka
loodusteaduslikud harrastused (*ibid.*). Parim aeg aastast olnud suvepuhkus,
kui „vaesed toas hoitud linnalapsed õppisid tundma linnuhääli, eristama puud
ja vilju“, seda oma isade seltsis, ja kuigi maakohtades ning mere ääres polnud
küll „luksust ja komforti“, polnud seal ka „kahtlast seltskonda ja ohtusid“ (*ibid.*:
215–216). Ka ei olevat ennevanasti laste pärast neid loodusesse lahti lastes
liigselt pabistatud – valitsenud „naiivselt jumalat usaldav muretus“ (*ibid.*: 216).
Oluline oli perekondlikkus, kokkuhoidmine, pühade ja pidude pidamine – kuid
sealjuures mitte „kingituste väärtus, vaid meeleolu ja pühad ise“, oluline oli ka
ülikooli roll ja aumõiste, mis ulatunud alamatessegi kooliastmetesse, eetika ja
kamraadlikkus valitsenud ka tüdrukute seas (*ibid.*: 219–220).

Hoerschelmanni kindlasti idealiseeriv kasvatusülevaade langeb paljuski
kokku tema enda lapse- ja noorpõlvekirjeldustega, kuid enamik neid jooni
tuleb ette ka paljudel teistel baltisaksa autoritel oma lapsepõlve käsitledes
(kus loomulikult leidis ka erandeid, aga neist tagapool). Kuid Hoerschelmanni
kirjeldatu võiks tegelikult kokku võtta tänase moodsa sõnaga „säilenõtkus“ –
hakkamasaamine ja toimetulemine endaks jäädes. Aga ka lootus tulevikule,
lootus mineviku mõnusa elu kordumisele variatsioonidena – nagu seda nendi-
takse Pirangi mängu puhul.

Sellise teoreetilis-kasvatusliku taustaga varustatult võib nüüd asuda balti-
saksa laste, nende mängude ja mängukaaslaste – väljamõeldud sõprade juurde.
Mitmesuguseid mängu, nende konteksti ja ümbritsevaid tegevusi mainitakse
paljudes memuaarides. Olgu kaunis tüüpilise näitena toodud Tallinnas sün-
dinud ja kasvanud Ingeborg von Buxhoeveden (1920–1991), kes kirjeldab väi-
kelapseeas lapsehoidja saatel toona Saksa seltsi valduses olnud Hirvepargis
mängimas käimist:

*Matschi käekõrval tatsasime me rõõmsalt lühikest teed, mööda Kaarli
kirikust, mäest üles Toompea poole kuni Wismari tänavani. Kohe tänavava*

alguses viis paljude astmetega trepp Eestimaa Aiandusseltsi parki. Sealt pärinesid meie esimesed lapsepõlvvetutvused ja sõbrused. Kõige pisemad kaevasid liivakastis, suuremad mängisid jooksu- ja pallimänge, peitust, ass-ass-tagumist-paari, trihvaad, mooramaa-mehi – ja mis nimesid kõik need suurepärased mängud kandsidki... (Buxhoeveden 1990: 32)

Tubaseid mängu laste sünnipäeval leidub Buxhoevedeni kaasaegse, Kuramaal Goldingenis (lt Kuldiga) arsti tütreka kasvanud kirjanik Mia Munier-Wroblewski meenutustes:

Oma 20 last istus söögitoas pika laua ääres, rüüpas šokolaadi, söi safraniga kringlit, mis oli täis mandleid ja rosinaid, ning torti, tõelist uhkelt kaunistatud kondiitritortit, mille ma igal aastal sain oma isa ühelt väikeselt patsiendilt ühes lahtiklapitava õnnitluskaardiga täis roose, meespealilli ja inglipäid. See tort imponeeris mu külalistele väga. Pärast sööki mängisime suures saalis ja tohtisime erutavat “Reis Jeruusalemma” mängu mängides pikas rodus käest kinni hoides läbi ruumika maja kõigi tubade kõndida, et siis hüüde “Jeruusalemm põleb!” peale metsiku kisa, koperdamise ja ähkimisega saali tagasi tormata ning leida endale koht toolidereas. Lõpuks istus mu õde klaveri taha ja me tantsisime polkat. Mu juba täiskasvanud nõbu George, kes õppis Goldingenis apteekriks, mängis meie, lastega väga kenasti. (Munier-Wroblewski 1964: 31–32)

Fantaasia ja lavastuslik element olid mängudes omal kohal, mängu käigus toimus möödaminnes ka õppimine, nagu juba ülalpool viidatud. Riia raehärra Burchardti perekonnas tegutses ühiselt nooremate vendade kolmik, nagu on meenutanud hilisem Riia viimane saksa praost Alexander Burchardt (1872–1955):

Enamasti olime meie, kolm nooremat venda, Paul, Alfred ja mina, koos. Me jagasime pikka aega ühist tuba magamiseks, mängimiseks ja koolitöödeks, ka kõiksugu mänguasjad olid meil ühised. Lõputu hulk pabersoldateid, kelle me trükitud lehtedelt välja lõikasime, papile kleepisime ja rahvuste ning rügementide järgi sorteeritult marssima panime, moodustasid “paraadrivistuses” rea, mis tegi peaaegu kaks tiiru ümber meie kaunis suure toa. Tähtis oli ka nukuteater omatehtud kulisside, lavaesise ning dekoratsioonidega. Aja jooksul olime soetanud terve hulga dekoratsioone – näiteks Nõidkütile, Veneetsia kaupmehele, Undiinile, saksa väikelinna kulissid jne. Nii õppisime, küll lühendatud kujul, tundma tublit osa näitekirjandusest – draamasid ja komöödiaid, aga ka oopereid. (Burchardt 2009: 31)

Foto 1. Kostümeeritud lapsed. Maidla mõisa album. AM F 32147:35, Eesti Ajaloomuuseum SA (<http://www.muis.ee/museaalview/2070756>).

Foto 2. Jõulude puhul kostümeeritud lapsed Sangaste lossis, 1920. aastad. Valga muuseum, VaM F 2632:2/N (<https://www.muis.ee/museaalview/2802661>).

Foto 3. Hansu ja Grete muinasjutu stseen Maidla mõisa albumist. AM F 32147:138, Eesti Ajaloomuuseum SA (<http://www.muis.ee/museaalview/2068498>).

Foto 4. Päkapikkudeks kostümeeritud seltskond. Maidla mõisa album. AM F 32147:140, Eesti Ajaloomuuseum SA (<http://www.muis.ee/museaalview/2068500>).

Võnnus (sks Wenden, lt Cēsis) notar Voigti (“hästi kasvatatud, laitmatult hooldatud, ilusasti riides”) tütarderohkes peres kasvanud Camilla von Stackelbergi (1895–1978) lapsepõlvemängud olid väga fantaasiaküllased ja samased olid ka probleemilahendusvõtted:

Mu kõige armsam mängukaaslane oli [vend] Robert ja mu suurim mure oli see, et ma polnud poiss, kes saanuks osa võtta tema retkedest ja seiklustest. Me täiendasime teineteist suurepäraselt fantaasiates; meil oli olemas salajane riik, mille tarbeks me joonistasime ulatuslikke plaane linnade ja jõgedega, me mõtlesime endile välja teatritükke, riietusime ümber või ehitasime toolidest, laudadest ja tekkidest maju. Suvel mängisime aias Roberti kolmerattalise jalgrattaga, punaserattalise rohelise käruga või kurnipulkade ja -kaigastega. [...] Õde Lilli tülitsetes harva, oskas aga sellegipoolest oma tahet maksma panna: kui ma ei tahtnud talle mõnda mänguasja anda, jooksis ta keldrisse ja tõi sealt mõne pikajalgse ämbliku, et seda mulle nina alla toppida ja sellega eksimatult oma tahtmist saada. (Stackelberg 1992: 24)

Üksiku lapse mängu meenutab kirjanik Otto von Taube, kes kasvas Järvakan-di mõisas, kuid viibis tihti ka emapoolse vanaisa, loodusuurija, provintsiaalpoliitiku ja ülikooli kuraatori krahv Alexander Keyserlingi juures Raikküla mõisas. Mängudes jäljendab ta suurte inimeste tegevusi ja jutte, kasutades käepäraseid mänguasju:

Mu lemmikasjade seas oli Noa laev, mille sain juba pooleteiseaastaselt ja millest lõpuks olid järgi jäänud – loomadest vähem purunevad – patriarhi perekonnaliikmed. Panin neile nimed tuttavate, teenijate või väljanägemise järgi. Mäletan kahte – “onkel Baggot” (mu isa koolikaaslase, Saku mõisa von Baggo järgi, kes meil jahil käis) ja “punast meest”. Lasin neil omavahel juttu ajada, tihti sedamoodi, nagu ma täiskasvanuid rääkimas kuulsin. See seltskond kasvas pabernukkude jagu, keda ema või preili Christoph välja lõikasid. Ühe paberinimese nimi oli meie Alu mõisa naabri järgi “onkel Lilienfeld”. [...] Nii näiteks küsisid teised pabermehikesed või Noa-rahvas paberist härra Lilienfeldilt: “Kas viinamüük läks edukalt?”, mispeale viimane vastas täpselt nagu meie naabergi, kes tavatses kõiki oma sõnu kõva naeruga saata: “Üpriski.” (Taube 1944: 12–13)

Taube on baltisaksa perekondade lasterohkust arvestades üsna erandlik – kuna lähikonnas puudusid lastega saksa perekonnad, tuli tal esialgu perekonna ainsa lapsena mängidagi valdavalt omaette, mida kasvatusliku põhimõttena

toetas tagant tema üsna kindlakäeline kasvataja, soovides ilmselt arendada lapses iseseisvust ja seeläbi ka loovust. Siit nähtub iseloomulik väikelapse läheduses viibiv täiskasvanu, kes on taustal ja toetab, kuid ei sekku otseselt mängu, hoidmata samal ajal ise käsi rüpes:

Minu mängutoaks oli ema ilus elutuba, mis kandis nime “kretongtuba” – see lõppes sammastega ümbritsetud poolkaarega. Seinad ning mööbel olid kaetud reseedarohelise kangaga, millele olid trükitud kimbud punastest moonidest, sinistest rukkililledest ja kollastest viljapeadest, seal vahel aga kirjud linnukesed. See oli ainus ruum majas, kus oli vaip maas. Kõik see armsus ja kirjusus sobis väga hästi lapse fantaasiat ergutama. Preili Christoph istus käsitööd tehes akna juures ja ärgitas mind, kui tarvis, siis ka suisa sundis omaette mängima, kui ma seda ei tahtnud, ja leidsin selle temast vastiku olevat. [...] mäletan veel teisi toredaid mängu: rooman ringi mööda vaipu, millel on suured, kanvaale tikitud lillekimbud ja mängin lillede noppimist või vestlen oma nähtamatu aednikuga, kellele olen pannud nimeks Levkoi, või siis püüan tooli- või seinakatetelt sinitihaseid. (Taube 1944: 11–12)

Sama motiiv ema „voki“ juures mängivatest väikelastest leidub ka Hans Brandenburgi (1895–1990), Riias kaupmeheperekonnas kasvanud hilisema nimeka teoloogi ja pastori mälestustes. Sarnaselt Taubele ei ole väikesed lapsed siin eraldatud lastetuppa, vaid on oma mänguasjadega oma asjadega tegeleva suure inimese läheduses. Huvitav toasisustuse hulka kuuluv detail on aknaalune kõrgendil istumisnurgake (mis toonase balti interjööri iseloomuliku osana on taastamist leidnud nt Võrus Kreutzwaldi majamuuseumi saalitoas):

Mu ema lemmikkohaks kodus oli tema “aste”. See oli aknaalune astmega podest niinimetatud visiiditoas saali kõrval. Seal toas istus ema oma astme peal, kust tal oli hea vaade ja ka vajalik valgus. Sest siin olid tema õmbluslaud ja kaks leentooli, teine mõeldud võimalikule külalisele. Ema õmblus väsimatult – valmistades uusi ja tehes ümber vanu asju. Tema jalge ees oli hea mängida, kuna astme sees oli meil, lastel, kaks sahtlit, mis olidki Greteli ja minu käsutuses. Ma pärisin oma sahtli küll alles viie-kuueaastaselt, kuid olin suurelt vennalt ja õelt õppinud, et siin tuleb hoiustada kõige suuremaid varandusi. Enamasti kandsid need üldnimetust “mälestusesemed”. (Brandenburg 1978: 24)

Sarnaselt Taubele on näha täiskasvanut mängude huvilise pealtvaataja rollis, kuid mängida tuleb lastel siiski endil ja seda nad ka oskasid. Loovuse ning

kujutlusvõime juurde kuulusid täiendusena olemasolevatele õdedele-vendadele ka väljamõeldud sõbrad, keda aktsepteerisid ühtlasi täiskasvanud:

Mängida mõistsid kõik Brandenburgid toredasti. Kuigi ema meie, lastega, kunagi ei mänginud, oli ta alati meie mängude huvitatud tunnistaja. Talle siiski ei meeldinud, kui täiskasvanud laste mänguisule kaasa aitasid. Ehk arendas just see asjaolu meie fantaasiat. Sestsaadik kui mina mäletan, oli meil alati mängutuba. Seal leidus palju aardeid. Fritzul oli hobune ja vanke ning tema mängis enamasti kutsarit. Vahel tohtisin ka mina temaga kaasa sõita. Elsel oli palju nukke ja väike nukuköök. Temaga oli eriti tore mängida, kuna tema fantaasia loksas. Tal olid kunagi olnud koguni mõned "õhust" sõbrad, nende nimed olid Auju ja Waschnik ja nad käisid Elsel tihti külas. Ema pidi neid kättpidi tervitama ja paar sõbralikku sõna ütleva. Siis kaeti kohvilaud ja konverseeriti innukalt. Need sõbrad olid küll ainult õhust – nagu muinasjutus keisri uued rõivad – kuid asendasid Elsele tõelisi sõpru, ja neid võis ta ka iga hetk gaasina hajuda lasta. Need Auju ja Waschniku ajad olid olnud ammu enne minu aega. Siiski hoolitses Else selle eest, et ka nüüd käiks nukutoas ja -dineedel põnev elu. (Brandenburg 1978: 21)

Baltisaksa kasvatuspõhimõtetest kirjutanud Helene Hoerschelmannil oli omaenda kasvuperekonnast kaasa võtta mitmekesine kogemustepagas – tema isa oli kaks korda abielus ja mõlemad abielud olid lasterohked. Helene oli kõige vanem laps ja nõnda ise ea poolest juba peaaegu täiskasvanuna "mängude huvitatud tunnistaja" rollis. Ta on meenutanud oma nooremate õdede "krahv Hoveni" mängu, unistusi ja kirjanduslikke taotlusi:

Mõnda aega mängisid kolm noorimat õde¹ kuude kaupa kestnud, järjepanu jätkuvat romantilist krahvi- ja kerjustemängu. Selle keskmes oli salapärane, süngelt romantiline, sõnulseletamatult peen isik "krahv Hoven". Kolmest õest vanim [...] jagas rolle ja maid: "Igaühel on oma maa, mina võtan Hispaania." "Hästi, mul on siis Prantsusmaa." "Ei-ei, sina võid Leedu võtta." (Prantsusmaa oleks nimelt Hispaania suurt hülgust võinud mõnevõrra vähendada). "Ei, ma ikkagi..." "Aga siis mina ei mängi!" See mõjus. [...] Ja nii valitsesid Hispaania ja selle müütiline kõrgaristokraatlik isand kõigutamatult kahe vaese, liigutavalt pisikese provintslase üle, talle kuulus kõik kaunis, kõik huvitav; ja kõrghetk saabus alati siis, kui mõlemad tagasihoidlikud ametnikuperekonnad, kes Hispaaniast täielikus sõltuvuses olid, pimedas toas mõnevõrra külmetades ja puuduses istuma pidid ja taaskord astus sisse tumedasse pleedi mähitud tundmatu võõras

ja siis lõpuks endalt Fausti mantli meile armsast “Ivanhoest” pärit Musta Rüütli liigutusega heitis ja hüüdis: “Mina olen krahv Hoven!!” Seepeale loomulikult külvati mõlemad kerjusperekonnad muinasjutuliste aaretega üle ja neil lubati nüüdsest alates Hispaanias elada. Krahv Hoeveni kõige salajasemaks igatsuseks oli muide olla tõeline hispaanlanna, hispaania mustlanna. Ta elas kuude kaupa salajases lootuses, et on tegelikult mustlaste poolt Hispaaniast ära toodud ja meie papa juurde maha jäetud mustlaslaps, ja kogu tema tegelik legitiimsus poleks säärase päritolu vastu vahetades midagi väärt olnud. Oma metsikud “hispaania” luuletused, kogutud viiepennisesse sinisesse sõnadevihikusse, allkirjastas ta alati kui “Flaminka, mustlanna”.

Veel pisem, käharpäine kirjanik oli temast järgmine öde, kuid tema ei piirdunud romanssidega, tema meel käis kõrgemaid radu ja kuueaastasena lõpetas ta oma esimese suure romaani: “Buddelmeyerid”, mis koosnes kolmest osast “Paks”, “Peenike” ja “Niidi-Buddelmeyer”. Tema loometöö käis kärmelt, ja nimelt nii, et ta istus õhtuti oma väikeses võrevoodis öösärgi väel padja peal ja dikteeris mulle valjul häälel ja säravi silmi peatükkide pealkirju ja sisu, mis mina siis vanade doktoritööde ja brošüüride tühjadele lehekülgedele kirja panin. Lisaks kolmele ülalnimetatud romaanikangelasele leidus veel terve hulk teisi tegelasi, näiteks “Rauk”, “Nõiake”, “Sprott”, “Seitse verist kirjakandjat” ja lugematul hulgal kummitusi. See oli terve omaette Buddelmeyerite ajajärk. (Hoerschelmann 1926: 33–34)

Kui Hoerschelmanni sõnul oli vanabalti kasvatusele iseloomulik teatav muretu suhtumine laste turvalisusesse ja hakkamasaamisesse, siis võis leiduda ka otse vastupidiseid näiteid. Lehtse mõisas sündinud ja kasvanud Agnes von Baranow (1877–1968) oli koos oma õdedega ja vennaga väikelapseas perekonna suurima hoolitsuse ja tähelepanu all. Hirmu pisikute ja haiguste ees põhjustas nende isa, vabahärra Friedrich von Hoyningen-Huene esimese, 1868. aastal sõlmitud abielu õnnetu lõppemine: kaks tüdart surid imikueas ja 1872 suri ka abikaasa Agnes Charlotte. Kuid tundub, et ettevaatusabinõud kandsid vilja – kõik viis last teisest abielust Alexandra Nataliega jõudsid täiskasvanuikka. Kõrvaltvaatajaile võisid külmetamiste ja nakatumiste vastased abinõud muidugi omajagu kentsakad tunduda:

Väikeste lastena ei lastud meid üldse välja. Ka hiljem tohtisime – päikeselise ilmaga – ainult klaasverandal edasi-tagasi käia, korralikult kaela ja kõrvade ümber keeratud rättidesse pakituna. Päikesest üleujutatud verandal oli kindlasti kaunikesti soe, kuid Erika² ja mina kõndisime

kannatlikult ringi ja rääkisime pärast, kuidas „väljas“ ka oli olnud. Ke-
vadel viidi meid aeda või õue – vastavalt sellele, kus pool oli parasjagu
tuulevaikne, sest tuule kätte ei tohtinud me mingil juhul sattuda. Kui
õuepoolses küljes oli tuul ja aeda viivalt ükselt polnud veel talvist topelt-
ust eest ära võetud, tõsteti meid lihtsalt klappakna kaudu välja. Kuna
aga klappaken oli vaid akna ülemises osas, tuli isal aknalauale ronida
ja ulatada meid nagu pakke teener Juhanile. Asja pealt vaatajate imes-
tusest võisime märgata, et taoline moodus majast väljumiseks polnud
väga levinud, kuid meile tundus see täiesti loomulikuna. Aias suunati
meid alati nii, et tuul oleks selja tagant või siis poleks seda üldse tunda.
Selleks olid eraldi tuulevarjukuks istutatud tihedad põõsad.

Kui me ei saanud minna tuulevarjulisse kohta päikese kätte muidu,
kui ainult tuulistest kohtadest möödudes, võeti kaasa sirmid, päris suured
voodisirmid, ja mitu teenijatüdrukut kõndisid sirmidest moodustatud
pikki seinu kandes meie kõrval tuulepealsel küljel.

Tihti tõmmati tee peale liiva sisse kaks joont ja me tohtisime vaid nen-
de joonte vahel liikuda. Meile poleks kunagi mõttesegi tulnud vanemate
käsust (ja seega ka joonest) üle astuda. (Baranow 1942: 27–28)

Kui mõelda, et samas mõisahoones menetleti tõbiseid – sest kombekohaselt
kuulus mõisaproua ülesannete hulka ka mõisarahva esmane rohitsemine, ei
olnud ranged turvanõuded liiast, ehkki abi neist alati ei olnud:

*Mu ema veetis terveid ennelõunaid sellega, et kaalus medikamente. Kui
ka kõiksugu teisi töid oli ootamas, oli haigetel alati eesõigus. [...] Peretoas
lamasid tihti nädalate kaupa kõiksugu põdejad. Hoolimata vanemate
hirmust nakatumise eest raviti seal koguni tüüfuse- ja sarlakihageid.
Üht sarlakijuhtu ma mäletan. Haige tuli muidugi karmilt eraldada,
teda põetas vana Kai, kes muidu kanade eest hoolitses, nüüd aga vaid
haigele pühendus ja eelkõige selle eest pidi hoolitsema, et tema hoolealune
kellegagi kokku ei puutuks. Päeval polnud vana Kaid kuskil näha. Hom-
mikuti aga, kui kõik veel magasid, hiilis ta söögituppa, võttis leivatükid
ja -koorukesed, mida pruuni savikaussi koguti, ja kadus sama tasa nagu
ta oli tulnud, et minna oma armastatud suliste silmaterade juurde. Jäid
temast ka mõned sarlakibatsillid söögituppa maha? Võib-olla, sest kuigi
meid väga hoiti, põdesime me kõik selle haiguse varases lapseas läbi.
(Baranow 1942: 12–13)*

Kuid erinevad piirangud ei pannud piire fantaasiale, mis ehk just seetõttu eriti
lopsakalt õilmitses. Kindlasti andis sellele sobiva tausta romantiline mõisahoone:

Gooti stiilis aiapoolse veranda juurest algas peene kunstimaitsega rajatud inglise aed. Puudetukad vaheldusid muruplatsidega, segiläbi kasvasid puude- ja põõsastegrupid. Kes majja astus, võis olla esialgu pettunud. Toreda ümbruse vastandina tundus eeskoda olevat väike ja kõle. Sarnane oli mulje teistest ruumidest. Kuid peatselt mõisteti, et need lihtsad, kuid kohutavalt hubased ruumid sobisid oma elanikega kokku, nende olemus oli jätnud oma iseloomuliku pitseri ka ümbrusele. Eeskojast läksid pikad vanamoodsad anfilaadid paremale ja vasakule. Keskelt viis käik ümber poolpimedate nurkade söögituppa, kust läks edasi ilusale pooleldi avatud verandale. Nii nagu aias ja pargis ei pandud taimekasvule piiri, nii ulatusid ka akende all kasvavad sirelid oma okstega poolde aknasse ning mõnes toas paistis päevalgus tuppa summutatu ja rohekana.

Ülemised ruumid kujutasid endast imelist segadikku suurtest ja pisi-kestest tubadest, saalidest, tornikambrikestest ja pikkadest koridoridest, mis suubusid lõpututele põõningutele, jõudes lõpuks "tuvipõõningule". See oli juba neljandal korrusel ning kaetud paksu guaanokihiga. Siin pesitsesid parvedena ülesehmatatult õhku tõusvad tuvid. Siit läks edasi tühja tornituppa; lõpuks viisid kaks kõrget treppi üles torni, kust avanes uhke vaade kaugusesse. (Baranow 1942: 9–10)

Lisaks majale andsid oma kujutlusvõimele hoogu selle elanikud, täiendades kohalikku mütoloogiat erinevate kollidega, kes kõik jõudsid lasteni pereliikmete, teenijate ja kostiliste kaudu:

Kui mõni moodne lastekasvataja oleks saanud heita pilgu meie mõttemaailma, oleks ta kaht kätt kokku löönud. Seal kubises nõidadest ja tontidest. See oli muidugi hea tädi Siina, kes enamuse neist võlutegelastest meile pähe pani; kuid ta polnud üks. Ka meie Nänna, Gretcheni³ vägev vana hoidja asustas pimeduse kõiksugu tegelastega, nii et me ei saanud läbi ühegi pimedada toa minna ilma korraliku hirmutundeta. Me oskasime igale asjale mingi jubeduse juurde mõelda, koguni kirjutuslaua alune ilvesenahk oli hämarikus hirmuäratav ja selle rohelistel klaassilmad jälitasid meid unenägudeni välja. [---] Kui oli pimedaks läinud, istusime me trepikäänakule ja kuulatasime "hirmsate" häälte, sammude või naksatuste ootuses. Kui siis üks meist hüüdis: "Ilves tuleb!" – tormasime tagaetutena trepist alla ja seisime allkorrusel veel tükk aega, süda rinnus tagumas. [---] Sügis- ja talveõhtutel rääkis meie arsti vanim poeg, kes meie juures "põllutudengina" tööl oli, tondijutte, ta oskas eriti jubedaid lugusid rääkida. Kui jõuludeks meisterdati, [---] võttis ta mõne lapse enda

kõrvale istuma ja jutustas siis summutatud hääl. Meil tõusid juuksed peas püsti. (Baranow 1942: 32–34)

Kollidega tuli rinda pista ka magades – veel vanemate magamistoas elamise eas kimbutas Agnest ema riietuslaua all elunev pisike must kurat nimega “Nickel”, kellel olid silmad pika varre otsas. Ka romantiline lastetuba – “Minu riigiks oli lastetuba, ilus suur ruum, mille gooti stiilis akende ümber kasvasid kanada viinapuu ja lõhnav vahalill. Ühes kapis olid mul nukutoad sisse seatud ja Viiu, mu eestlasest lapsehoidja, hoolitses selle eest, et ma need kenasti korras pidasin.” – polnud päris turvaline koht. Nimelt arvas autor selle eestoa nurgas elutsevat “põrguemise” ühes karja pörsastega (*ibid.*: 34–35). Kõik see andis niigi elavaloomulisele fantaasiale hoogu juurde:

Meie elava fantaasia tulemusena oli ka hilisematel aastatel meile kõik elamuseks. Kui mu isa ja preili Weierberg neljal käel mängisid, seisin ma vanamamma toas akna juures ja vaatasin aeda. Tähed särasid läbi vanade pärnade lumiste okste, kõik oli vaikne ja valge, või kui oli pime ja tuul puhus läbi mustade puuvõrade – siis tundsin end keskajas olevana, hobuse seljas ratsutavad rüütlid lähenesid lossile, nägin banketisaale, turniire ja veriseid võitlusi. (Baranow 1942: 35)

Õdede ühistes mängudes arenesid aga välja terved kujuteldavad maailmad ja süsteemid ühes tegelastega, kes tikkusid mõjutama ka reaalsel elu:

Kõige lopsakamalt õilmitses meie fantaasia aga siis, kui kujutlesime endid sõbrustavat perekond “Krokustega”, kes elasid uhkes, kuid kahjuks ainult väljamõeldud Kontika residentsilinnas. “Onkel Krokust” ja “tante Ellenit” austasime me nagu oma teisi vanemaid. “Agnes Krokus” oli minu südamesõbranna, – “Anna Krokus” aga Erika usaldusalune. Erikal oli lisaks sellele Kontikas ka peigmees – “Carl Braun”, kellega ta oli pikka aega kihlatud. Need fantaasiad võtsid ajapikku järjest grotesksemad vorme. Seadsime oma päeva Krokuste perekonna harjumuste järgi, kujutlesime endile iga seina peale kõnetraadi, millega oma kaugete sõpradega ühendust pidasime ja juhindusime nende maitsest ja harrastustest. (Baranow 1942: 35–36)

Perekond Krokused ei jäänud üksnes lastetoa piiridesse, vaid mäng muutus osaks terve perekonna elust, ulatudes üle selle piiridegi, mis ka siin võiks ehk teatud määral kahtlustada “tegevustest eemaldumise sündroomi”. Siiski säilis autoril kontroll mängu üle, ja asjast välja kasvanuna ka mäng lõppes –

omakorda osana mängust. Märkimisväärne on täiskasvanute suhteliselt kannatlik hoiak kogu protsessi kestel, ehkki kergelt siiski muretseti ja kahtlemata võis Krokuste pidev ja mõjukas kohalolu kaunikesti tüütu olla:

Meie vanemate külalised tardusid ehmatuses ja pidasid meid ogaraiks, kui me keset vestlust püsti kargasime, seina äärde jooksime ja innukalt nähtamatusse kõnetraati rääkima hakkasime. Ka meie vanemad ja kasvatajad vangutasid pead selle nähtamatu läbikäimise üle ja hakkasid meie pärast muret tundma. Meid manitseti mõistusele tulema – kuid miski ei aidanud. Jätkasime oma eriskummalist suhtlust aastaid, kuni järsku mina kasvasin sellest välja ja tegin sellele lõpu. Muidugi oli lõpp kogu selle tõsiduse vääriline, millega olime oma harrastusega tegelema. Ühe sõpradega kõnetraadi vahendusel peetava vestluse ajal pöördusin valust moondu näoga oma pereliikmete poole ning kuulutasin ülimalt kurvana: “Onkel Krokus suri just ära.” Erika oli vapustatud. Suured inimesed aga rõõmsalt elevil: “Lõpuks ometi!” Kuid ma ei lasknud end eksitada ning kirjeldasin, nähtamatu kuuldetoru kõrva ääres, onkli surmatundi, kusjuures mind haaras sügavalt see, kuidas “tante Ellen nuttes lahkunu kohale viskus”. Peatselt leidis ka põhjus sõbrannast lahkumiseks ning nii kahvatusid järjest põhilised tegelaskujud, kuni viimaks ka “Erika kihlus Carl Brauniga” lõpule jõudis. (Baranow 1942: 36)

See muidugi ei tähendanud, et päevadesse oleks siginenud rohkem tõsidust, ettevõtlike hingedena võeti vastavalt järjest avarduvale maailmale ette üha suuremad plaanid:

Krokustega oli asi ühel pool, meie mõtted ei saanud enam kaugesse Kontikasse hõljuda, kuid neile uue suuna andmisega polnud me tagasihoidlikud. Tuli alustada Robinsonide elu – seal, kus silmapiiril paistis tumehalli ja saladuslikuna metsaviir – see oli ainus tõeline asi. Tahtsime asuda elama omaehitatud majja, pidada loomi, rajada aia. Kaasa olime nõus võtma vaid oma väikese nõo Fritz von Schulmanni, sest mingi mees pidi ju lõppeks siiski majas olema. Jõuludeks tahtsime saada kaht väikest reiskohvrit salaja ettevalmistatava reisi tarbeks – ja need me ka saime.

Kui saime veidi suuremateks, ei tundunud “hall mets” enam see kõige õigem plaan olevat, selle asemel tahtsime liituda tsirkusega, sinna pääsemiseks tuli aga “reisile asuda”. Selleks tuli meil asjasse pühendada oma lapsehoidja Minna, kes oleks võinud muidu meie plaani märgata ja selle reeta. Nii pakkisime ühel õhtul oma kohvrid, Minna aitas meid sealjuures – olime tema isetusest võlutud ja jääme rahu magama, olles talt

võtnud lubaduse meid äratada, jõudmaks teisele hommikusele Tallinna rongile. Öösel ärkasin ja kuulsin esimese varahommikuse rongi viilet ja puhkimist, keerasin aga rahulikult külge: küll Minna meid juba äratab. Kuid keegi ei tulnud ja kui me segaduses ärkasime teadmisega, et oleme sisse maganud, oli liiga hilja. Saim teada hirmsa tõe: Minna, ainus, keda olime pidanud oma plaanidesse pühendamise vääriliseks, oli meid reetnud – hirmust, et võiksime oma plaani päriselt ellu viia. Nii jooksis ka see reis liiva. (Baranow 1942: 36–37)

Kokkuvõtteks

Käesolevas artiklis käsitletud baltisaksa memuaristikas esinevad näited lapsepõlve fantaasiaküllastest mängudest ja väljamõeldud mängusõpradest on positiivse tonaalsusega, vahel saadetud ka kergest tagasivaatelisest ja elutargast muigest. Lapsi suunati iseseisvale mängule, samas ei jäetud neid hooletusse ja tähelepanuta, eriti väiksemate laste juures on täheldatav nn huvitatud täiskasvanu juuresolek taustal. Kujutlusvõime ja loovuse arendamisel ning arenemisel oli kandev roll lugudel ja kirjandusel. Teoste tegevustik kanti üle mängudesse ja arendati seda edasi, samuti kasutati dramatiseerimise võtteid ühes käepäraste vahenditega. Lisaks klassikalisele ja romantiseerivale kirjandusele oli kindlasti oluline mõjur füüsiline elukeskkond – ehitised, interjöörid, ümbritsev loodus. Väljamõeldud kaaslasti leidis nii üksiku lapse kui ka õdede-vendade keskel kasvavate laste puhul. Viimaste puhul esines tihti ka jagatud fantaasiategelasi ja -maailmu – kas siis ainult õhust koosnevatena või ka paberile kantuna. Väljamõeldud maailmadest said osa ka täiskasvanud, kes säilitasid siingi huvitatud juuresolija rolli – kui just väljamõeldud maailm liialt üle ääre loksuma ei kippunud – jättes ruumi isiksuse originaalsusele, mida on peetud ka baltisaksa ühiskonna üheks erijooneks.

Autorid meenutavad oma lapsepõlve hea tundega, kodu ja perekond ühes laiema pere juurde kuulunud inimestega moodustasid stabiilse, turvalise ja eluterve kasvukeskkonna, andes nii vajaliku säilenõtkuse ja tarmukuse toimetulekuks. Sellisena sobituvad käesolevad näited ka Helene Hoerschelmanni käsitletud nn vanabalti kasvatuses raamistusse, mida võiks tänasest perspektiivist nimetada ka lihtsalt baltisaksa kasvatuses. Kahtlemata oli käesolevas artiklis vaadeldud autoritel lapse- ja noorpõlves omandatud eneseteadlikust säilenõtkusest kasu – ajalugu sai nad kõik kätte, 20. sajandi esimese poole järjestikused pöördelised ajaloosündmused olid nende kõigi elukäigu vältimatuks osaks. Nii võiks baltisakslaste lapsepõlve- ja kasvatuslooga tutvumine

olla huvitav mitte ainult kui osa tundmatust või äraunustatud ja kadunud maailmast, vaid see võiks pakkuda mitmeaspektilist mõtte- ja võrdlusainest just tänase päeva aktuaalses vaates.

Tänusõnad

Artikli valmimist on toetatud TÜ rahvusteaduste teadus- ja arendusprojektist “Kultuurilise kohanemise mehhanismid. Baltisakslased pärast Teist maailmasõda kuni tänaseni”.

Kommentaariid

¹ Provintσιαalõiguse professori ja 1887–1893 Tartu aselinnapea olnud Carl Erdmanni (1841–1898) kolm noorimat tütart Miiitavis 1866 sõlmitud esimesest abielust Aurelia Neanderiga (1846–1887) olid: 1) *Mary* (Marie Emma) (1880–1957 Lahr), abiellus 1904 Riias dr. Emil Kroegeriga (1873–1936); 2) *Hildegard* (1882–1975 Gestorf), abiellus 1904 Moskvas pastor Maximilian Stenderiga (1876–1946 Potsdam); 3) *Gertrud* (1883–1950 Bayreuth), abiellus 1909 Riias dr. Theodor Boettcheriga (1878–1947 Bayreuth).

² Agnes Pauline Natalie von Baranowi noorem õde Alexandra Frieda Erika von zur Mühlen (1880–1971).

³ Autori noorem õde Anna Margarethe Christine von Pezold (1882–1937).

Allikad

Arhiivid

ALF 1825 = Archives of Latvian Folklore, No. 1825, Collection of Herder Institute Riga (<https://garamantas.lv/en/collection/885763/Collection-of-Herder-Institute-in-Riga> – 25.07.2024).

CSG AR99–11 = CSG AR99–11. Manuskripte unbekannter Herkunft. Archiv der Carl-Schirren-Gesellschaft, Lüneburg.

ERA Saksa, 2 = Paal, Piret (koost). *Und Vater und Mutter und Lust und Leben*. E-publikatsioon Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvast baltisaksa folkloori kogust, kogutud Edith Pihlemanni poolt 1930. aastatel. Eesti Kirjandusmuuseum 2002 (<http://www.folklore.ee/rls/erasaksa/> – 25.07.2024)

Memuaarid

Baranow, Agnes von 1942. *Mein Baltenland. Erinnerungen*. Stuttgart: Steinkopf-Verlag.

Brandenburg, Hans 1978. *Baltische Träume. Eine Kindheit in Riga*. Wuppertal: Brockhaus.

Burchard, Alexander 2009. "...alle Deine Wunder". *Der letzte deutsche Propst in Riga erinnert sich (1872–1955)*. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft.

Buxhoeveden, Ingeborg von 1990. *Sommer und Winter. Lebenserinnerungen 1920–1953*. Köln: Wissenschaft und Politik.

Grünewaldt, Otto 1928. *Kindheitsparadies und Domschule*. Reval: F. Wassermann.

Hoerschelmann, Helene 1913. Altbaltische Jugenderziehung. – *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Nr. 3, Jg. 2, 1 (14.) März 1913, Verlag der Deutschen Monatsschrift für Russland, Reval, lk 211–221.

Munier-Wroblewski, Mia 1964. *Feste und Feiern. Jugenderinnerungen*. Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt.

Stackelberg, Camilla von 2003. *Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist*. Tallinn: Olion. [Originaal 1992. *Verwehte Blätter. Erinnerungen aus dem alten Baltikum*. Berlin: Siedler.]

Taube, Otto von 1944. *Im alten Estland. Kindheitserinnerungen*. Stuttgart: K. F. Koehler Verlag.

Kirjandus

Anderson, Walter 1928. Dritter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – *Baltische Stimmen*. Wochenzeitung für Stadt und Land. Dorpat, 10. Mai, lk 2–3.

Anderson, Walter 1923a. Erster Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922*. Mattiesen: Dorpat, lk 148–150.

Anderson, Walter 1923b. Zweiter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922*. Mattiesen: Dorpat, lk 151–154.

Bender, Reet 2014. Tartu baltisaksa tudengimälestustes. Koht ja inimesed. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 203–224 (DOI:10.54013/kk676a3).

Bender, Reet 2017. Mõnda baltisaksa elulugudest ja mis seal sees leida võib. – *Keel ja Kirjandus* 8–9. Elulookirjutuse erinumber: Elulood žanripiiridel, lk 600–616 (DOI:10.54013/kk718a3).

Bender, Reet 2018a. Mäng ja mälu. Baltisaksa mälupaigad Otto von Pirangi kaardimängus "Baltisches Heimatquartett". – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017 / Annales*

Litterarum Societatis Esthoniae 2017. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 44–81 (https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/2017_3_Bender_1.pdf – 26.07.2024).

Bender, Reet 2018b. Raamatutest ja lugemisest baltisaksa memuaristika valguses. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 265–284 (DOI:10.54013/kk725a1).

Bender, Reet 2019. Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2018 / Annales Litterarum Societatis Esthoniae* 2018. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 70–115 (https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/2018_03_Bender.pdf – 26.07.2024).

Bender, Reet 2024. Fuchstheater – studentisches Theater in Dorpat im 19. und frühen 20. Jh. – *Deutschsprachiges Theater im Ausland im interdisziplinären und transnationalen Fokus*. Thalia Germanica 17. Münster: LIT-Verlag [ilmumas].

Burmeister, Herta 1955. *Anku dranku. Kinderreime und Kinderspiele gesammelt von Herta Burmeister*. Ratlingen bei Düsseldorf: Aloys Henn Verlag.

DBWB 2019 = Baltisaksa sõnaraamat – *Eesti Keele Instituut* (<http://www.eki.ee/dict/bss/> – 24.07.2024).

DSHI 180 DBW = *Deutschbaltisches Wörterbuch*. Dokumentesammlung Herder-Institut Marburg.

DSHI 180 DBW–FB II, 01.= *Deutschbaltisches Wörterbuch*. Fragebögen, nicht ausgewertet. Kinderspiele und Abzählverse. Dokumentesammlung Herder-Institut Marburg.

Hehn, Jürgen von 1981. Das Herder-Institut – die Universität für die deutsche Volksgruppen. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1982. Hg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-baltischen Landsmannschaft. Lüneburg: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, lk 119–123.

Hehn, Jürgen von 1987. Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen. – *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979*. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 19. Hg. im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Köln & Wien: Böhlau, lk 263–276.

Hoerschelmann, Helene 1926. *Versunkenes. Erinnerungen an Alt-Livland und Alt-Rußland*. Heilbronn: Eugen Salzer-Verlag.

Häidkind, Pille & Kuusik, Ülle 2009. Erivajadustega laps koolieelses lasteasutuses. – Kulderknup, Ede (koost, toim). *Lapse arengu hindamine ja toetamine*. Käsiraamat. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, lk 22–67 (<https://oppekava.ee/alusharidus/> – 24.07.2024).

Kallaste, Eve 2014. Miks mõnel lapsel on nähtamatud sõbrad. – *Pere ja Kodu*, 28. november (<https://perejakodu.delfi.ee/artikkel/70244891/miks-monel-lapsel-on-nahtamatud-sobrad> – 24.07.2024).

Masing, Oskar 1931. *Aus der Backstube. Ein Beitrag zur baltischen Volkskunde*. Abhandlungen des Herder-Instituts 1932, Bd. 4, Nr. 3, Heft 4. Hg. von der Herder-Gesellschaft zu Riga. Riga: Löffler.

Masing, Oskar 1934. Volkslieder aus neuerer Zeit. Volkskundliche Texte. Heft 3. Hg. von Lutz Mackensen. Dresden: Ehlermann.

Masing, Oskar 1937. Volkslieder der baltischen Deutschen im 19. Jahrhundert. – *Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle*. Bd. 1. Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, Bd. VI. Riga: Ernst-Plates-Verlag, lk 67–110.

Masing, Oskar 1938. *Volksmedizin*. Volkskundliche Texte, Heft 9. Hg. von Lutz Mackensen. Dresden: Ehlermann.

Männamaa, Mairi & Marats, Inna 2009. Lapse üldoskuste areng. – Kulderknup, Ene (koost, toim). *Üldoskuste areng koolieelses eas*. Käsiraamat. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, lk 5–43 (<https://oppekava.ee/alusharidus/> – 26.07.2024).

Osteneck, Dieter 1974. Spielzeug. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1975*. Hg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-Baltischen Landsmannschaft. Lüneburg, lk 183–193.

Saagpakk, Maris 2006a. Der Erste Weltkrieg in den autobiographischen Texten deutschbaltischer Autoren. – *Journal of Baltic Studies* 37, lk 1–21 (DOI:10.1080/01629770500000241).

Saagpakk, Maris 2006b. *Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des Zeit- und Selbstempfindens: Vom Ende des 19. Jh. bis zur Umsiedlung 1939*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Saagpakk, Maris 2007. *Umsiedlung* baltisaksa mälestuskirjanduses. – *Tuna* 4, lk 38–51 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/SaagpakkMaris_Umsiedlung_TUNA2007_4.pdf – 26.07.2024).

Spock, Benjamin 1976. *Teie laps*. Tallinn: Valgus.

Tarkvanem.a = Lapsel on igav – need viis nippi aitavad üheskoos mängides areneda. – *Tervise Arengu Instituudi infokeskkond* www.tarkvanem.ee (<https://tarkvanem.ee/kasvatamine-artiklid/lapsel-igav-need-viis-nippi-aitavad-uheskoos-mangides-areneda/> – 25.07.2024).

Tarkvanem.b= 4–5-aastase lapse areng. – *Tervise Arengu Instituudi infokeskkond* www.tarkvanem.ee (<https://tarkvanem.ee/suhe-lapsega/lapse-arenguetapid/4-5-a-lapse-areng/> – 25.07.2024).

Weber-Kellermann, Ingeborg 1989. *Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main: Insel-Verlag.

Weymarn-Goldschmidt, Denise von 2022. *Von Konkurrenten und Lieblingen*. Geschwisterbeziehungen im deutschbaltischen Adel des 18. und 19. Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 28. Wiesbaden: Harrassowitz.

Wilhelmi, Anja 2008. *Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939)*. Eine Untersuchung anhand von Autobiografien. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 10. Wiesbaden: Harrassowitz.

Summary

Levkoi, Waschnik, Mr Krokus and others: Baltic German children's playing and growing environments

Reet Bender

Professor of German Studies

University of Tartu

reet.bender@ut.ee

Keywords: Baltic German cultural history, children's games, childhood, life history writing, domestic and educational culture

This article focuses on imaginative childhood games and fictional playmates in Baltic German children's games, as seen in the context of, and in relation to, Baltic German domestic and educational culture. Through reminiscing about these games, a view of the Baltic German domestic environment in all its diversity is opened up. It gives an insight into the mental environment – relationships within the immediate and extended family and domestic circle (which also included servants) and the relationships and interactions beyond, but also shares information about the physical environment – the everyday culture and way of life. And in the midst of it all, of course, the narrators are looking back on their own formative experiences and years. The examples of more or less imaginative games are drawn from the memoirs of nine Baltic German authors, of which one text is available in Estonian translation, while the others are unknown to the Estonian reader as complete texts, and therefore perhaps all the more interesting. The authors have been selected from the corpus of Baltic German memoir texts collected from reading, based on the focus of this article, i.e., texts that also deal with the author's childhood and where fictional playmates and worlds are also discussed. The selection is certainly not exhaustive, but it provides a preliminary insight into the subject.

Baltic German memoir literature, especially concerning the generations whose childhoods passed during a period of stability and peace – whether at the end of the 19th century before Russification, or the pre-World War I era – often exhibits a particular contrast. Childhood and youth were left behind at a time when the world was still in order, when the life as it used to be had not collapsed. Later Baltic Germans very often wrote memoirs with their descendants in mind, in order to create a generational link, to introduce the lost world and way of life, but also to generalise the impact of historical events from the individual level to the national group as a whole. Post-World War II memory work directed at descendants became particularly significant, as everything had once again and irreversibly gone.

The examples of imaginative childhood games and fictional playmates in the Baltic German memoirs discussed in this article carry a positive tone, occasionally accompanied by a light-hearted and wise reflection. Children were encouraged to engage in independent play, while not being neglected, especially the younger children, for whom the presence of an 'interested adult' in the background was noticeable. Storytelling and literature played a key role in the development of imagination and creativity. The plots

of literary works were transferred to games and further developed, and dramatization techniques were employed using readily available resources. In addition to classical and romantic literature, the physical environment – buildings, interiors, the surrounding nature – also exerted important influence. Fictional companions existed both in the case of an only child and in the case of children growing up among siblings. In the latter case, there were often shared fantasy characters and worlds – whether they were just air or on paper. Adults also became part of the imaginary worlds and retained their role as interested observers – as long as the imaginary world did not overflow too much – leaving room for individual originality, which has been considered a distinctive feature of Baltic German society.

The authors recall their childhood with fond memories, where home and family formed a stable, secure and vital growing environment, and the necessary resilience and resourcefulness for coping with life's challenges. As such, these examples also fit into the framework of what Helene Hoerschelmann calls "old-school Baltic German upbringing". Undoubtedly, the self-aware adaptability acquired during their childhood and youth served them well – the successive pivotal historical events, wars and revolutions became an inevitable part of their lives.

Thus, a study of the history of the Baltic Germans' childhood and upbringing could be of interest not only as part of an unknown or forgotten and lost world, but also as a multifaceted source of reflection and comparison, especially from today's perspective.

Reet Bender on Tartu Ülikooli germanistika professor, tema peamised uurimisvaldkonnad hõlmavad baltisaksa kultuurilugu, memuaare ja baltisaksa keelt, viimastel aastatel on fookuses poolsaksakeelne luule, baltisaksa mälupaigad, lastemängud ja argikultuur; samuti tegeleb ta baltisaksa tõlgete ja tõlkelooga.

Reet Bender is Professor of German Studies at the University of Tartu. Her main research areas cover Baltic German cultural history, memoirs, and Baltic German language. In recent years she has focused on Half-German poetry, Baltic German memory sites, children's games and everyday culture, as well as translations of Baltic German texts and translation history.

ORCID: 0000-0002-3359-6766

reet.bender@ut.ee

Mitte ainult mängu asi

Esemeuurimus nukk Lottest museoloogilisest aspektist

Helena Grauberg

Tartu Mänguasjamuuseumi teadur

helena.grauberg@mm.ee

Teesid: Artiklis keskendutakse kahele põhilisele küsimusele. Esiteks, mil määral peaks mänguasjamuuseumid kajastama delikaatseid teemasid, nagu näiteks lapseaja traumaatilised kogemused. Teiseks, kas ja kuidas eksponeerida muuseumides esemeid terve nende elukaare ulatuses. Küsimuste üle arutletakse ühe mitmekihilise taustalooga museaali näitel: Tartu Mänguasjamuuseumis säilitatava nukk Lottcheni ehk Lotte varal. Muuseumitöötaja vaatest tekib küsimus, kui palju tundlikust infost peaks olema avalikult kättesaadav, ning kas ja kuidas peaksid sellised esemed olema esitletud külastajatele senini nostalgilise kuvandiga mänguasjamuuseumides.

Märksõnad: lapsepõlv, museoloogia, mänguasjad, nukuajalugu, Teine maailmasõda

Mänguasjade uurimisest

Mänguasjade ja mängimise tähtsust lapse elus hakati rõhutama 19. sajandil pedagoogikas ja psühholoogias, samuti muutus teema aktuaalseks mänguasjatööstuse edenedes. Mänguasjade ajaloo koostamise alged on teada 19. sajandi lõpus, kuid tugevama tõuke andis 1900. aastal Pariisis toimunud maailmanäitus, kus muuhulgas oli väljapanek saja aasta jooksul tehtud mänguasjadest. Viimasest kirjutas prantslasest kolleksionäär ja ajaloolane Henry René d'Allemagne mahuka kataloogi. 20. sajandi alguses tutvustasid inglise, prantsuse, saksa ajaloolased ja kolleksionäärid (tihti oma kogude põhjal) mänguasjade ajalugu peamiselt mänguasjade kui kunsti-, käsitöö- või tööstusala ajaloo ja Saksa muuseumides keskenduti rahvakunstile. Mänguasjade ajaloo uurimisel oli ka edaspidi muuseumide ja kolleksionääride roll suur ning pärast maailmasõda hoogustus temaatiliste näituste korraldamine (Burton 1997). Nihe mänguasjade kui ilu- ja tarbeesemete käsitlemiselt pigem tähenduse ja kasutamise uurimisele toimus muuseumides 1980.–1990. aastatel.

Eestis alustati mänguasjade kogumise ja uurimisega Eesti Rahva Muuseumi algatusel, rahvapäraseid mänguasju on vahendanud etnoloogid Ilmari Manninen, Grigori Kaljuvee ja Reet Piiri. 1994. aastal asutatud Tartu Mänguasjamuuseum on temaatilise muuseumina kogunud laste mänguasju, arvestatavad kogud on ka teistes muuseumides (näiteks Eesti Ajaloomuuseumis, Tallinna Linna-muuseumis, Virumaa Muuseumides jm).

Mänguasjad museoloogilisest vaatepunktist

Ainelist kultuuri on uuritud erinevates distsipliinides. Kui varem nähti asjades vahendit inimühiskonna uurimiseks, siis nüüd rõhutatakse seda, et esemed on osa inimkultuurist, ning räägitakse ka objektide võimest ise inimest mõjutada (materjali, välimuse jm kaudu) (Martinez & Laviolette 2016: 355–381). Keskkonnakriitiline suund räägib ka antropotseeni järgsest ajastust, kus maailma tajumine ja toimimine pole enam inimesekeskne (Olsen & Burström *et al.* 2021). Mõeldes, et inimeste loodud esemed mõjutavad teataval määral iseseisvalt ümbritsevat, pean väga oluliseks mänguasjade puhul rääkida just nende kasutajate (või kõrvalseisjate) seostest mänguasjadega nii tegevuste kui ka tähenduste kaudu.

Eestis on välja töötatud museaalide kirjeldamise juhend, mille kohaselt eset tuleb ideaalis kirjeldada komplekselt, hõlmates nii selle välist kui ka sisulist kirjeldust ning kultuurilist ja ajaloolist konteksti (Jeeser & Uibo *et al.* 2022). Seda põhimõtet ümber sõnastades võiks mänguasjade kirjeldamisel välja tuua objekti olemuse, mõju ja vajadused. Objekti olemuse all saab kirjeldada eseme liiki ja välised tunnuseid (materjalid, konstruktsioon, mõõtmed) ehk vastust küsimusele, millega on tegu. Mõju saaks vaadelda kahesuunaliselt: kuidas materjal mõjutab objekti ja objekt materjali ning kuidas teised objektid ja elusolendid mõjutavad eset ja kuidas üksik ese mõjutab ümbritsevat keskkonda. Tegelikult kajastatakse muuseumide infosüsteemis objekti mõju museaali seisukorra kirjeldamise, seosobjektide ning temaatiliste sündmuste kirjeldamise kaudu (valmistamine, kasutamine, üleandmine muuseumile ja muuseumis toimunud sündmused). Objekti vajadused tulenevad museaalide puhul säilitamiskohustusest: muuseumid peavad tegelema museaalide hoiustamistingimustega, samuti küsimusega, kuidas eset (turvaliselt) esile tõsta teiste objektide seas. Viimane on tihti kuraatorite, aga ka koguhoidjate ülesanne.

Esemega seotud kõiki aspekte kirjeldades võiks tekkida eseme biograafia ehk elukaare kirjeldus. See seab muuseumitöötajale ülesande pingutada mälestuste ja võrdleva teabe saamise nimel, mis võib mõnikord osutuda võimatuks või väga aeganõudvaks.

Teatud esemete puhul on kasutatud terminit *mõjustavad esemed* (*affective objects, sensitive objects*). Nende iseloomulikuks ühisnimetajaks on “osalemine” ebaharilikes, dramaatilistes sündmuses või vastupidi igapäevaelu rutiinsetes toimingutes (Frykman & Frykman 2016: 9–16). Sellise kogemuse kaudu muutuvad asjad emotsionaalselt laetud objektideks. Kuid afektiivsus tekib ka meenutamise, näituse, rollimängu või muu aktiivse taassuhetumise kaudu (Casell & Woodward 2014: 103–108). Just mõjustavate objektide puhul on kõige suurem võimalus objekti kompleksse kirjeldamise õnnestumiseks, sest need kutsuvad esile eredaid mälestusi, mida tihti jagatakse ka muuseumiga. Sealjuures ei pruugi personaalsed mälestused tõele vastata, kuid on olulised jutustaja seisukohast ning kannavad edasi inimese identiteeti ja uskumusi ning ettekujutust lapsepõlvest (Korkiakangas 1994). Tartu Mänguasjamuuseumis on sellisteks mänguasjadeks näiteks isiklikud juhtumised (eriline saamislugu, eseme purunemine) või dramaatilised ajaloolised sündmused sõjaaegsed pommitamised jms) “üle elanud” esemed. Lottchen on üks nendest.

Esemeuurimus Lottchenist

Olemus ja päritolu

Lotte ehk Lottcheni (museaal TMMM 14091) puhul saab mitmeid allikaid kasutades jälgida nii selle kasutuse teisenemist lapseaja mängudes ja tegemistes osalenud lemmikust täiskasvanuea sümbolseks mälestusesemeks ja lõpuks museaaliks. Seega on ajas muutunud Lotte olemus ja ainult “nukk” olekusena kindlasti poolik määratlus. Selle nuku puhul võime kasutada psühholoogias levinud terminit siirdeese või turvaese. Turvatunnet loova esemena on enim silmas peetud rahustavat eset, mis väikelast võiks ema äraolekul aidata (tekike, padi, aga ka mänguasi). Sama terminit võiks kasutada täiskasvanutegi puhul, kes on sunnitud oma elukohta muutma (mälestuse eelmisest kodust jne) või muudel põhjustel vajavad turvatunde suurendamist (Lee & Hood 2020).

Lottchen on tehtud tselluloidist. See nitrotselluloosi ja kampri lahusest materjal võeti kasutusele juba 1870. aastatel kui uudne materjal, mis võimaldas valmistada senisest kergemaid, küllalt vastupidavaid ja hästi vormitavad esemeid. 1920. aastate keskel oli materjal muutunud juba niivõrd odavaks, et sellest tehti massiliselt mänguasju. Kuna esialgu paljulubav materjal osutus väga tuleohtlikuks, siis Läänes neid pärast 1950. aastaid ei kasutatud (Douet 1993: 100). Tartu Mänguasjamuuseumi kogude põhjal võib väita, et Eestis olid 1940. aastate alguseni tselluloidist mänguasjad valdavalt tehtud Saksamaal ja edaspidi Vene tehastes. Vananev tselluloid aga on nii-öelda pahatahtlik plast,

mis võib kahjustada teisi museaale ning sellisest materjalist esemed vajavad säilitamisel eritingimusi (Korol 2019: 23–24).

Tulmelegendi järgi on teada, et Lottcheni omanik Anne sai selle nelja-aastasena 1947. aastal. Annetaja oletas, et tegu on reparaatsiooni- või trofeekaubaga, ehk “vene sõdur” võis selle Saksamaalt “kaasa haarata”. Seljal olev reljeefne tootjamärk aga kinnitab, et nukk on tehtud Ohta keemiavabrikus Peterburi (tollase Leningradi) ümbruses. Tõepoolest, nagu annetaja pakkus, pole siiski tegu venelaste välja töötatud nukuga. Juba alates 1935. aastast tehti seal saksa vormide järgi tselluloidnukke (Soboleva 2013: 3; OPT 2022), ja kõnealune nukk on just selline. Pole täpselt teada, kas valuvorm jõudis Ohta tehasesse juba enne sõda või tõesti sõjasaagina. Originaalvorm pärineb igal juhul Saksamaalt Reini Kummi- ja Tselluloidvabrikust, kaubamärgi *Schildkröt* (Kilpkonn) alt. See on nukk *Mädi* (Tüdruk), mis toodi turule 1923. aastal koos identse keha-ga nuku *Bubiga* (Poisike). Nende ainsaks erinevuseks oli soeng. Algul selga maalitud alusrõivastega nukust tehti alasti versioon, mida toodeti aastatel 1930–1957 ning mustanahalist ja hiinlast kujutav versioon (Cieslik & Cieslik 1986: 146–147).

Saksa kunsti- ja kultuuriajaloolane Uta Scholten on väga ilmekalt kirjeldanud, et Mädil on 1920. aastate korraliku tüdruku keerupatsid ja lehviga juuksetutt, kuid ulakas naeratus ja kelmikas pilk. Scholteni sõnul mõjub Mädi teiste Schildkröti nukumudelite kõrval “nipsaka kõrvalliinina”, ehkki nukuga ei tahtnud tootja kujutada „emantsipeerunud naise“ kuvandit. Ta viitab ka sellele, et Mädi ja Bubi inspiratsiooniallikaks on omakorda USA illustraatori Rose O’Neilli disainitud ja 1910. aastatel ülimenukaks osutunud Kewpie (Scholten: *Schildkröt-Puppe “Mädi” 1953*). Kewpie oli loodud haldjalikuks koomiksitegelaseks, kes õpetaks inimestele lahkust ja rõõmsameelsust, ning sai oma nime Vana-Rooma armastusjumala Cupido (Amor) järgi (Trout: *Rose O’Neill*).

Mõju Annele – kasutuslugu enne muuseumisse jõudmist

Lottcheni kasutusloo kokku panemiseks on kasutatud kaheksa kuu jooksul kogunenud teavet: 1) üleandmise käigus tekkinud infot (saatetekst kastil, kus nukk oli) ja 2) hiljem posti teel saadetud materjale. Omaniku Anne elulugu on võrdlusmaterjaliks, mõistmaks kasutaja ja nuku vahelise tugeva seose tagamaid. Kasutusloost joonistub niinimetatud eredate mälestuste kaudu väga selgelt välja Lotte eriline positsioon mänguasjade seas omaniku lapseas ning kiindumuse kandumine läbi elu.

Foto 1. Tselluloidist nukk Lottchen ehk Lotte säilituskarbis. Samas karbis hoiakse Saksamaal valmistatud sama vormiga tehtud teist nukku. Helena Graubergi foto 2023.

Foto 2. Tartu Mänguasjauuseumi tselluloidist nukkuude vitriinis on esemed välja valitud materjalipõhiselt. Ühegi eseme lugu ei ole eraldi välja toodud. Helena Graubergi foto 2023.

Vaid pool aastat varem Königsbergist näljasurmast päästetud ja kasuema perre Eestisse elama asunud Anne mäletab täpselt Lotte saamist, sest see toimus nelja-aastase lapse jaoks erilisel ajal. Nimelt viibisid nad emaga 1947. aastal Peterburis (tollases Leningradis) filmi “Elu tsitadellis” võtetel ühe filmitegija juures. Nuku sai Anne võõrustajalt kingituseks. Kirjas muuseumile 22.09.2014 kirjeldab Anne filmivõtetele sattumise tagamaid ning kordab seda, et nuku ilme ja soeng viitavad nuku välismaisele päritolule. Seega tundub täiesti loogiline, et Anne pani nukule saksapärase nime Lottchen ehk Lotte. Kirjutatus tulevad esile Anne lähedane suhe nukuga, mänguasja isikustamine ning erakordsed juhtumid (eredad mälestused). Lapseea mälestused on muidugi läbinud hilisemate kogemuste ja arusaamade filtri, kuid siiski kirja pandud kunagist suhtumist kajastades:

Aga muidugi oli mul Lottchen, kellega olime nagu siiami kaksikud. Tema käis minuga igal pool kaasas, oli armas ja oma. Nagu mingi hingeside oleks meie vahel olnud. Isegi [karu] Miša jäi Lottcheniga võrreldes tahaplaanile.

Selline isikustamine on laste mänguasjade puhul üsna levinud ja samas ka oluline osa mängust. Ajastule omaselt ei olnud Annel mänguasju palju, ja nendestki paljud 15 aastat vanemast kasuõest ja kasuema tuttavate lastest üle jäänud asjad, seega pärit umbes 1920.–1930. aastatest. Vähene asjade hulk võib iseenesest soodustada isiklikumat suhet esemetega. Kaudselt viitab mänguasjade ja kasutaja lähedasele seotusele ka tõsiasi, et peaaegu kõigil Anne mänguloomadele ja nukkudele olid pandud nimed – iseloomulik toimimisviis nii Anne eakaaslaste kui ka varasemate põlvkondade puhul. Mälestusi kirja pannes on Anne eelkõige keskendunud nende välimuse eripäradele ja suhtele endaga, kuid jätab peaaegu täiesti kirjutamata kuidas käis igapäevane mäng.

Anne mälestustes kerkivad mänguasjadest kirjutades esile ühelt poolt turvatu- tunde ja emotsionaalse läheduse teemad, aga teiselt poolt ka lapsepõlvetrauma läbielamise mõjud. Anne tundis oma erilist staatust kasuperes, helluse puu- dumist ning pidevat “paha lapse” rolli omistamist kasuõe ja kasuema poolt. Nukkudega seoses kirjeldab Anne kahte sündmust. Sünnipäevaks saadud beebinukk Viivi purunes õnnetult samal päeval, kui kingapaelu sidudes hak- kas voodi kõikumise ja sellele toetatud nukk kukkus maha. Kasuema tõreles ja ütles, et Anne ei oska asju hoida. Nukukliinikus vahetati katkine pea välja, kuid Anne ei mänginud enam nukuga iialgi, sest nuku nägemine tõi tagasi pettumuse ja süütunde. Teise juhtumi puhul väljendub nukus “paha lapse” rolli ülekannet objektile. Tädit saadud kaltsunukule omistas Anne ennasttäis “paha lapse” rolli, keda karistati nurka panemise ja pepule löömisega. Anne kõrvutab seda olukorraga, kus tal ise tuli kasuema riidlemise ajal nurgas olla ja perekoer samal ajal tagant näksas. “Ülbe nuku” saatuseks kujunes aga selle

katki puremine koera poolt, mis Annet ei kurvastanud, kuid lõppes taas kord riidlemisega, kuna nukk oli jäänud voodile lohakile.

Nukk Lottcheniga on seotud kolm erandlikku mälestust, mida samuti püütakse esitada end tollase lapse olukorda pannes. Üks lugu räägib sellest, kuidas tuttava juudi perekonnas ööbides tuli sealsel pereisal hommikuti alati Lottet parandada, sest Anne võttis nuku kaissu ja sel läksid käed paigast. Teine lugu on seotud sellega, kuidas alati kõikjal kotiga kaasas käinud nukk ükskord elektrirongi ununes, kuid õnneks üles leiti. Kolmas lugu rääkis sellest, kuidas perekoer Muri kutsikana Lottchenit oli tuuseldanud ja nukk sai vigastusi. Kõik need juhtumid võiksid tagantjärele täiskasvanu positsioonilt tunduda tühised, kuid on edasi antud siiralt ja peegeldavad lapse jaoks olulise esemega seotud dramaatilisi hetki. Olgu toodud siin lõiguke:

Alles siis, kui rong juba silmist kadus, märkasime, et olin koti koos Lottcheniga rongi unustanud. Nutsin hirmust ja kahjutundest. Tundsin end süüdlasena ja Lottcheni kaotamine tundus lausa katastroofina. Õnneks ei kaotanud kasuema lootust ega selget pead. Järgmise rongiga sõitsime Tallinna tagasi ja läksime Balti Jaama korrapidaja juurde. Ka see mees mõistis, kui tähtis nukk lapsele oli. Helistas kohe Pääskülla, kus oli elektrirongide lõpp-peatus. Õnneks ei olnud keegi reisijatest nukku märganud ega endale napsanud.

Nuku kasutuses ja tähenduses saabus uus etapp siis, kui Anne oli kümme aastat vana. Selleks ajaks oli läbi kulunud lilleline kleit, milles nukk algselt oli. Õigemini müüdi selliseid nukke tollal riieteta puhtpraktilise põhjendusega: Ohta tehases polnudki tekstiilitsehhi, kus rõivaid õmmelda. Ja teine pedagoogiline (ideoloogiline) põhjendus: nukuga mängimine oli tüdruku ettevalmistus tulevaseks eluks ja seega pidi iga nukuema oma lapsele (nukule) olema võimeline ise rõivad õmmelda (Last gnezdo 2017). Eestis oli nukkudele ise riiete õmblemine ja kudumine levinud nii enne kui ka pärast Teist maailmasõda. Umbes kümne kuni kaheteistkümne aasta vanusena tegigi Anne praegu nukul seljas oleva kleidi ja alusriided.

Samasse ajajärku jäi Anne eluloos pöördeline sündmus. 1946. aasta sügisel Eestisse jõudes keelas repressioonide hirmus kasuema perre võetud tüdrukukesel saksa keele rääkimise. Juba koolimineku ajaks oli Anne enda tegeliku identiteedi täielikult unustanud ning emakeel sai peast minema pühitud. Kümneaastaseks sai Anne Hiiumaal suvitades juhuslikult purjus naabrimehelt teada, et ta on Saksamaalt toodud, et ta on "saksa plika". Julgemata asjast kodus rääkida, hoidis ta põletavat teavet kaks aastat enda teada, ise sisemiselt põledes. Anne hakkas mõistma, miks Hiiumaal tuttavate peres käies temasse eriliselt hoolivalt suhtuti ja teisalt tõmbas kodus selge piiri kasupere ja enda vahele ning selle pinnalt tekkisid konfliktid. Viimaks saabus ühel päeval emale külaline, kes mainis:

“Kuule, sina vist oled see väike tüdruk, kes Saksamaalt toodi.” Hingelise krahhini viidud Anne küsis emalt lõpuks oma päritolu kohta. Sellest alates algas tema mälutöö ja identiteediotsing, ta hakkas õppima ka saksa keelt. Kasuemat oli alles paberitükk, mille bioloogiline ema oli last eestlannale üle andes pisitütrele kaasa pistnud, seal oli pereliikmete nimed ja aadressid. 18-aastaselt otsis Anne Punase Risti kaudu oma sugulasi ja sai kokku oma poolvenna Dieteriga (Tamm 2018).

Selgus, et Roswitha-Anne Browarzyck sündis 1943. aastal Ida-Preisimaal Königsbergis. Nimigi viitab, et saksa vere kõrval oli temas ka killuke poola verd. Peres oli kuus last, neist poolvend Dieter oli 15 aastat Annest vanem. Teise maailmasõja ajal oli Hitler linna kuulutanud sakslaste vankumatuks kindluseks ja liitlased tegid kõik, et seda vallutada. 1944. aasta suvel toimusid päevi kestvad inglaste õhurünnakud, mis hävitasid linnasüdame, ka Anne pere kaotas oma kodu. Evakueerumisel Läänemere rannikulinna Rauschenisse (praegu Svetlogorsk) jäi kaheksa-kuune õde Monika kopsupõletikku ja suri haiglas. Isa oli vaadetelt kommunist ja see võis olla põhjus, miks pere ei põgenenud piirkonnast. Königsbergi naasnud pere elas keldris. Vahetult enne Nõukogude vägede sissetungi 1945. aasta jaanuaris suri perepea, mõni kuu hiljem suri tüüfusesse vanem vend Frank. Poolvend Dieter kaotas saekaatriks kaks sõrme ja saadeti linnast ära vanaema juurde. Emale jäi kolm last: 11-aastane poeg Peter, 7-aastane tütar Erdmute Karla ja 3-aastane Roswitha-Anne (Pruuli 2011). Aprillis Nõukogude Liiduga liidetud ja Kaliningradiks ümber nimetatud linnas süvenes 1946. aastal nälg: räbaldunud lapsed kerjasid tänavatel, varastasid poodidest toitu, hangeldasid sigarettidega, et söödavat hankida. Anne oli septembriks näljapaistes ja mädanevate jalgadega. Õnnekombel kohtas tema ema vaatepildist vapustatud eestlannat, kes oli valmis ühe lapse sõjast laastatud linnast endaga kaasa võtma. Nii sattuski Roswitha-Anne Browarzyck elama Eestisse kasuperre. 1945. ja 1946. aastal suri Kaliningradis umbes 125 tuhat linnaelanikku haiguste, nälja või etnilise puhastuse tõttu, järelejäänud 25 tuhat asustati hiljem ümber Saksamaale, et linn täita venelastega. Tsiviilelanikkonnaga toiminu vaikiti ajaloos maha ja alles 2000. aastatest hakati laiemalt avalikustama idapreislaste läbielamisi, sealhulgas rääkima meeleheitel nälginud alaealiste ehk “huntlaste” saatusest, kes Leetu ja mujale pagedes ellu püüdsid jääda.

Kuigi Anne ise on mälestustes nukk Lottcheni ja üldse mängimise mälestused hoidnud identiteediloost lahus (siiski mainides elulooliste andmete ilmumist reisiajakirjas Go), annab see Lottcheni loole uue kihistuse. Saame vaadelda nukku veel enam turvaeseme või kiindumusobjektina (*transition object, attachment object*). Lottchen kingiti vaid pool aastat varem emast ja õestvennast lahkuma sunnitud ning võõrasse kultuurikeskkonda, tundmatusse peresse elama sattunud tüdrukule. See oli tema esimene päris oma mänguasi, rõõmsalt naeratav väike nukutüdruk.

Võib oletada, et teismeea identiteediotsingutel sai nukust lapsepõlve pidepunkt. Nukk saatis Annet peaaegu terve elu, see oli ka ainus mänguasi, mis jäi alles, sest ema andis teised mänguasjad edasi abivajavatesse peredesse mängimiseks. See on jälle üks ajastule iseloomulik nähe, et laste kasutatud asjad anti edasi nii peresiseselt kui ka tuttavatele (Tuisk 2019). 2012. aastal oli Raikkülas mänguasjade näitus, seda kajastanud intervjuus mainis Anne, et nukk on kappi pandud ja iga kord kapiust avades, teeb ta sellele musi. 2014. aastal suri Anne abikaasa ja ta otsustas kinkida mehe lapsepõlvemänguasjad Tartu Mänguasjamuuseumile. Nende hulgas andis ta muuseumile üle ka enda Lottcheni. Kirjas muuseumile pöördus ta lõpuosas sentimentaalselt ühtlasi nii muuseumitöötajate kui ka oma nuku poole:

Olgu Sul, kallis Lottchen, mänguasjamuuseumis palju häid sõpru ja põnevust igasse päeva! Ehk tulen Sind millalgi vaatama! Kallistan, Sinu Roos (nii mind kodus hüüti).

Mõju ja vajadused museaalina

Lottcheni jõudmisega muuseumisse sai nukk museaali staatuse. Nagu teistelgi kogusse vastu võetud esemetel, on nukul sestpeale kindlad kasutamise- ja hoiustamistingimused. Säilitamise seisukohast oleks kõige õigem hoida tselluloidist esemeid pimedas ja jahedas, hästi ventileeritud ja teistest esemetest eraldatud kohas. Hetkel asubki Lottchen pimedas hoidlas säilituskarbis. Kaasaegse muuseumi ülesandeks on aga kogude vahendamine avalikkusele ja selle üheks atraktiivsemaks viisiks on näitus.

Mänguasjamuuseumide puhul on kritiseeritud nende orienteeritust täiskasvanutele ja nostalgia rõhutamisele. On kirjutatud, et lapsed on üldse muuseumides tõrjutud grupp ja nende arvamust ei võeta tegevuses kuulda. Tehakse ka vahet täiskasvanute loodud lapse tasandi (*child's perspective*) ja laste endi vaatepunktide (*children's perspectives*) vahel. Viimase puhul rõhutatakse seda, et laste seas on nagu täiskasvanutegi hulgas loomulikult olemas erinevad arvamused ja vajadused. Samuti tuuakse välja, et juba esemete valikul on muuseumid kaldu – nii leidub kogudes ja ekspositsioonis enamasti täiskasvanute poolt lastele mängimiseks tehtud mänguasju, kuid palju vähem asendusmänguasju, mida lapsed ise on kättesaadavatest materjalidest ja esemetest teinud. Ehk siis tegemist on laste marginaliseerimisega ainelises kultuuris ning kasutada tuleks kahte erinevat terminit: laste materiaalne kultuur *versus* lapsepõlve materiaalne kultuur (Cole & Petersson Brooks 2016).

Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitus on loodud täiskasvanute poolt ja valdavalt mänguasju eksponeeriv, kuid proovitud on leida tasakaalupunkti laste huvide-vajaduste ning täiskasvanud vaatajate ootuste vahel. Muuseumi näituste külastajaskond jagunes 2023. aastal küllaltki võrdselt: 55% täiskasvanuid ja 45% lapsi, viimastest omakorda umbes 75% olid alla kaheksa aastat vanad (Tartu Mänguasjamuuseum, 2024a: 5). Seega, kui oleks soov eksponeerida nukk Lottchenit, siis tuleks mõelda nii erinevas eas külastajate peale kui ka muuseumi eesmärkide ja eseme turvalisuse peale.

Kultuuriurija ja kasvatusteadlane Anne Jodon Cole ja mängu- ning digi-õppele keskenduv psühholoog Eva Petersson Brooks vaatlesid võrdlevas uurin-gus 2012. aastal Taani Den Gamble By ja Rootsi Mänguasjamuuseumi (*Lek-saksmuseet*) ekspositsioone. Nad kasutasid Taani lingvisti ja semiootiku Theo van Leeuweni terminit “semiootiline maastik”, mille kohaselt esemete vahelise paigutuse ja erinevate eksponeerimisvahendite (heli, valgus, värvid, lõhnad) ning eksponaate ümbritseva raamistuse (vitriinid, suhe ülejäänud eksposit-siooni) kaudu saab mõista, milliseid narratiive muuseumis edasi antakse. Kü-lastajauuringus leiti, et lapsi kõnetasid need asjad, millega nad olid ise kokku puutunud (legod) ning kaootiline väljapanek oli neile igati vastuvõetav. Samas tekkis interaktsioon vanavanemate ja lapselaste vahel ajaloolise väljapaneku juures, kus näidati Teise maailmasõja ajast pärit esemeid. Isikliku kogemusega külastajatele aitasid selgitavad tekstid ja visuaalsed narratiivid (relvavalangu heli, interaktiivsed ekraanid jms) “jutustada” sõjaga seotud asjade lugu.

Tartu Mänguasjamuuseumi ekspositsioon on üles ehitatud eklektiliselt, siin on nii mängulisi lavastusi erinevates keskkondades (jõuka linnalapse toa ja talupere ise tehtud mänguasjadega), aga ka materjalist või alateemast tu-lenevaid vitriine (pabermänguasjad, tselluloidist mänguasjad, mehaanilised mänguasjad, mängusõdurid jne). Otseselt vitriinide sees on kirjutatud silte väga vähe. Kasutaksin teatud väljapanekute puhul isegi väljendit “visuaalne jutustus”, sest mõned vitriinid on niimoodi komponeeritud, et esemetest tek- kib otseku sõnadeta lugu, näiteks saab vaadata kraadiklaasiga voodis olevat nukku ja temast natuke kaugemal olevat klotsidega mängivat koerakest ning mõelda, mis kõik on enne juhtunud ja mis saab haigest edasi. Kuna muuseumi soov on “pakkuda külastajatele rõõmu, turvatunnet ja helget meeolelu” (Tartu Mänguasjamuuseum 2024b), siis on naistest koosnev töötajaskond sõja teema kajastamisest teadlikult hoidunud. On küll kaks vitriini mängusõduritega ning talulaste toas üksikud puust mängurelvad, kuid muid relvi ega sõda ennast muuseumist ei leia. Lugu punavõimude eest pakku läinud endisest Eesti Vaba-riigi sõjaväelasest, kes kümme aastat peidupaigas redutades ja tütrele mõeldes terve endise kodu miniatuurse sisustuse meisterdas, on leitav vaid esemete kõrval olevat teksti lugedes ja selgelt suunatud täiskasvanud külastajatele.

Foto 3. Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitusel visualiseerib sõja teemat kõige otsesemalt mängusõdurite ja tinafiguuride vitriin. Sõja teemal arutlevat teksti pole selgituseks lisatud. Helena Graubergi foto 2023.

Foto 4. Näide ühe poisi mänguasjade eksponeerimisest Tartu Mänguasjamuuseumi püsinäitusel. Poisi lemmikute hulka kuulusid muuhulgas mängusõdurid ja sõjamängud. Helena Graubergi foto 2023.

Ilmselt kõige tõenäolisemalt läheks Lotte praegu oma kelmika ilmega teiste tselluloidnukkudega ühte vitriini ilma igasuguse sekundeeriva infota.

Foto 5. Endine Eesti ohvitser Leonhard Lina valmistab oma tütrele mõeldes terve hävinud kodu sisustuse, kui pidi end koguni kümme aastat punavõimude eest isatalu peidukohas varjama. Esemed ja erakordne lugu on väljas püsinäitusel teiste nukumajade ja -tubade vahel. Tartu Mänguasjamuuseum 2012.

Diskussioon

Nukk Lotte on Tartu Mänguasjamuuseumi vaates mitmeid interpreteerimisvõimalusi pakkuv museaal. Muuseumitöötajana tekib siin mitu dilemmat. Esiteks, kui palju peaksid mänguasjamuuseumis olema kajastatud delikaatsed teemad, nagu mänguasjadega seotud traumaatilised kogemused, ning teiseks, kas ja kuidas eksponeerida üksikuid museaale terve elukaare pikkuses. Samuti tuleks mõelda, kas esemega seotud inimese eluloolised andmed peaksid olema kättesaadavad. Anne on avalikustanud oma eluloo, tahtes näidata idapreislas- tega toimunud tragöödiat Teise maailmasõja lõppemisel, kuid tema lugu võib tahtmatult ärritada mõne teise rahvuse esindajaid, kes sõja ajal sakslaste käe läbi rohkemgi kannatasid. Perekonnalugu aga võib puudutada perega seotud inimesi, kes sellist tähelepanu ei sooviks. Samas võiks muuseumide ülesanne olla ka raskete teemade käsitlemine, ühiskonna valupunktide või ajaloo valgete laikude täitmine. Ekspositsioonis oleks võimalik pühendada ruumi mänguasjade rollile lastekasvatuses (jätmata välja ka karistamist jm tundlikke teemasid) või kajastada dramaatilisi ajalooüldmuseid mänguasjade kaudu. Tekib muidugi küsimus, kas see oleks lapse huvides või mitte. Repressioonide ja sõdade temaa- tikaga tegelevates muuseumides ning ajaloomuuseumides on see ootuspärane, kuid mänguasjamuuseumi puhul vajaks selline teemakäsitlus eelnevat hoiatust või ka võimalust seda ekspositsiooniosa soovi korral mitte läbida.

Lahtiseks jääb küsimus, kas mänguasjamuuseumid üleüldse peaksid pigem toetama üldlevinud ettekujutust endist kui lapsepõlve helget külge peegeldavast kohast ning sellega tulla vastu külastajate soovile või puudutada sotsiaalselt tundlikke teemasid, nagu paljud teised muuseumid. Tänapäeva heitlikus ja ohtuderikkas maailmas on raske siin ühtset vastust anda. Teated Ukraina sõjast jõuavad paratamatult erinevas vanuses lasteni ning tekitavad vastakaid tundeid ja küsimusi sõja olemuse kohta ning sunnivad lapsevanemaid teemaga tegelema. Eeldatavalt pooldavad osad vanemad muuseumide aktiivsemat rolli, näiteks lastele arusaadavas vormis selgitamist (ajalooliste näidete varal), mis vahe on sõjamängul ja päris sõjal, kuidas sõjad on laste elusid mõjutanud ja kuidas tuleks sõjaohu korral või sõjasündmuste ajal käituda. Samamoodi puutuvad lapsed oma elus kokku teiste küsimustega, kus nad tunnevad end ohustatult või ebakindlalt, ning mänguasjamuuseum saaks näidata ka kunagi ammu elanud laste muresid. Teisalt on just rahulik ja turvaline muuseumikeskkond see, mis võib anda oma panuse vaimse tervise tasakaalus hoidmisse igas eas külastaja puhul. Laste arengu toetamiseks on igapäevaelus vaja leida viise nende emotsionaalsete vajaduste rahuldamiseks, sealhulgas pakkuda positiivseid kogemusi ja võimalust tunda end kaitstult (Liivamägi & Pruulmann 2014). Ilmselt on mänguasjamuuseumidel üsna mõistlik selles küsimuses teha külastajauuring, mis hõlmaks erinevas eas inimesi ning toimuks nii küsitluse kui ka vaatluse vormis. Teise maailmasõja ajal kasvanud ja Tartu Mänguasjamuuseumile oma lapsepõlve nuku annetanud Menda tõi esile, et tema kogemusel peaks tänapäeva lastega avatult rääkima ohtudest ja mänguasjamuuseum võiks siin oma panuse anda.

Kuldne kesktee on jätta püsinäitus helgetesse toonidesse ning siduda ühiskonna valupunktide käsitlemine ürituste ja haridustegevusega (nt ettekandepäevad, temaatilised muuseumitunnid) ja korraldada ajutisi näitusi diskussiooni tekitavatel teemadel.

Sotsiaalse rolli võtmisel on vaja igal muuseumil oma töötajaskonnaga aktuaalseid teemasid arutada ja jõuda ühisele seisukohale. Sotsiaalse sõnumi edastamisel eelistan ise pigem delikaatset lähenemist, küsimuste tõstatamist ja murekohtade näitamist, ajaloolise konteksti selgitamist, mitte väga jõulist kuraatori positsiooni edastamist. Vastutustundlik muuseum võiks pakkuda vaimselt toetavat ja turvalist keskkonda, kuid samas ärgitada kaasa mõtlema ja ise vastuseid otsima ühiskonna mureküsimustes.

Allikad

Tartu Mänguasjamuuseum, TMMM TAK 113. *Anne (s 1943)*. Küsitluslehe vastused.

Tartu Mänguasjamuuseum, TMMM TAM 42. *Anne (s 1943)*. Muud materjalid.

Kirjandus

- Burton, Anthony 1997. Design History and the History of Toys: Defining a Discipline for the Bethnal Green Museum of Childhood. – *Journal of Design History* 10 (1), lk 1–21. (<http://www.jstor.org/stable/1315945> – 07.06.2024).
- Casella, Eleanor Conlin & Woodward, Kath 2014. Affective objects. Introduction. – Harvey, Penny & Casella, Eleanor & Evans, Gillian & Knox, Hannah & McLean, Christine & Silva, Elizabeth B. & Thoburn, Nicholas & Woodward, Kath (toim). *Objects and Materials: A Routledge Companion*. London, New York: Routledge, lk 103–108.
- Cieslik, Jürgen & Cieslik, Marianne 1986. *Das große Schildkröt-Buch. Celluloidpuppen von bis 1896 bis 1956*. Düsseldorf: Marianne Cieslik Verlag.
- Cole, Anne Jodon & Petersson Brooks, Eva 2016. Toy Story: Childhood versus Children in Toy Museums. – *Museum and Society* June, 14 (2). Leicester: University of Leicester, lk 294–312 (DOI:10.29311/mas.v14i2.675).
- Douet, Valerie Jackson 1993. *World Guide to Dolls*. London: Quitet Publishing Limited.
- Frykman, Jonas & Frykman, Maja Povrzanović 2016. Affect and material culture. – Frykman, Jonas & Frykman, Maja Povrzanović (toim). *Sensitive Objects. Affect and material Culture*. Lund: Nordic Academic Press, lk 9–30.
- Jeeser, Kaie & Uibo, Madle & Kuldna-Türkson, Kersti & Pedanik, Piret & Pöldma, Pilvi & Ristmägi Ruth & Kadakas, Ulla & Konsa, Kurmo 2022. *Kogude töö käsiraamat*. Eesti Muuseumiühingu koguhoidjate ühenduse veebikeskkond (<https://muuwik.muuseum.ee/> – 10.06.2024).
- Korkiakangas, Pirjo 1994. Childhood Memories and the Conceptualisation of Childhood. – *Ethnologia Scandinavica* 24, lk 60–68.
- Korol, Karoliine 2019. *See "igavene" plastmass! Plastesemete vananemine, säilitamine ja konserveerimine*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Last gnezdo 2017 = "Lastochkino Gnezdo" (last-gnezdo) 2017. Istoriiia tselluloidnoi igrushki, kukly v SSSR!!!! [Tselluloidist mänguasja lugu, nukud NSVLis!!!] – *Iarmarka masterov*. Zhurnal 13.10.2017 (<https://www.livemaster.ru/topic/2582167-istoriya-tselluloidnoj-igrushki-kukly-v-sssr> – 6.06.2024).
- Lee, Ashley & Hood, Bruce 2020. The origins and development of attachment object behaviour. – *Current Opinion in Psychology* 39, August, lk 72–75 (DOI:10.1016/j.copsyc.2020.07.023).
- Liivamägi, Jüri & Pruulmann, Katrin 2014. Meeleoluhäired lapseeas. – *Vaimne tervis – väärtus meie kõigi jaoks. Infokogumik laste vaimse tervise häiretest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kliinikumi Lastefond, lk 60–71 (<https://www.tai.ee/et/valjaanded/vaimne-tervis-vaartus-meie-koigi-jaoks-infokogumik-laste-vaimse-tervise-hairetest> – 7.06.2024).
- Martinez, Francisco & Laviolette, Patrick 2016. Materiaalse kultuuri uuringud. – Tamm, Marek (koost, toim). *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 355–381.
- OPT = Okhtinskii porokhovoï zavod [Ohta püssirohutehas] 2022. – (*Vene*) *Wikipedia*, (https://ru.wikipedia.org/wiki/Охтинский_пороховой_завод – 5.06.2024).

Olsen, Bjørnar J. & Burström, Mats & DeSilvey, Caitlin & Pétursdóttir, Þóra (toim) 2021. *After Discourse. Things, Affects, Ethics*. Abingdon, Oxon; New York, United States: Routledge.

Pruuli, Tiit 2011. Imeline pääsemine Kaliningradist 1946. – *Go Reisiajakiri* 33, 5. detsember. Tallinn: OÜ Matkaajakiri (<https://reisikirjad.gotravel.ee/ajakiri/imeline-paasemine-kaliningradist-1946/> – 17.06.2024).

Scholten, Uta (dateerimata). Schildkröt-Puppe “Mädi” 1953. – *LVR Industriemuseum* (https://industriemuseum.lvr.de/de/sammlung/sammlung_entdecken/alltagsdinge/schildkroet_puppe_maedi_/schildkroet_puppe_maedi_.html – 11.06.2024).

Soboleva, Darja 2013. *Kukly i igrushki Lev Smorgon'a. 1950–1970-e gody*. Al'bom. Sankt-Peterburg: Proekt “Kukly detstva” (Dar'ia Soboleva, Oksana Beliakova, Alena Zhirenkina), lk 3–5.

Tamm, Tiiu-Triinu 2018. Anne Rekkaro. – *SA Eesti Mälu Instituut* (<https://www.kogumelugu.ee/et/videoteek/anne-rekkaro> – 6.06.2024).

Tartu Mänguasjamuuseum 2024a. *Tartu Mänguasjamuuseumi 2023. aasta aruanne*.

Tartu Mänguasjamuuseum 2024b. *Tartu Mänguasjamuuseumi arengukava 2025–2029*.

Trout, Carlynn jt (dateerimata). Rose O'Neill. – *Historic Missourians*. State Historical Society of Missouri veebileht (https://historicmissourians.shsmo.org/?page_id=7947 – 7.06.2024).

Tuisk, Astrid 2019. Meenutused nukkudest ja nendega mängimisest 1940. – 1950. aastate Eestis. *Mäetagused* 74, lk 51–76 (DOI:10.7592/MT2019.74.tuisk).

Summary

Not merely a toy: A case study of doll Lottchen from the museological perspective

Helena Grauberg

Researcher, Tartu Toy Museum

helena.grauberg@mm.ee

Keywords: childhood, museology, toys, history of dolls, Second World War

Doll Lottchen is an example of a museum object that has changed its nature and functions throughout its lifespan, so it can be described as a toy and as a comfort object, but also as a symbolic item of personal childhood and national identity, and a delicate museum object with restrictions in use.

Doll Lottchen belonged to Anne, who was given it as a gift in 1947, during a film shooting in Saint Petersburg (then Leningrad) by the host of a local family, when she was four years old. She found the little smiling doll lovely and called her Lottchen. Anne believed that the doll was produced in Germany and was probably taken as a trophy by some Soviet soldier at the end of the Second World War, but the moulded mark shows that the doll was made in Okhta factory in Russia. Its origin is still unclear as Rheinische Gummi- und Celluloidfabrik in Germany indeed launched a similar doll called Mädi between 1930 and 1957. The Okhta factory used German moulds in the 1930s and 1940s.

Sometimes detecting the history of the previous usage of a museum object needs effort and time; for Lottchen the material was collected within eight months of communication with the donator. As Lottchen was an *affective object* or *sensitive object* (Frykman and Frykman) there are various memories about it. Anne describes three dramatic episodes from her childhood, during which the doll was either temporarily lost or broken by a dog. At the age of ten the life story of Anne and the story of her favourite doll intersected. Accidentally Anne learned from a tipsy neighbour that she was actually a “German girl”. During two years, when she kept this shocking information a secret and made a new costume for the doll, her doll Lottchen acquired a new meaning. When Anne became 12, it was revealed that she had been rescued by her Estonian stepmother from Königsberg in 1946. By then the city had been destroyed by the allies and occupied by the Soviet forces; thousands of civilians had died of diseases and starvation. Anne was three and a half, her biological family had lost the father and two other children, and little Roswitha Anne Browarzyck (her actual name) was very fragile, with her feet swollen from hunger. Miraculously escaped to Estonia with her future stepmother, she had to hide her East-Prussian origin and was not allowed to speak German. So she quickly forgot her real identity. When finally donating the doll to the museum, Anne sent her off with the following words of farewell: “May you, dear Lottchen, have many good friends and excitement on every day at the toy museum! Maybe I’ll come to see you sometime! Hugs, your Rose (that’s how I was called at home).”

As toy museums tend to be places of childhood nostalgia and the Tartu Toy Museum is no exception, there are some dilemmas about dealing with this kind of objects. As they are made of hazardous and fragile celluloid, the best way to preserve them is to keep them in controlled conditions in the repository. Today doll Lottchen is kept this way. However, as a modern museum would like to exhibit its items and share its collections with visitors, there are ethical questions of how to organise it.

It is argued whether the happy-faced doll could be displayed in a showcase together with other celluloid dolls without any explanations, to follow the toy museum’s current policy to keep any war themes or sensitive topics of children’s life as silent as possible. Or should toy museums take a more active part in highlighting uneasy topics and white spots in history? Today the world is dangerous and the ongoing war in Ukraine raises questions about war, forcing parents to find ways to answer them. By means of historical stories about toys and children to whom they belonged, museums could contribute to this task. It seems that the best way could be to conduct visitor’s research among children and adults both through surveys and observations. In this way it could be possible to find out what is preferred and whether and how to deal with difficult topics through temporary exhibitions, events or museum education.

Helena Grauberg – etnoloog, töötanud Tartu Mänguasjamuuseumis varahoidja ja teadurina 2002. aastast. Viimastel aastatel keskendunud näituste kureerimisele ja mänguasjade ajaloo populariseerimisele.

Helena Grauberg is an ethnologist. She has been working at the Tartu Toy Museum as a treasurer and researcher since 2002. Recently she has been focusing on curating exhibitions and popularising the history of toys.

helena.grauberg@mm.ee

Muinastulede öö

Mare Kõiva

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna
juhtivteadur
mare.koiva@folklore.ee

Andres Kuperjanov

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur
andres.kuperjanov@folklore.ee

Teesid: Artikkel uurib muinastulede öö traditsiooni algatamist, levikut ja rakendamist, kaardistades kultuurikeskkonda ning kirjeldades sisemisi ja väliseid sotsiaal-kultuurilisi tegureid, samuti seoseid identiteedi loomisel augusti viimase pühapäeva tähistamisega mere kaldal. Uuringu andmeid koguti intervjuude ja vaatlustega. Salvestatud andmeid kasutati kvalitatiivse lähenemisviisi raames, et rekonstrueerida privaatse ja institutsionaliseeritud tähistamise dünaamika. 21. sajandil tõlgendatakse lõkkeit kui mineviku meenutamist ning pärandi jätkamist etnilise identiteedi pinnalt. Esitatud on mõned võrdlevad nähtused Euroopa lähialadelt.

Märksõnad: augusti lõpu tähistamine, folkloor, kujutletud minevik, rituaalne aasta, tulefestival

Ideaalsel juhul südatakse muinastulede öö lõke merekaldal augusti viimasel pühapäeval. Toiming on olnud jälgitav 1990. aastate algusest, arengut võib nimetada festivaliseerumiseks. Uuringu andmekogumise meetoditena rakendati süvaintervjuusid ja kohapealseid vaatlusi. Salvestatud andmeid kasutati kvalitatiivse lähenemisviisi raames, et rekonstrueerida era- ja institutsionaliseeritud pidustuste dünaamikat. 21. sajandil tõlgendatakse lõkkeit kui mineviku mälestamist ning pärandi leiutamist ja taasleiutamist, et ülistada pärandit etnoreligioossete identiteetide vaidlusalusel pinnal.

Artikkel jätkab linnaelanike ruumi- ja identiteedisuhetega seotud kogemuste ja praktikate vaatlemist 1980.–1990. aastatel algatatud muinastulede öö tähistamise näitel. Muinastulede öö on kogum omavahel põimunud nähtustest: projektipõhised katsed kohalikku elu elavdada Soomes ning rohujuure tasandil kombestiku algatamine ja selle juurutamine Eestis. Samas on arenenud ka ajaloole pühendatud kalendritähtpäeva, (kujutletud) ajaloo juurde kuulunud märguandesüsteemi, üldistamisest sõnumiks, mis loob seoseid ruumi ja ajaloo vahel: Läänemeri ja Läänemere viikingikultuur, Eestis 20. sajandil arenenud

ideed Põhjalast. Ajalooga seotud tähtpäevade juures luuakse tavaliselt seos konkreetse sündmusega, muinastulede öö puhul loob sündmus seoseid mälu ja mäletamisega. Täna on tähtis eesmärk ökoloogiliselt puhas meri ning tähistamisviis, mis jätab loodusesse võimalikult väikese jälje. Muinastulede süütamise tava on levinud Eestis, Soomes, Rootsi rannikul ja saartel, Lätis, Inglismaal, aga ka Austraalias ja Põhja-Ameerikas. Sündmuse kiire hiljutine levimine võimaldab selle teket täpsemalt jälgida ja suunab küsima, mis on selle invariantseid sõnumid? Milliseid kogemusi see pakub ja kas populaarsel sündmusel on seoseid mina-pildi ning tänase identiteediga.

Tähtpäeva kujunemist ja arengut on jälgitud välitööde, küsitluse ja intervjuude kaudu, lisaandmeid on otsitud sotsiaalmeedia fotode ja veebipõhiste videoklippide abil.

Ajaloosündmuse tähistavad tähtpäevad

Eviatar Zerubavel (2003: 33) on osutanud, et enamasti ei ulatu ajalooga seotud tähtpäevad kuigi kaugemale minevikku: kui mõni üksik erand välja arvata, on tegemist viimase paari sajandi sündmustega.

Euroopas on siiski mitmeid erineva taustaga erandeid, näiteks said kalendrireformist tõuke mitmed pidustused, mis on säilinud kindlas piirkonnas. Selliste hulka kuulub *Clavie* põletamise traditsioon, mis viiakse läbi 11. jaanuaril Burgheadi linnas Šotimaa rannikul ja mida meil oli võimalik kogeda Findhorni kommuunis toimunud konverentsi ajal. Elamus oli mitmes suhtes üllatav, alates tõrvatünni ettevalmistamisest kohaliku meistri töökojas kuni *Clavie* kuninga ja tema 15 noorest mehest koosneva meeskonna poolt tõrvatünni süütamiseni ning rongkäiguga läbi linna rändamiseni koos mõningate tähendusrikaste peatustega linna oluliste institutsioonide juures. *Clavie* põletamise rituaaliga tähistatakse nn vana uut aastat. Kõndisime Burgheadi tänavail kõrvuti kohalikega, kuulates gaeli keele kõla ja põigates kõrvale maha kukkuvate tulelontide eest. Seejärel õnnestus vaadata *Clavie* põletamist kõrgendikul paikneval kivialtaril. Isegi õnnetoov söetükk *Clavie* põlemise paigast sai kaasa võetud. Meeskonda olid saatma tulnud linnakodanikud erinevas vanuses, jäädi sõpradega vestlema või mindi edasi tähistama kohalikku kõrtsi, kuid eeskätt mindi tagasi koju (vt lähemalt Bennett 2001; Maslin 2014; Grundhauser 2015).¹

Prantsusmaal esindab ajaloolisi tähtpäevi Bastille päev (14. juuli). Inglismaal ja Iirimaal on mitmeid ajalooliste sündmustega seotud pühasid. Selliste hulka kuuluvad 5. november, mis on Suurbritannias üldtuntud kui *Guy Fawkesi* öö või *lõkete* öö. See iga-aastane pidustus tähistab silmapaistva katoliiklase Robert Catesby juhitud katoliku vandenõulaste rühma parlamendikodade

õhkamise ebaõnnestunud katset 5. novembril 1605. aastal. 5. novembri tähistamine oli ja on dünaamiline protsess: 1605. aastal süütasid inimesed Londoni ümbruses lõkkes, hiljem muutus see iga-aastaseks avalikuks tänapühaks mässu ebaõnnestumise eest. Keset pidustusi põletavad kodanikud lõkkes populaarsete vihategelaste kujusid. 18. sajandi lõpupoole ilmusid teated lastest, kes kerjavad raha Guy Fawkesi kujutistega ringi liikudes, samuti on uurijad osutanud mitmetele ühiskonna erinevate kihtide poliitilistele sõnumitele, mida on seostatud tähtpäevaga (Paz 1990; Sharpe 2005). 20. sajandi Guy Fawkesi päev oli nauditav seltskondlik pidustus, mida tavaliselt tähistati suurte organiseeritud üritustena, mille keskmes on lõke ja ilutulestik. Väga oluline roll on näiteks tuleseltsidel (*Bonfire societies*), kes osalevad paraadidel koos kooliõpilaste ja vanema rahvaga. Inimesed on enamasti maskeeritud: rietatud erinevatesse kostüümidesse, kannavad mõne elukutse tunnuslikke mütse või särke, neil on näomaalinguid, ja peamine – nii lapsed kui vanemad inimesed, naised ja mehed, tassivad julgelt leegitsevaid tõrvatünni seljas – kindlasti on see julgustükk, mida mujal naljalt ei kohta. Muidugi on paljudel lastel tõrvikud. Meie laiuskraadil piirab tõrvatünnide kasutamist asjaolu, et siidri- ega viskitünni pole siin kunagi olnud, isegi puust liha-, kapsa- jm hoiustustünnid on taandunud külmikute ees. On veel üks joon, mida enam sajandeid ei leia eesti avalikel üritustel – kui neid kunagi üldse on kasutatud – need on pilakujud, kus härrasmehe või kaltsunuku kõrval rändavad paraadil poliitikute ja meediategelaste kujud – nt Boris Johnson, Harvey Weinstein, Katie Price, Donald Trump jt ebasoosingus isikute näoga kujud, keda ootab ees tules põlemine (Shakhnazarova 2019; Oliphant 2019; Powell 2018).

12. juulil süüdatakse lõkkes ka Põhja-Iirimaal (*“The Twelfth”*), et tähistada Boyne'i lahingu eelõhtut, otsustavat sõjalist konflikti, mis kehtestas protestantliku kiriku domineerimise Iirimaal. Kuulsusrikas *Twelfth* või *Orangemen's Day* (kaheteistkümnes öö, oranje öö) on Ulsteri protestantide tähtpäev (mis sai alguse 18. sajandi lõpus). See tähistab revolutsiooni (1688) ja protestantliku kuninga Oranje Willemi võitu Boyne'i lahingus (1690). Tänapäevased suured paraadid, kus osalevad *Orangemenid*, keda toetavad ansamblid, on kultuurisündmus. Paraad kulgeb tavaliselt läbi linna suurde parki, kus osalejad ja üldsus kogunevad, et süüa, juua ja kuulata vaimulike, poliitikute ja ordu kõrgemate liikmete kõnesid. Põhja-Iirimaal korraldab iga piirkond (*District Lodge*) tavaliselt oma paraadi. Maapiirkondades roteerub paraad erinevate linnade vahel.

Kahe viimase tähtpäeva puhul näeme põimumas ajaloolisi, poliitilisi ja religioosseid eesmärke, mis on pika arengutee jooksul haaranud kaasa erinevaid sotsiaalseid kihte – enam ei saa viidata kõrgklassilt lihtrahvale kanduva kombega, vaid ettevõtmistel on üldine rahuldust pakkuv iseloom, Guy Fawkesi päeval esineb seejuures ka pilamise ja protesti elemente. Samas on olemas

võimalus soovida endale õnnelikumat tulevikku, mitmed kultuurilised tagamaad, julgusekatsed ning isikliku ja kogukondliku identiteedi teostamise ja kinnitamise võimalused (Etherington 1988).

Tulles tagasi eestlaste juurde, tuleb nentida, et siin jäi lõkete süütamise tsükkel 19. ja 20. sajandil lühikesse perioodi vahemikus jüripäevast (23. aprill) jaanipäevani (24. juuni). Varem ja sageli isegi nüüd on jüripäeva ajal õues suhteliselt külm ja lõkketegemine raskendatud. Jaanipäeva eel ja järel oli kibe talutööde periood, mis lõkketegemist ajaliselt piiras ja määras, ja muidugi ka nn tuleohtliku perioodi algus metsades. Agraarses külas oli jüripäev kogunenud rämpsü põletamise aeg. Lõket tehti privaatsetel talumajapidamiste juures ja selle tähtis komponent oli maagiline tegevus hunditõrjeks ja teistegi metsloomade eemale peletamiseks.

Lõket tehti ka teiste kevadpühade ajal, 20. sajandil võttis 1. mai üle mitmeid jüripäeva funktsioone, sh lõkke tegemise kombe, et vanast prügist vabaneda. Tartu linnakultuuri juurde kuulub lahutamatult tudengite pidulik volbrirongkäik, milles osalevad küll üksnes korporandid ja üliõpilasseltside liikmed, kuid vaatamänguna on see põnev ka linlastele. Eesti Vabariigi taaskehtestamisest alates kuulus volbripäeva traditsiooni juurde ka suure lõkke süütamine Toomeorus, mis polnud mõeldud linnarahvale, vaid taas üliõpilasorganisatsioonidele. Volbripäeva üliõpilaspühana taastamine nihutas aga ka linnakultuuris lõkke tegemise 30. aprillile, kuivõrd Tartus elab arvukalt vilistlasi ja lisaks on praktiline ühendada lähestikuste päevade kombeid.

Ent keskne, maagiline lõkketegemise aeg oli siiski jaanipäev, mida Matthias Johann Eisen (1899) on iseloomustanud järgmiselt:

[--] Jõudis Jaanipäev kätte, siis vaadati, kus kõige kõrgem kungas mõisa ligidal.² Sinna seati pikk ritv ülesse ja pandi tõrvavaat või tõrvapütt otsa. Pütt või vaat topiti veel enne tublisti hõõvli laastusid täis ja pisteti tuli otsa. Mida suurem tuli, seda suurem rõõm.

Mõisa poolt toodi nüüd ammu lubatud viinavaat välja, seati pukki ja anti igale ühele klaas porujommi kätte, naesterahvastele aga seda väärt õlut. Käes oligi aasta otsa lubatud rõõm. Kui kannud käima hakkasivad, hakati ka laulu laskma.

Natuke maad Jaanitulest eemal istus kivi või puukännu otsas pillimees ja puhus torupilli, nii mis silmad pungis peas. Pilli äält kuuldes hakkas teine jagu noori tantsu lööma. Tantsisivad vana "maa-valtsi". Tants pidi hästi tasaselt ja maad mööda minema ja sellepärast ongi ta "maa-valtsi" nime saanud. – Kolmandas liigis istusivad jälle vanemad inimesed, ajasivad magusat juttu ja ootasivad va karjajaaku ehk kuulasivad, kui neiud laulsivad.

See kirjeldus on ilmunud napilt enne suuremaid muutusi ühiskonnas: vabariigi tekkeajal 1919 mõisad võõrandati /natsionaliseeriti, mõisamaad jagati ümber, kõrtsid suleti aga juba 1900 uue monopoliseadusega ja muudeti söögikohtadeks.³ Mõisalõketest kujunesid linna-, asula- või küla ühislõkked oma muusika, tant-su, kiikumise ja näitemänguga. Järjest kasvav privaatlõkete arv talu, maja või suvilakoha juures, kiige- ja lõkkeplatside läheduses või ka sobivas kohas looduses hakkas kujunema uueks normiks. Jaanilaupäeva juurde kuulusid muudki tähtsad sündmused: kalmistupühad, lahkunute meenutamine ja jaanisaun. Tähtsam oli lõkke süütamine aasta lühima öö ajal, mil külastati lähisugulasi ja vanemaid (või lapsi). Suurimad ja uhkemad lõkked süüdati rannakülades vanadest kaluripaadidest, mõnel pool on pandud tõrvatünn puu otsas põlema.

Miks tekitada Eesti kalendritavadesse muinastulede öö?

Elav kalendritraditsioon oli 20. sajandi jooksul suurtes muutustes. Seoses kiire linnastumise, tehniliste uuendustega olid agrarsed pühad hakanud kaotama oma tähendust ning üksnes kümnekond tähtpäeva oli säilitanud oma tähistamisväärtuse või mugandunud linnaoludesse sobivaks. Lisandus uusi riikidevahelisi tähtpäevi, ilmalikke või ülemaailmseid pühasid nagu maa päev, vee päev, looduskaitsepäev oma loodussäästliku sõnumiga, ka näiteks valentinipäev.

- Uuemad pühad, mis taasjuurutati 1990. aastate paiku, aitavad tähistada ja kinnitada lähisuhteid. Lisaks emade ja isade päevale on Eesti üks mõnest riigist, kes alustas 2013 vanavanemate päeva tähistamist. Suvised tähistamised olid seotud ka populaarse suguvõsaliikumisega. Sugupuid koostati Eesti Ajalooarhiivi abiga 1980. aastate alguses ja varemgi, see jätkas 1930. aastate tavaid. Koostatud sugupuud koos muude andmetega anti ise välja (levitati paljundusi ja masinkirjakoopiad) ja jaotati suguvõsa liikmete vahel. Siiani on populaarsed suguvõsa kokkutulekud, näiteks kroonikas mainitud varaseima talukoha lähedal või looduskaunis kohas. Hea tava kohaselt saabusid sugulased kogu maailmast, st ühinesid ka välismaal elavad suguvõsaliikmed. Lisaks mõnede eettekangetele ja kultuurilisele meelelahutusele peeti kõnesid, tantsiti, harrastati mitmeid mänge, korraldati miniekskursioone, nauditati lõkke ääres viibimist ning muidugi vahetati igat liiki uudiseid.

Juurdunud on uued pühad perekonnasidemete tähistamiseks nagu emadepäev, isadepäev 1965–1990, hiljem lisandusid valentinipäev (Vesik 2016) ning halloween ja tõusuteel on vahepeal ametliku riikliku toetuseta jäänud rahvusvaheline naistepäev jne.

- Elukutse päevad (nt kaevurite päev), mille tähistamine algas nõukogude perioodil ja millest osal on nüüdseks poole sajandi pikkune ajalugu. Ka see tähtpäevade liik kogub populaarsust ja tähtpäevade arv on aasta-aastalt tõusnud.
- Vähemusrühmade, vaimsete rühmade tähtpäevad, sh hiina uusaasta tähistamine, samuti mitmete väiksemate rahvusrühmade tähtpäevad (Mari kangelase päev ehk *Mari taleške keče*, 26. aprillil, tähistatakse alates 1991; saami päev: 6. veebruaril, meenutades 1971. aasta esimest Norra, Rootsi, Soome, Venemaa saamide ühiskogunemist). Selliseid pidustusi on hakanud mõneti iseloomustama nende festivaliseerumine (vt Abbasian & Lundberg 2020; Sala & Waalwik *et al.* 2016: 3; Getz & Page 2016: 36; Indika 2023; Guidry 1994) ja nad hõlbustavad nende rühmade pärandi edasikandumist uutele põlvkondadele (vrd Attanasi & Casoria *et al.* 2013: 27, 227);
- Kohalike kunagiste tähtpäevade juurutamine, nt ammu unustatud olevipäeva tagasitoomine Lääne-Eestis, millega alustati 29. juulil taas nimekiriku päeva tähistamist ja seostati see religioosse sõnumi kõrval kohaliku kultuuri päevaga, mille juurde kuulub meelelahutus ja laad.

Olulised pole tähistamise juures üksnes sotsiaal-majanduslikud olud, vaid ka **muutused ajakasutamises**. Suveperioodil on vähe traditsioonilisi tähtpäevi ja pidustusi, samas kui linnainimeste puhkuseperiood ja vaba aeg langeb suures osas suvekuudele – juulisse ja augustisse, mis on täidetud tihedalt suveüritustega ja senine praktika näitab, et sinna mahub neid veelgi.

Soodustavad tingimused muinastulede öö tähistamiseks on algusest peale olnud tähenduslikud:

- Peaaegu ülemineku riituse staatuse omandab iga augusti lõpus toimuv kultuurisündmus või kontsert, sest tegemist on üleminekuga suvelt töösele tööperioodile: koolid alustavad 1. septembril või septembrinädalal ja puhkuste aeg on enamjaolt möödas.
- Sündmusel on algusest peale kindel aeg – augusti viimane laupäev, sisuliselt kõikidel on nädalavahetus vaba.
- Meelelahutus ja mõnus olemine – üritus pakub võimalusi olla lähedastega koos, kuid toob kaasa olulise tänaste pühade sihtmärgi – mitmekülgne, head muusikat ja mõnu pakkuv koosviibimine. Ajakirjanik

üldistab sõnumi: “Paljudes asulates organiseeritakse suuremaid üritusi ja külasimmaneid” (Tamm 2010; Vaik 2014a).

- Vaba rõivastus annab sündmusele palju juurde. Tõsi, õhtune mererannal augusti lõpus tuletetemine eeldab soojemat spordirõivastust.
- Elav tuli, muusika, mererand, segu rahvuslikest ja iidsetest motiividest, mis sobib paljudele rühmadele.
- Meediatöö, sest ürituse populariseerimisele kaasati kõik suuremad ja mõned meelelahutuslikud raadiojaamad, ajakirjanike ühendus, mõnedki muuseumid jm institutsioonid, mis tagas toimuvale reklaami.

Ronald Grimes pakkus välja (2013: 194) erinevaid viise, kuidas inimesed oma tavasid ritualiseerivad, sealhulgas traditsionaliseerides, korrates, määrates, stiliseerides ja paigutades neid kindlatesse kohtadesse ja aegadesse. Gerard Lukken loetleb selliseid omadusi nagu tunnete ja emotsioonide kanaldamine, ideede ja ideaalide väljendamine, situatsiooniga toimetulek ja sotsialiseerumine (Lukken 2005), aga ka eetilisi funktsioone, nagu kohustused ja identiteedi loomine üksikisiku ja kogukonna tasandil (Post & Grimes *et al.* 2003: 41). Muinastulede öö on oma olemuselt 1990. aastate produkt ja meenutab paljuski teisi sarnaseid pidustusi (mis algasid 20. sajandi lõpus või 21. sajandil, nt Iiri-maal Uisneach'i tähistamist (vt Armao 2024), kus folkloor ja selle variatsioonid aitavad luua minevikku meenutavat mõjukat sündmust, kuna tegemist on suhteliselt noore tsiviilühiskonna tähtpäevaga, siis sündmuse rituaalne tegevus on veel arenemisel (Post & Grimes *et al.* 2003).

Algus – 1992

Traditsiooni algus on üsna hästi dokumenteeritud ajalehes Hiiumaa.

Esmalt tutvustasid nad sündmust kui vana viikingite aegset Turu saarestiku tava märgistada tuledega laevateed. 700. aastal olevat Egiptuse meresõitjad nimetanud Turu saarestikku Tulirannikuks. Meenutatakse, et tuledega anti varem märku ohtudest ja saadeti signaale. Selle kõrval loetletakse mitmeid poliitilisi argumente: 1992 on Soome Vabariigil 75. aastapäev ja Põhjamaade Nõukogul täitub 40 aastat tegutsemisaega, mistõttu süüdatakse muinastulede lõkkes 29. augustil kell 21.30 Helsingi ja Stockholmi vahel. Eestlastel on põhjust ühineda ja neid õhutada samuti tulesid süütama. Nii kannab esimene üritus kindlalt poliitilist suunitlust ja edastab soovitus toetada naabermaid, kellega kuulutakse ühisesse kultuuriringi.

Tuuakse esile veel üks oluline aspekt ja nimelt “õhtuks oodatakse saarestikku tagasi tuhandeid sisemaal elavaid inimesi, kellel on suvemajad saarestikus,

kohalikud seltsid ja klubid korraldavad kontserte ja muid kultuuriüritusi, tantsitakse ja tehakse äri, ja lõbutsetakse lõkke ääres” (Hiiumaa 1992). Neist tekstidest ilmnevad kohalike omavalitsuste huvid ja püüe elavdada kaubandust ja elu saarestikus.

Toivo Saue (1992) toob oma artiklis lisaks uued argumendid:

Täna kell 21.30 süüdatakse Muinastuli Tahkuna poolsaarel, sümboliseerimaks eestlaste püüdu jõuda tagasi Põhjamaade hulka ning Hiiumaa ja Kemiö sidemeid.

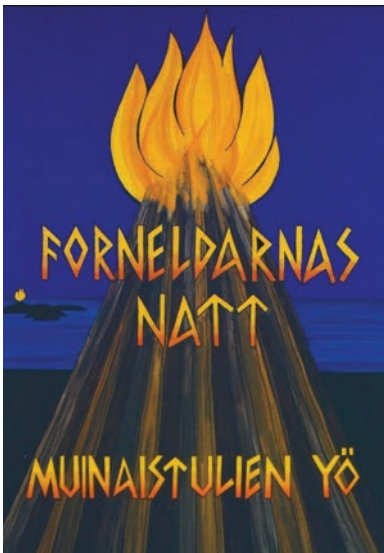
Lõkke ääres kõneldakse Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteist ja Muinastulede öö saamisloost.

Niisiis on ka siin kohalikul ajakirjanikul ja ürituse organiseerijatel olulisel kohal poliitiline aspekt ja lisaks ka teatavad rahvusnarratiiviga sarnased püüdlused.

On isegi üsna bravuurne pöördumine:

Vihma korral jääb sündmus praktilistel kaalutlustel ära, aga see ei tähenda seljapööramist Põhjamaadele.

Sel õhtul võiks igaiüks teha lõket ja mõelda Eestist, Põhjamaadest, viikingitest, igapäevasest elust ja tulevikust Eestimaal ja oma osast ühiskonnas.” (Saue 1992)

Joonis 1. 1992. aastal välja antud postkaart, mida jagati ürituse propageerimiseks ka Eestis.

Kogu üleskutse lõpeb seega rahvusliku ja personaalse aspekti esile toomisega.

See on üks tegevusliin, ning Soome allikatest selgubki, et Turu saarestikku inimeste tagasikutsumine enne koolide algust ja tõsist tööperioodi on olnud rahastatud projekt.

Hiiliv levik

Muinastulede öö süütamise idee autor on ühe teise allika alusel soomerootslane Birgitta Bröckl, kes oli Turu kultuurivolinik (*kulturombudsmann*) aastatel 1984–2003. Ta kutsus üles igäüht süütama augusti viimasel laupäeval kell 21.30 rannikul lõket.

Eestis oli 1990. aastatel aktiviste, kes levitasid muinastulede mõtet, ning kutsusid rahvast süütama lõket oma avalikel esinemistel. Aktivistidel oli tava kehtestamisel võtmeroll. Üks neist on Eesti Maaülikooli professor Väino Poikalainen, kes on rahvusvahelist ja multidistsiplinaarset kaljutaide huviliste gruppide ühendava Eesti Muinastaide Seltsi juht. Seltsi liikmed on osalenud kaljukunsti otsingutel Karjalas ja Kirde-Venemaal, kaardistades ja dokumenteerides olulisi kaljujooniste leiukohti. Eesti Muinastaide Seltsi rajajana on Väino Poikalainen seotud ka Soome muinaskultuuri ja kaljukunsti huviliste seltsiga juba alates varastest 1980. aastatest. Ta on olnud ka ekspert, kellelt on küsitud nõu, kas sellised kombesid olid muiste ka Eestis:

Muinasajal oli Rootsi ja Soome ranniku laevateede ääres juba ühtne, ulgumerelt kuni sisemaani ulatuv valvesüsteem. Sellesse pidi iga ranniku kogukond andma oma kindlaksmääratud panuse ja kandis küllalt ranget vastutust teate mitteedastamise korral. Väino Poikalainen Muinastaide Seltsist peab tõenäoliseks, et samalaadne signaaltulede korraldus oli kasutusel ka Eesti rannikul. (EFITA-75-3)

Tähistamise ideesse ei suhtunud kohe vaimustusega, vaid seda tuli poolvägisi suunata. Aegapidi ürituse populaarsus kasvas, ning sajandilõpuks oli muinastulede öö üsna laialt tuntud, lõket oli hakatud tegema juba mitmel pool sisemaal, enamasti siiski veekogude ääres. Samas on aastaks 2000 olukord teistsugune ja rõhutatakse, et kaasa löövad äriühingud, külaseltsid ja sõpruskonnad, mis tähendab et üritusega käis kaasas infrastruktuuri areng.

Traditsiooni sõnumid on seotud rahvusidentiteedi stereotüüpidega: eestlased kui mererahvas, viikingiaeg milles meil oli oma roll ja põhjus uhkust tunda oma vapruste (Mägi 2002; Kõiva 2006; Kõiva & Vesik 2005) ja looduse üle.

Keskkondlikud seaded

Muinastulede öö FB (Facebooki) leheküljel oli 2014 ja hiljem käigus neli olulist keskkonnakaitselist kampaaniat, soovitusena süüdata ökoloogiliselt puhta mere nimel lõkkes Läänemere rannikul. Üheks projektide rahastajaks on olnud Keskkonna Investeeringute Keskus:

1. Ära kasuta pürotehnikat või taevalaternaid, kui tahad põletada oma raha, anneta see heategevuseks (EFITA 75-008).
2. Põlenud teeküünalde alumiiniumtopside kogumise kampaania lastele – ühe kampaaniaga koguti 1,5 miljonit topsti, 2,1 tonni alumiiniumi.
3. Ranna puhastamise kampaania.
4. Kilekottide vastane kampaania.

Pööre loodushoiu teema suunas oli ajakohaselt loogiline samm ja asus piirama uusi odavaid pidulikkuse loomise momente. Järjest laiemalt leviva erapidudel, avalikel üritustel, kontsertide ajal taevalaternate kasutamise taustal oli paras üllatus randadest kokku kogutud teeküünalde kogus (2,1 tonni alumiiniumit, 1,2 miljonit teeküünla ümbrist) taevalaternate traadid tõstasid küsimuse, kas need kaubandusreklaami järgi looduses lagunevad materjalid ikkagi käituvad niimoodi või jäävad risustama ümbrust. Oli ülimalt asjakohane meenutada, et me ise tekitame ja tarbime esemeid, millega reostame loodust, ent me ei korista enda järelt:

Hiiumaal on näiteks rand, kuhu mõned päevad pärast suuri suveüritusi Taanis ja Lõuna-Rootsis kogunevad taevalaternate jäätmed ja heeliu-mõhupallide riismed. Ja see pole Läänemeres ainuke niisugune koht. Pärnu randa on pärast muinastulede öö üritust meri tagasi kandnud paberjääkidega traadipuntraid, mis taevalaternatest järele jäänud. Selle üle võib nuriseda, kuid me ise ju tegelikult heitsime selle rämpsus sinna.
(Vaik 2014b)

Ka soovitus annetada raha pigem heategevuseks oli ajakohane ja järgis ühiskonna trende. Kilekottide vastane liikumine ja kevadised ühised prügikogumise aktsioonid *Teeme ära* algasid 3. mail 2008. Esimesel üle-eestilisel koristusaktsioonil kõrvaldasid ligikaudu 50 000 vabatahtlikku kogu Eesti territooriumilt ligi 10 000 tonni prügi. Liikumine on tänaseks saanud rahvusvahelise mõõtme ning seda viiakse läbi ligikaudu sajajärrel riigis. Algatusmeeskonna nelja liikme kõrval on tugev meedia- ja majandusrühm.

Ürituse struktuur

Eelnevalt oli juttu inimestest, kes tõukasid kombe käima ja aitasid seda arenada. Üks eestvõtjaid, meremees Mairold Vaik sõnastas mõned reeglid:

Nii nagu muistsel ajal, kui lõkkeid kasutati sõnumite edastamiseks, kutsuvad veebiportaal Mereblogi ja MTÜ Rannarahva Koda täitma Läänemere ranna tuledega nii, et igast kohast oleks näha vähemalt ka kahte teist.

Ta rõhutas samuti, et lõkke asemel võib süüdata oma küünla.

Väga huvitav mulje jäi näiteks 2007. aastal südamaal Põlva järve kaldal toimunud muinastulede ööst ühel autoritest. Linlased kogunesid kella kaheksaks õhtul osalema 1992. aasta stiilis üritusele, kus ühendati poliitika, tulevikumõtted, mõneti esoteeriline lähenemine ja folkloristi mõtted traditsioonilise kultuuri teemadel, tellimusteemaks sauna asend eesti kultuuris. Vaadates tagasi teemadele: riigikogu liige Ester Tuiksoo tutvustamas oma nägemust maaelust ja eestlusest; linnapea Tarmo Tamm rääkimas oma kandi inimestest, nende töödest ja tegemistest ning linna plaanidest sügispoolaastal ning Leevi Lillemäe eluringist looduses ja inimeste juures, st õpetusega, kuidas suunata oma mõtteid ja tegevust, et elu kulgeks õiges suunas. Seega oli fookuses poliitiline, kasvatuslik ja informatiivne, tähelepanuga folkloorile (M. Kõivalt tellitud saunakultuuri sissevaade on kindlasti üks rahvuslikke tunnusteemasid) ja kohaliku rahvatantsuansambliga. Õhtu kauneim osa oli kahtlemata küünalde süütamine ja järvevette ujuma asetamine. Sajad küünlad pimedas öös järvel õõtsumas on kirjeldamatult kaunis ja hingeminev vaatepilt. Minu enda imetus kaldus kohaliku rahva suunas – sellisel soojal augustiõhtul tahaks tantsida ja vestelda. Poliitikute kõned ja isegi eravestlused humanitaariga on jäädvustamisväärsed, aga ei asenda igapäevast suhtlemist. Õhtu jättis üsna meeoluka mulje, eriti koos kohalike inimeste poolt mikrofoni esitatud spontaansete soovidega edaspidiseks, rõhuga kodul, lastel, tulevikul ja kestmisel.

Umbes lähedast ülesehitust, tihti siiski simmani või kontserdi vormis, millele eelneb veidi temaatilisi sissejuhatusi, on üsna tihti. Mairold Vaik rõhutab (Vaik 2014a):

Muinastulede öö näol on tegemist hea traditsiooniga tulla augustikuu viimasel laupäeval mere äärde, süüdata tuli ja vaadata iseendasse. Tunnetada ühtsust kõikide teiste kaugete tulede ääres viibijatega ja mõelda koos häid ja positiivseid mõtteid.

Muinastulede süütamise aeg oli soodne mitmekski kultuurisündmuseks. Pealinn hakkas augusti lõpus (2019) korraldama kultuuripäevi päev otsa kestvate professionaalsete muusikute kontsertide, näituste ja muude ettevõtmistega. Ühe võimalusena kuulus paketti sõit öhtul Lennusadama juurde muinastulesid süütama ja neid vaatama. Kuid võimalik on olnud nautida ka öises linnas kummitustega kohtumisi näiteks öhtuste matkade ajal, mis on tasuta ja tutvustavad raidkivikunsti ja kummitusi (Maran 2019). Kummitus- ja ajaloomatkad on nüüdseks juurdunud linnaturismi mudel ja pole võimatu, et eestlaste eeskujud pärinevad Suurbritanniast.

Samas on selge, et kultuurisündmuse loomisel ei piira kultuuri- ega raamatukogutöötajat fantaasiapuudus, ja nii teatab üks põhjapoolseid maakonnamuuseumi, et neil on kavas järjekordne bussireis koos lõkkega:

Tänavune muinastulede retk viib järvalased rändama mööda maakonna kirjandus- ja kultuuriloolisi paiku, muinastuli süttib seekord A. H. Tammsaare sünnikodu maile rajatud kultuurihüües. (Tammsaare muuseum 2010)

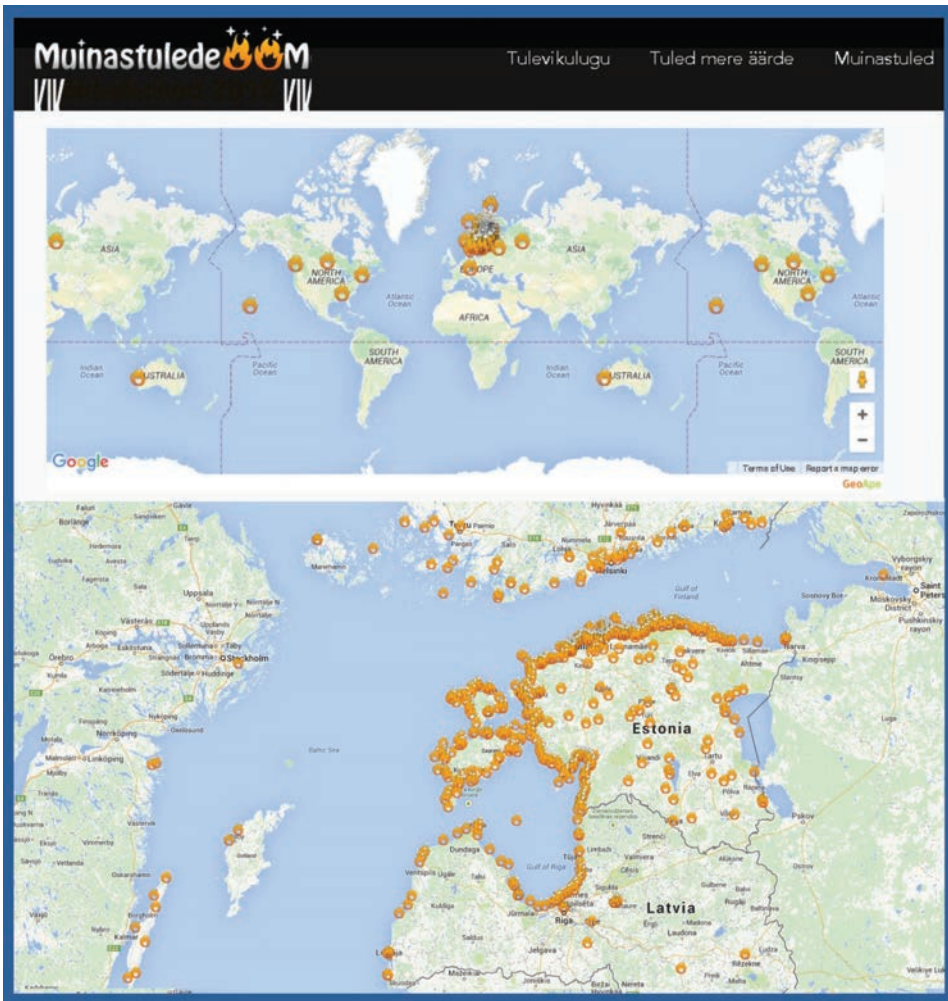
Eriti huvitav sõnamoodustus on siinjuures kultuurihüües – hüües tähistab tavaliselt pühamut, looduspaika suurte puude, kivide, allika vm, ent siinjuures on loodud seos muuseumi ja pühapaiga vahel.

Levik mujal ja ürituse dünaamika

On selge, et muinastulede süütamine sobib mitmetele Läänemere äärsetele riikidele suurema kõlapinna saamiseks. Praegu on hõlmatud Soome, Rootsi, Taani, Läti, Leedu, tähistamist leiame Austraalias, Uus-Meremaal, Põhja-Ameerikas, jm. Liitunud pole Poola ja Saksamaa. Osalt levib sündmus kindlasti rahvuskaaslaste vahendusel, teine sihtrühm on viikingikultuuri fännid ja järgijad.

Kultuurisündmuste levimisel on migratsioon ja endised kolooniad tavaline levikuteekond. Samal kombel levis kaheteistkümnnes öö (*the Twelfth*). Seal leidub põnevaid kõrvalsuundumusi, näiteks Oranje naiste loožid (*Orangewomen Lodged*), kes osalesid mõnes piirkonnas kaheteistkümnendal ööl vähemalt alates 20. sajandi keskpaigast, kuid Belfasti paraadidel oli osalemine keelatud kuni 1990. aastateni. Me leiame sama paraadi Kanadast, kus selle populaarsus on pärast 1970. aastat langenud, samal ajal on Austraalias populaarsuse uus tõus. Ka Guy Hawkesi traditsioonid on olnud laiemalt levinud.

See sunnib küsima, missugune on olnud meie muinastulede öö dünaamika alates esimestest lõketest 1992 Soome ja Eesti rannikul.

Joonis 2. Alates 2010. aastast on muinastuledega seotud info ja materjalid veebis, loodi ka kaardirakendus, mis osutus edukaks. Pildil on muinastulede levik 2015. aastal Eestis ja mujal.

Hilised 1990. aastad – sündmuse infot levitavad entusiastid – osalisi on mõned sajad.

Varased 2000. aastad – sündmust reklaamivad entusiastid ja kultuuriürituste korraldajad – osalisi tuhanded.

Alates 2009. aastast – aktiivne reklaam – osalisi ~10 000 ja rohkem.

2015. aastal – üle 900 registreeritud lõkke koos 31 000 registreeritud osalisega, enam kui kümme kontserti, kokku peaaegu 100 000 inimest.

2016. aasta perspektiivist oli sündmusel helge tulevik, sest projekt “Muinastulede öö” oli edukas konkursil EV 100. See kindlustas laiema reklaami, interaktiivse kaardirakenduse arendamise, kus saab registreerida oma lõkke kas enne muinastulede ööd – ja seega kutsuda lõkketa inimesi endaga ühinema – või selle järel. Rakendused on olnud üsnagi populaarsed. Kuulutati välja ka järjekordne esseevõistlus (neid korraldatakse aasta jooksul arvukalt) ja pakuti taas välja ühine arutlusteema, millest loodetakse arenevat kodanikualgatuse ideed, millega edasi minna:

Muinastulede öö ühine teema on Eesti riigi tulevikule mõtlemine ning üheskoos unistamine. Muinastulede öö meeskond kutsus kõiki Eesti tulevikuloo üle arutlema ja vestlusringis sündinud unistusi ka kirja panema.

Eesti Tulevikulood on augustist novembrini toimuv aruteluperiood, mil vahetatakse mõtteid Eesti ühiskonnale ja inimestele olulistel teemadel. Lugude kogumise eesmärgiks on arendada arutelukultuuri Eestis, algatada uusi ühiskonna jaoks kasulikke ettevõtmisi ning tuua kokku erinevad ideed, inimesed ja unistused. (Maaleht 2015)

Ka see idee pole midagi päriselt uut, ehk üksnes pere ja sõprade ringis arutamine – uudne oli idee 1990. aastate alguses, sest praegusel kümnendil korraldatakse riigiteleviisioonis sisuliselt iga-nädalasi diskussioone ühiskonna teemal ja Kesk-Eestis Paides toimuvad augustikuus suured arvamusefestivalid, seega on selge, et formaadid võistlevad, kaotavad uudsuse. Nende tänane erijoon: igal rühmal on võimalik leida endale sobiv väljund ja arutleda teemadel, mis neid kõnetavad. Aga kas lõkke ääres tahetakse tingimata genereerida ideid? Tegemist on ju emotsionaalselt erakordse olukorraga – pimedad tähtedega ülekülvatud ööd ja meri (või mõni muu veekogu) loovad erilise õhkkonna.

Kokkuvõtteks

Võib arvestada, et muinastulede öö on edukalt juurutatud üritus. Eric Hobsbawm (1983) eristab kolme tüüpi traditsioone, millest igal on eristav funktsioon:

- a) need, mis loovad või sümboliseerivad sotsiaalset ühtekuuluvust ja kollektiivset identiteeti,
- b) need, mis tagavad institutsioonide ja sotsiaalsete hierarhiate loomise või seadustamise, ja
- c) need, mis sotsialiseerivad inimesi konkreetsesse sotsiaalsesse konteksti.

Esimest tüüpi on kõige sagedamini nimetatud ja sageli kasutatakse seda ka kahe teise funktsiooni tähistamiseks (Hobsbawm 1983: 9). Kahtlemata on konkreetse tähistamise juures tähtsal kohal jaotused a ja c: – need, mis loovad või sümboliseerivad sotsiaalset ühtekuuluvust ja kollektiivset identiteeti + need, mis sotsialiseerivad inimesi konkreetse sotsiaalsesse konteksti.

Ürituse juures rõhutatakse kindlaid väärtusi.

- Riiklik / Rahvuslik / Põhjamaine / Keskkonnaväärtused / Minevik ja Mälu – ehk lisaks kultuurikuuluvusele on sobiv ka keskkonna sõnum ja teavitustöö. Lisaks kontaktile minevikuga ühendab see rahvaid ja nende väärtusi, loodetakse leida nooruslikku elurõõmu ja käitumismallidelt vastandutakse kujutletud teisele, keskkonna rikkujatele:

Meie kohalikuks traditsiooniks on olnud ikkagi lõkete süütamine meile tähtsatel päevadel – lõkketuled, mis on meie endi kontrolli all. Rämpsuinvasioon ja -transiit ei kuulu ei meie keskkonda ega Eesti kultuuri. (Vaik 2014a, b)

- Populaarsuse kasv ja sellega seoses ka meedia tähelepanu toimuvale – sündmusest jääb jälg erinevates meediates.
- Mitmekülgne üritus: alates oma lõkkest kuni suurte kontserdiga tuledeeni, mis jätab koos rõivakoodi ja sündmuse ülesehituse vabadusega palju isikupäraseid võimalusi. Sellel sündmusel on lihtne ülesehitus, see on kas eraviisiline või riiklikult korraldatud kultuuriüritus, mis hõlmab peamiselt rannikualadel elavaid inimesi, kuid ka sisemaal elavaid inimesi, kes sõidavad selleks puhuks rannikule.

Paul Post (2003) toob rituaalide juures esile järgmised põhijooned, millest enamik sobib ka muinastulede öö kirjeldamiseks (vähem ehk eetiline külg, kui jätta kõrvale panustamine puhtale Läänemerele):

- mahalaadimisfunktsioon: tunnete ja emotsioonide kanaliseerimine;
- eetiline funktsioon: rituaal ei ole kunagi ilma kohustusteta, see viitab autentsele inimkäitumisele;
- profülaktiline, kurja eemale hoidev funktsioon: paranemine ja toime-tulek;
- ekspressiivne funktsioon: rituaal annab võimaluse väljendada tundeid ja veendumusi;
- sotsiaalne funktsioon: rituaal loob identiteedi üksikisiku ja kogukonna või grupi tasandil;
- taasloov funktsioon: rituaal pakub kontrasti igapäevaelule, katkestab selle ja pakub moratooriumi (Post & Grimes *et al.* 2003:41).

Üritusel on nüüdseks oma tunnuslaul ja veebikeskkond. Samas on selge, et rannalõkete tegemine ning ühiskonna aktiivsete sõnumite ja vormide sidumine ühe tähtpäevaga on mõnevõrra vastuolulised tegevused. Saavutatakse küll keskendumine merele, loodusele ja inimeste ühendamisele, samas jääb puudu spontaansusest, eriti korraldatud suurte tähistamiste puhul. Võib-olla võiksid tähtpäevaga olla seotud temaatilised viikingi-etendused, võib-olla ka maskeerimine? Tegemist on ju mäletamisele orienteeritud pühaga, mille funktsioon on sõnastada pärand ja ajalugu suuremale rühmale (Assmann 2006), olgugi et mäletamiseks on valitud üks kujutluslik osa minevikust. Samas panustab riik mäletamistaktikasse minimaalselt (Nozick 1977), mis jätab ruumi identiteedi vabale kujunemisele.

Tänu sõnad

Täname Mairold Vaiki lahke abi eest. Uurimust on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi projekt EKM 8-2/20/3.

Kommentaariid

- ¹ Findhorn foundationis toimunud rituaalse aasta konverentsi korraldas 2016 Tom McKean, Aberdeeni Ülikooli folkloristika professor.
- ² Mõisad natsionaliseeriti 1919, mistõttu patroneerivad mõisnike korraldatud peod kadusid.
- ³ 17. sajandi lõpul oli Eestis peaaegu igal mõisal oma kõrts, mõnel ka mitu. Linnakõrtse võis sel ajal olla vähemalt 500. Kõrtside hiilgeaeg praeguse Eesti aladel oli 19. sajandil: 1895. aastal oli Eestimaa kubermangus 1448 kõrtsi ja teist ligikaudu sama palju Liivimaal. 1900. aasta paiku suleti maakõrtsid Eesti- ja Liivimaa kubermangus viinamonopoli seaduse tõttu. Hooneid hakati kasutama viinapoodide, einelaudade, seltsimajade jms jaoks.

Allikad

EFITA = Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna rakenduslik teadusarhiiv, intervjuud ja andmestik.

Muinastulede öö (<https://www.muinastuled.ee> – 9.07.2024).

Kõiva, Mare & Särg, Taive & Vesik, Liisa 2004 = BERTA 2004. *Berta: Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas*. Tartu: Tiigrihüpe.

Kirjandus

Abbasian, Saeid & Lundberg, Anna 2020. Between Fire and Ice: Experiences of the Persian Fire Festival in a Nordic Setting. – *Sustainability* 12 (24) (10374), lk 1–16 (DOI:10.3390/su122410374).

Assmann, Aleida 2006. Memory, individual and collective. – Goodin, Robert E. & Tilly, Charles (toim). *The Oxford handbook of contextual political analysis*. Oxford : New York: Oxford University Press, lk 210–224 (DOI:10.1093/oxfordhb/9780199270439.003.0011).

Attanasi, Giuseppe & Casoria, Fortuna & Centorrino, Samuele & Urso, Giulia 2013. Cultural investment, local development and instantaneous social capital: A case study of a gathering festival in the South of Italy. – *Journal of Socio-Economics* 47, lk 228–247 (DOI:10.1016/j.socec.2013.05.014).

Armao, Frédéric 2024. Uisneach Reborn: Myths, Folklore and Popular Customs of the Hill at the Centre of Ireland. – Milne, Louise (toim). *Traditional Cosmology Society, 40th Anniversary Conference. As Above, So Below: Explorations in Myth and Ritual Throughout the World*. Programme and abstracts. 5-9th April 2024. Edinburgh: Edinburgh University/Traditional Cosmology Society, lk 14 (<https://thisisthetcson.wordpress.com/tcs-40th-anniversary-conference/> – 9.07.2024).

Bennett, Margaret 2001. Calendar Customs in Scotland. – Lynch, Micael (toim). *The Oxford Companion to Scottish History*. Oxford University Press.

Eisen, Matthias Johann 1899. *Jaani raamat*. Arutused Jaaniöö ja Jaanipäewa kohta ja 25 Jaani juttu. Tallinn: G. Pihlakas.

Etherington, James Edward 1988. *The sociology of recurrent ceremonial drama: Lewes Guy Fawkes Night, 1800–1913*. PhD thesis The Open University (DOI:10.21954/ou.ro.0000dea2).

Getz, Donald & Page, Stephen J. 2016. *Event studies: Theory, research and policy for planned events*. London: Routledge (DOI:10.4324/9780429023002).

Grimes, Ronald L. 2013. *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press (DOI:10.1093/acprof:oso/9780195301427.001.0001).

Grundhauser, Eric 2015. The Burning of the Clavie, Burghead, Scotland. – *Atlas Obscura* 6. aprill 2015 (<https://www.atlasobscura.com/places/the-burning-of-the-clavie-burghead-scotland> – 10.07.2024).

Guidry, Emily Chenet 1994. Bonfires on the Levee. A Christmas eve tradition along the river road – *Festival of the Bonfires* (<http://festivalofthebonfires.org/history/> – 10.07.2024).

Hiiumaa 1992 = Muinastulede öö. – *Hiiumaa* 25. august.

Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence (toim) 1983. *The Invention of Tradition*. New York: Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9781107295636).

Indika, Amila 2023. Sri Lankan Buddhist Festivals and Rituals as Tourism Events and Products. – Kenote speech at the *Conference: Buddhist Heritage & Tourism Symposium*. University College of Ratmalana, University of Vocational Technology Sri Lanka (DOI:10.13140/RG.2.2.32043.62240).

Kõiva, Mare 2006. The Search for A Satisfactory Culture. Trends in Archaeo-Astronomy during the Soviet Period in Estonia. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 32, lk 7–36 (DOI:10.7592/FEJF2006.32.mare).

Kõiva, Mare & Vesik, Liisa 2005. Linguistic and folkloristic aspects of prospective research in archaeoastronomy. – Kõiva, Mare & Pustyl'nik, Izold & Vesik, Liisa (toim). *Cosmic catastrophes. A collection of articles: European Society for Astronomy in Culture (SEAC) Tenth Annual Conference "Cultural context from the archaeoastronomical data and the echoes of cosmic catastrophic events"*, 27–30 August, 2002. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 87–100.

Lukken, Gerard 2005. *Rituals in Abundance: Critical Reflections on the Place, form, and Identity of Christian Ritual in our Culture*. Leuven: Peeters.

Maaleht 2015 = Muinastulede ööl otsitakse Eesti tulevikulugu. – *Maaleht* 18. august (<https://maaleht.delfi.ee/artikkel/72237437/muinastulede-ool-otsitakse-est-ilevikulugu> – 5.07.2024).

Maran, Kai 2019. Kultuuriöö toob tuleetenduse ja Kalamaja kummitustetuurid. – *Pealinn* 26. august, lk 5 (<https://dea.digar.ee/?a=d&d=pealinn20190826.2.8.2&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-----> – 10.07.2024).

Maslin, Elaine 2014. Burning the Clavie at Burghead. – Kodulehekülj *Elaine Maslin. Media officer at The James Hutton Institute* 12. jaanuar (<https://elainemaslin.wordpress.com/2014/01/12/burning-the-clavie-at-burghead/> – 10.07.2024).

Mägi, Marika 2002. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Lang, Valter (toim). *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. Muinasaja teadus 11. Tallinn & Tartu: TA Kirjastus, lk 169–232.

Nozick, Robert 1977. *Anarchy, State and Utopia*. Basic Books

Oliphant, Vickie 2019. Bonfire Night 2019: Why do we celebrate Bonfire Night? The meaning of Guy Fawkes Night – *Express UK* 4. november (<https://www.express.co.uk/life-style/life/1199568/Bonfire-Night-2019-why-do-we-celebrate-Bonfire-Night-meaning-Guy-Fawkes-what-happened> – 9.07.2024).

Paz, D. G. 1990. Bonfire Night in Mid Victorian Northants: the Politics of a Popular Revel. – *Historical Research* 63 (152), lk 316–328 (DOI:10.1111/j.1468-2281.1990.tb00892.x).

Post, Paul & Grimes, R. L. & Nugteren, A. & Petterson, P. & Zondag, H. J. 2003. *Disaster ritual: Explorations of an Emerging Ritual Repertoire*. Leuven: Peeters.

Powell, Tom 2018. From Katie Price to Boris Johnson: All the celebrity effigies burned at the famous Edenbridge bonfire celebration in Kent. – *The Standard* 4. november (<https://www.standard.co.uk/news/uk/from-katie-price-to-boris-johnson-all-the-celebrity-effigies-burned-at-the-famous-edenbridge-bonfire-celebration-in-kent-a3979231.html> – 10.07.2024).

Sala, Luc & Waalwijk, Aja & Lillesøe, Britta & Sterneck, Wolfgang & Maidman, Ferry & Rosen, Peter H. 2016. *Festivalization: the boom in events*. Participation, identification, realication and transformation. Boekencoopertatie Nederland.

Saue, Toivo 1992. Ka Tahkunas. – *Hiiumaa* 29. august.

Shakhnazarova, Nika 2019. Blaze and Glory. Guy Fawkes Night celebrations: Brits carry flaming tar barrels through streets as fireworks light up skies. – *The Sun* 5. november (<https://www.thesun.co.uk/news/10285755/guy-fawkes-night-fireworks-uk-bonfire/> – 10.07.2024).

Sharpe, James 2006. *Remember, Remember the Fifth of November: Guy Fawkes and the Gunpowder plot*. London: Profile.

Zerubavel, Eviatar 2003. *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: Chicago University Press.

Tamm, Merike 2010. Randades süttivad sajad tuled. – *Postimees* 28. august, 17:21.

Tammsaare muuseum 2010. Muinasretk kulgeb mööda kirjanduslikke paiku. – *Elu24* 26. august (https://www.elu24.ee/304089/muinasretk-kulgeb-mooda-kirjanduslikke-paiku?_ga=2.180398062.830452259.1593199449-106313129.1544217976 – 04.07.2024).

Vaik, Mairold 2014a. *Muinastulede öö jutud*. August 2014 (<https://muinastuled.blogspot.com/2014/08/> – 10.07.2024).

Vaik, Mairold 2014b. Mairold Vaik: taevalaternate rämpsuinvasioon. – *Postimees* 14. august (<https://arvamus.postimees.ee/2887525/mairold-vaik-taevalaternate-rampsu-invasioon> – 10.07.2024).

Vesik, Liisa 2016. The Evolution of Valentine's Day in Socialist and Post-Socialist Times. – Lyle, Emily & Sotlyarova, Guzel & Sedakova, Irina & Vlaskina, Nina (toim). *The Ritual Year 11. Traditions and Transformations*. Kaasan-Moskva: T8, lk 282–294.

Summary

The night of ancient bonfires

Mare Kõiva

Leading Research Fellow
Department of Folkloristics
Estonian Literary Museum, Estonia
mare.koiva@folklore.ee

Andres Kuperjanov

Research Fellow
Department of Folkloristics
Estonian Literary Museum, Estonia
andres.kuperjanov@folklore.ee

Keywords: end of August celebration, folklore, imagined past, ritual year, bonfire festival

The article focuses on the initiation, spread, and implementation of the tradition of the night of ancient bonfires, mapping the cultural environment and describing the internal and external socio-cultural factors, as well as connections to identity creation

Mare Kõiva, Andres Kuperjanov

of celebrating the last Sunday in August on the seashore. Data were collected through interviews and observations, and qualitative approach was used to reconstruct the dynamic of private and institutionalised marking. In the 21st century, bonfires are interpreted as remembrance of the past and continuation of tradition, based on ethnic identity. The authors present some comparative phenomena in the vicinity of Europe.

Mare Kõiva on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur, kelle peamised uurimisalad on rahvausund ja mütoloogia, folkloori narratiivsed aspektid, loitsud ja loitsimine, etnoastronoomia ja zoofolkloristika, rahvakultuuri rituaalsed aspektid.

Mare Kõiva is Leading Research Fellow at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum, Estonia. Her main research areas are folk religion and mythology, narrative aspects of folklore, spells and incantations, ethnoastronomy and zoofolkloristics, ritual aspects of folk culture.

mare.koiva@folklore.ee

Andres Kuperjanov on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur, kelle peamised uurimisalad on etnoastronoomia ja rahvakultuuri rituaalsed aspektid.

Andres Kuperjanov is Research Fellow at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Estonia. His research topics include and ethnoastronomy and ritual aspects of folklore.

andres.kuperjanov@folklore.ee

Loitsude edasiandmise ja esitamise iseärasused idaslaavlastel

Tatiana A. Agapkina

Venemaa Teaduste Akadeemia

Slaavi Uuringute Instituudi juhtivteadur

agapi-t@yandex.ru

Teesid: Artiklis käsitletakse loitsude edastamise iseärasusi idaslaavi teadjate (*znahar'*) poolt. Rõhutatakse loitsude edasiandmise traditsiooni vanemalt põlvkonnalt nooremale, perekonna sees ja väljaspool seda, maagiliste teadmiste vaba edasiandmise tendentse, samuti eriti oluliste loitsude sulgemisfragmentide (nn 'zamok' [lukk] või 'zakrepka' [kinnitus]) edasiandmise piiramiste tava. Artikli teises osas uurib autor teadja kui maagilise vahendi käsitlemise reegleid: suhtumist loitsu kui materiaalsesse objekti, loitsu võimu taastamise praktikaid, teadjate tüüpe, samuti loitsu objekti valikut puudutavaid reegleid.

Märksõnad: idaslaavlastel, loitsud, loitsude edasiandmine, maagia

Teadmiste edasiandmine, nende kohaldamise tingimused ja reeglid ning konkreetsed loitsutekstid moodustavad lahutamatu osa teadmistest ning on ühtlasi tuntud kui üks idaslaavlaste muistendite ja uskumuste populaarne teema.¹ Nende lugude ühisjoon või õigemini nende ideoloogiline alus on viide sellele, et teadja peab enne surma tingimata oma teadmised teisele edasi andma. Kui tervendamise tegevate nõidade puhul tajuti teadmiste edasiandmist peamiselt nende kohustusena ja selle mittetäitmist reeglite rikkumisena (ilma kaugeleulatuvate ja raskete tagajärgedeta süüdlase jaoks), siis nõidade ja teiste teadjate, kurja tegemisega tegevate nõidade ja teadjate jaoks oli edastamine ainus viis vabaneda pikast ja piinarikkast suremisest, mistõttu nad kasutasid kõige erinevamaid, sealhulgas petlikke viise, et edastada nõidust mõnikord juhuslikele ja pahaaimamatutele inimestele. Need erinevused on eriti märgatavad, kui analüüsida muistendeid nõidadest ja nende surmast (esimesel juhul on rõhk üleandmise faktil, teisel juhul surmaeelsetl agoonial), kuigi on selge, et piir nende juhtumite vahel jääb üsna häguseks.²

Samas ei välistanud teo kohustuslikkus iseenesest seda, et teadmiste ja tekstide edasiandmisel omistati suurt tähtsust nii ravitseja tahtele kui ka sellele, kelle ta oma järeltulijaks valis. Eelkõige on teada, et kui tegemist oli vihikutes ja lehtedes sisalduvate käsitsi kirjutatud loitsude üleandmisega, olid need ja neisse kirjutatud tekstid kehtivad ainult siis, kui nad sattusid selle isiku

kätte, kellele oli ravitseja need mõelnud; kui nad sattusid teise isiku valdusse, kaotasid nad oma võimu. Nt üks kaasaegne usundiline teade Karjalast:

Noh, seal on paberilehele kirjutatud... ja ka õpetus on paberile kirjutatud. Kui on kõik – ma suren ära, siis anna sellele inimesele. See kõik. Ja kui see on kellegi teise käes, siis on see kasutu... (Etnoloogitšeskii arhiv).

Kui ravitseja ei tahtnud oma teadmisi kellelegi edasi anda või keegi ei julgenud neid vastu võtta, luges ravitseja enne surma loitsud lusikatele (Jeleonskaja 1994: 224), haavapalkidele (Etnoloogitšeskii arhiv), laskis nad alla vett (Agapkina 1994: 82), luges kivile: “Agoonia löi teda külje alla... keegi ei võtnud tema sõnu, ta pidi need kuumale kivile panema, saunast toodi kivi, ja ta rääkis kõik oma sõnad kivile, kui ta teadvusele tuli...” (Etnoloogitšeskii arhiv 1994: 82); sülitas lugedes: “Kui see inimene sureb, kui ta teab palju sõnu, siis peab ta sülitama luua peale. Ta sülitab, räägib ja sülitab...” (Etnoloogitšeskii arhiv) jne, s.t igal juhul püüdis nõiduja ühel või teisel viisil sõnadest vabaneda.

Teadja kunsti ja loitsude edasiandmine toimus tavaliselt teatava koordinaatsüsteemi raames, milles korraldavat rolli mängisid sellised vastandused nagu *oma-võõras, vanem-noorem, mees-naine ja esimene-viimane*.

Teadmiste, sealhulgas ka loitsude edasiandmine toimus sagedamini pärimise teel, mida seletab arusaam loitsude kui salajase ja professionaalse teadmise kohta. Levinud oli uskumus, et loitsusid ei tohi edastada kõrvalistele isikutele, vaid neid võib edasi anda **ainult sugulastele**, ja isegi siis alles elu lõpul; selle reegli rikkujaid ootasid haigused ja muud õnnetused (Sobolev 1914: 15, Vladimiri kubermang). Näiteks Harkovi kubermangus peeti marutõve ravimist peaaegu elukutseks ja seetõttu anti selle saladusi teadja perekonnas edasi põlvest põlve. “Ennustajate seas on levinud ka usk, et oma ‘vahendeid’ teisele edasi andes nõrgestavad nad iseennast. ‘Ravivad’ erinevaid haigusi, alles vanaduses annavad oma sõnad edasi tütrele, sugulasele, ja mitte otse, vaid lapse kaudu. Vanaema räägib valjusti oma sõnu ja palveid lapsele, kes muidugi midagi ei mõista, samal ajal seisab heinaküüni avatud ukse juures ja kuulab isik, kellele teadmised üle antakse. Veelgi salajasemad on marutõve raviks kasutatavad vahendid, mis moodustavad perekonna uhkuse” (Ivanov 1886: 136).

Ravimiskunst anti peaaegu eranditult edasi **vanimalt nooremale**, sõltumata sellest, kas üleandmine järgis pärilust või mitte, ning selle nõude täitmine oli alati ja kõikjal esmatähtis. Selline õpetaja ja õpilase vanuse suhe oli traditsiooni edasiandmise tähtsaim põhimõte, vt Põhja-Vene teadjanaise juhiseid: “Ei tohi õpetada endast vanemaid” (Kulagina: nr 113, Kostroma oblast); “Ära räägi endast vanemale, [jõud] kaob” (Smirnov & Iljinskaja 1992: 21, Arhangelski oblast). Avaldades käsitsi kirjutatud loitsu hobuste “nõrkuse” kohta, lisas A. Leopoldov

loo sellest, kuidas majaomanik tabas ta ta lugemas seda paberile kirja pandud ja raamatu vahel hoitavat loitsu majas, kus ta juhuslikult viibis. Majaperemees oli nähtust ilmselgelt häiritud ja hakkas külaliselt uurima, kui vana too on; kui temalt otse küsiti, miks ta tahtis teada külalise vanust, seletas ta: “Kui ma annan loitsu nooremale, on sellest kasu nii talle kui mulle, aga kui ma annan selle vanemale, on see kasulik ainult temale ja minu jaoks selle mõju kaob” (Leopoldov 1868: 2, Saratovi provints). Vanuse rolli loitsumaailmas ja ravitsejate teadmistes kinnitab ka asjaolu, et kahe teadja vaidluses (kellest üks oli näiteks inimesele loitsu või needuse pannud ja teist kutsuti seda kõrvaldama) pidi kindlasti võitma vanem (Sposobin 1844: 203, Vladimiri kubermang).

Tervendamiskunsti õppimiseks ja omandamiseks peeti vajalikuks mitte ainult olla “õpetajast” noorem, vaid mõnikord ka lisaks sellele olla perekonna esimene või viimane laps, vt näiteks teateid Valgevene ja Ukraina Polesjest: “See naine, kes mulle ütles, pinnis mind: “Kas sina, Varka, oled vanim laps [peres]?” – Ma ütlesin: “Noorim.” – Võta siis üle, sest vanim ja kõige noorem aitab” (Polesje arhiiv, Zabuzhye küla, Volõõnia oblast); “Noorimaga võib loitsu puhul arvestada... Mina olen noorim – oskan sellega arvestada ja see töötab minu jaoks. Ja vanim.” (Polesje arhiiv, Oltuši küla, Bresti oblast).

Perekonna esimese ja viimase lapse kaasamine ravimaagilistesse protseduuridesse (näiteks haigestunud, venitatud selja “närimine” või sellel “trampimine”) oli erinevates idaslaavi piirkondades laialt levinud, kuid ainult mõnikord oli esimese ja viimase lapse ravimisvõime seotud asjaoluga, et just neile anti edasi teadja oskused.

Väga väljendusrikas on selles suhtes kirjeldus Permi piirkonnast pärit rituaalist *utini* (seljavalu) ravimiseks, milles osalesid kõik haige lapsed vanimast noorimani. Kui emal oli seljavalu, kutsuti tema juurde ravitseja; too pani haige naise lamama lävepakule, pani tema kohale vanima lapse, kellel ühes käes oli kirves ja teise käega hoidis ta kinni ukse käepidemest; kõik teised lapsed pandi tema taha ritta, kuni noorima lapseni, kes mängis koos vanima lapsega traditsioonilist rituaal-dialoogi selja ravimiseks, näiteks: “Mida sa teed?” – “Raiun seljavalu.” – “Raiu kõvemini, nii et see igaveseks kaoks.” Dialoogi lõpus lõi vanem laps ema kergelt kingaga selga; kohalviibiv ravitseja, kes kogu tegevust korraldas, ei sekkunud toimuvasse üldse (Skromnõi 1897: 3). Kogu perekonna osalemine tervendamisprotseduuris sümboliseerib tõenäoliselt ajakontinuumi terviklikkust, selle puutumatust, mis on maagiliselt projitseeritud patsiendi – sama perekonna liikme – elule ja tervisele.

Perekonna sees võis aga teadmiste edasiandmine toimuda mitte vanematelt lastele, vaid mööda kaugemaid sugulusliine. Nii näiteks ütles Arhangeliski kubermangu kantselei 18. sajandi alguse uurimistoimikus, keegi Vassili Bakov

muuhulgas, et “seda maagiat õpetas talle tema lahkunud onu Leonti, kes suri lastetult” (Popov 1877: 12).

Teadja kunsti päriliku edasiandmise raames ilmnes aeg-ajalt veel üks põhimõte, nimelt **“sugudevaheline” edasiandmine**. Näiteks märgib R. G. Pihaja, et 18. ja 19. sajandi Uuralis võis nõia (loitsija, puhuja, *portuni* jt) teadmised pärandada kas pärimise teel või spetsiaalse väljaõppe tulemusena, kuid kui see anti edasi pärimise teel, siis tingimata emalt pojale või isalt tütrele (Pihaja 1987: 227). Sama traditsiooni on Permi piirkonna kohta 19. sajandil kirja pannud kohalik arst D. Petuhov, kes märkis, et muul viisil edasiandmisel “kaotavad nõiduse saladused... oma jõu ja muutuvad kehtetuks” (Petuhhov 1864: 186). 19. sajandil täheldati Ukrainas praktikat, et teadmisi antakse üle mehelt naisele ja vastupidi (Ivaštšenko 1876: 4).

Lisaks pärimisliini arvestavale edasiandmisele praktiseeriti ka **mittesugulaste vahelist nõidumisoskuste edasiandmist**, kusjuures ka sel juhul järgiti rangelt reeglit, et teadmisi tuleb edasi anda kellelegi, kes on noorem kui nõid ise. Samuti arvati, et nõia õpilaste arv on piiratud: näiteks Taga-Baikalis võis nõial olla maksimaalselt üheksa õpilast (Loginovski 1904: 30). 18. sajandi keskel teatas Altai talupoeg Artemi Sakalov oma ülekuulajatele, et “tema, Sakalov, õppis väikesest peale tundmatult mehelt tasu eest väärsõnu...”, ja oma “õpingute” käigus vahetas ta väidetavalt mitu õpetajat: “Juba varasest lapsepõlvest hakkas ta... tundmatult inimeselt jumalikke sõnu õppima, pöördudes Jumala poole, paludes temalt abi, kuidas minna alguse juurde ja olla tark” (Pokrovski 1979: 53).

Hilisemas loitsutraditsioonis võib sellise perekonnavälise edasikandumise järgi näha Polesje loitsudes, kus leidub motiiv “Tänuõnad surnud nõiale, kes selle loitsu edasi andis”: “Hakkan ravima ja ütlen: “Täna tädi Tatjanat, et ta teadis ja andis mulle” (Agapkina & Levkievskaja *et al.* 2003: nr 337).

Nõidumisjuhtumid kirjeldavad sageli mõnevõrra teistsuguseid juhtumeid, nimelt nõidumistehnikate (või -meetodite) õpetamist, mis on mõeldud, kui nii võib öelda, nende ühekordseks kasutamiseks. 1752. aastal arutati Moskvas uurimiskeskvalitsuses teenijatüdruk Irina Ivanova juhtumit, kes kavatses panna oma proua, senati sekretäri Stepan Aleksejevi naise joogi sisse tolmuks jahvatatud kuivatatud konni, et proua kuhtuks ja sureks. Samal ajal tunnistas ta parunile, et “oli selle kurja õppinud meesnõialt, kelle juures ta elas” (Jesipov 1878: 235).

Sellistes olukordades asendub paar “õpetaja-õpilane” tegelikult paariga “müüja-kasutaja”, sest “müüja” võib saada tasu ühe või teise tehnika või vahendi edasiandmise eest. Sellist maagiliste vahendite/teadmiste omandamise viisi praktiseeriti laialdaselt muidugi ka hilisemas maagias, kui raskes olukorras olev inimene (ka seoses mõne kolmanda isikuga) pöördus abi saamiseks nõia või

teadja poole (näiteks ostis temalt armuloitsu, kahetussõnad või ümberkirjutatud loitsu). Samal ajal on suur hulk teisi allikaid seisukohal, et teadja oskuse omandamine raha eest on lubamatu. Nii ei luba ükski teadja Poltaava kubermangu materjalide kohaselt loitsude üleandmist isikliku kasu saamiseks, kuna sellega kaasnes oht kaotada “sõna ja rituaali imepärane vägi” (Ivaštšenko 1876: 4).

Teine aspekt, mida käesolevas artiklis käsitletakse, **puudutab loitsude lugemise/ütlemise reegleid, samuti nende käsitlemist**. Talupojad uskusid sügavalt loitsude jõusse ja pöördusid seetõttu väga sageli nõidade ja teadjate poole, uskudes siiralt, et ravi edu sõltub sellest, kui täpselt järgitakse loitsu reegleid. Nii kirjutab 1850. aastate alguses Vene Geograafiaseltsi korrespondent D. Berežkov Vladimiri kubermangust: “Kui loitsust ei ole kasu, siis on selle põhjuseks teadmatus, kuidas loitsu kasutada või mingi olulise toimingu tegemata jätmine. Kui kõik vajalik on täidetud: sõnad on tõesed, riitused järgitud, siis on loitsu kasu hämmastav! Nad loitsivad usse haavades, peatavad hambavalu ja verejooksu. Ussid kaovad, hambad ei valuta, veri peatub” (Agap-kina 2023: 24).

Nii loitsude käsitlemise kui ka nende lugemise reeglid olid väga erinevad. Käsitsi kirjutatud palveid tuli hoida puhtasse rätikusse mähituna: “Kui ta ärkas ja ei pesnud käsi, ei julgenud ta seda kunagi puudutada: muidu rikub kaitsevahendi (palve) ära” (Haritonov 1847: 149, Arhangeliski provints). Loitsud tuli lausuda tavaliselt ühe hingetõmbega, kahaneva kuuga, tühja kõhuga, samuti järgiti sõnade “säilitamise” reegleid, milleks suleti korstnaluuk või uks, et tuul ei viiks sõnu ära (Adonjeva & Ovtšinnikova 1993: nr 135, Vologda oblast). P. Ivaštšenko kirjeldas loitsude lugemise reegleid järgmiselt: “selleks, et loits säilitaks oma jõu, tuleb rangelt järgida teksti puutumatumust, selle kolmekordset, üheksakordset ja kolmekümnekordset lugemist, muidu ei ole abi. Selle võim sõltub teatud osa sosistamisest hingamata, st hinge kinni hoides ... “tuleb korraga ütelda ühe hingetõmbega kolmkümmend sõna, muidu loits ei mõju. Sa pead sosistama kiiresti. Sa ei tohi sõnu väanata: sõnu väanavad sosistades juudid või sead”” (Ivaštšenko 1876: 3).

Loitsija praktikas kehtis range reegel, et **loitse hoitakse saladuses**. Näiteks usuti, et “tuleb rääkida vaikselt, et keegi ei kuuleks sõnu” (Valevskaja 2002, köide 1: 596, nr 17, Novgorodi oblast); muidu rituaal kaotab oma jõu ja sõnade mõju aeglustub, kui keegi on loitsu lugemise juures (Berdjajeva 2005: 292); et nõid peab loitsusid ütleva väga vaikselt, sest kui nõiast noorem inimene neid kuuleb, lakkavad need toimimast (Iljina 2006: 42, Põhja-Venemaa); nad uskusid, et “kui loitsu avalikult lugeda, kaotad ise võime ja esitad ainult jõuta sõnu” (Luganski 1845: 250) jne. Mõnikord laienes edastamiskeeld aga ainult kõige otsustavamatele sõnadele, nimelt kinnitusele, “lukule” – loitsu lõppsõnadele, mis justkui lukustavad selle. Nagu märgib koguja, pärast pikka lendva (*pritsa, äkiline haigestumine*) loitsu “järgnevad kinnitussõnad (*zakrepka*), kuid ma ei

suutnud neid nõialt teada saada. Ta ütles: “Neid võin öelda ainult enne surma sellele, kes selle tööga edasi tegeleb” (Kurets 2000: nr 311, Karjala).

Loitsud, nagu sõnamaagia üldiselt, olid traditsiooniliselt mõistetud kui “asjad”, substantsiaalsed, materiaalsed laadi esemed. Ja materiaalsete objektidena olid nad allutatud **aja hävitavale mõjule**, mis kajastus loitsude kasutamise reeglites. On teada, et loits kehtis ainult ravitseja surmani, pärast seda pöördus valu või haigus patsiendile tagasi (Manžura 1894: 189, Jekaterinoslavi kubermang). Voroneži uskumuste kohaselt hakkavad endised patsiendid, kellel surnud nõid ravis hambavalu, “kannatama sel ajal, kui nõia keha on täielikult lagunenu”; tervendamiseks pidid nad kalmistult saama nõia luu ja sellega hammast hõõruda (Selivanov 1863: 84). Samas on teada tõendeid “surma jaoks”, s.t elu lõpuni tehtud loitsude kohta, mis lõpetasid oma toime alles patsiendi enda surma korral (Sposobin 1844: 203, Vladimiri kubermang).

Venemaa põhjaosas usuti, et loitsud kaotavad oma toime aasta jooksul. Seetõttu tuli loitsude jõu taastamiseks neid “parandada”, lugedes neid regulaarselt uuesti. Vologda kubermangus tavatses nõid neid lugeda igal suurel neljapäeval pärast kella 12 hommikul kuni päikesetõusuni (Agapkina 2023: 130). 19. sajandi alguse teate kohaselt “kui sõnad on kahjustatud, siis võta suurel neljapäeval enne päikesetõusu vett ja loe neid vee kohal. Sõnu, mida tead, ja joo seejärel vesi ära ja saavad korda” (Turilov & Tšernetsov 2002: 293).

Materiaalse üksusena käsitletavat loitsusõnu võis üle kanda teisele materiaalsele objektile, sõna otseses mõttes “sõnuda” sellele: sellised on nõiutud vesi, vein, leib jne. Arhangeliski kubermangus loitsis üks loitsude teadja soolale: nõid valas veidi soola rätikusse ja, hüüatas läbitungivalt ja venivalt, tõstis rätiku suu juurde ja sosistas “sõnu” haiguse vastu, sülitas kolm korda soola peale; seda soola hoiti aasta aega ja vajadusel lahjendati selline “sülitatud” sool vees ja anti haigele juua (Popov 1911: 2).

Loomulikult oli **ravitseja isiksus** ravi edukuse seisukohalt väga oluline. Esimene ja peamine nõue ravitsejale oli muidugi vanus: ravitsesid peamiselt vanad mehed ja vanad naised, kusjuures viimaste suhtes kehtis peaaegu tingimusteta reegel menstruatsiooni lõppemisest: enne selle vanuse saavutamist ei tohtinud naine ravitseda (Šambarajevski 1862: 277 jt). Nõidujal pidid olema hambad suus (Sujeveriye i predrassudki 1885: 683, Olonetsi kubermang).

19. sajandi materjalide kohaselt oli Ukrainas üsna selge ravitsejate spetsialiseerumine, nad erinesid nii oma oskuste kui ka sotsiaalse käitumise poolest. Ühe suure grupi moodustasid naissoost nõiad – neil olid olemas loitsud ja tervendamisvõtted ning nad said hakkama üsna tavaliste hädadega, nagu verejooks, hambavalu, turse; nad said oma teadmised pärandina oma emadelt ja ämmadelt; igas suuremas külas oli neid tavaliselt mitu; külaelanike

enamikust ei erinenud nad millegi poolest (st nad viljelesid sama traditsioonilist eluviisi) ja said oma töö eest tagasihoidlikku tasu. Teised – enamasti vanad mehed (harvemini naised) – ravisid keerulisi haigusi ja õnnetusi (loomade marutaud, ussihammustus jne) ning andsid oma teadmised tavaliselt edasi oma lemmikpoegadele, sugulastele või ristilastele või nende puudumisel võõrastele, kes hoolitsesid nende eest. Neid oli vähe (mitte igas vallas ei olnud selliseid spetsialiste), mistõttu käidi tavaliselt kaugemal; oma töö ja abi eest võtsid nad üsna arvestatavat tasu toodetes või isegi rahas, mistõttu polnud neil vaja maad harida, sest nad toitusid oma ametitööst (Kovalenko 1891: 147–148; Šambarajevski 1862: 276).

Tervendajate jagunemist kahte rühma täheldati ka Tereki kasakate seas, kusjuures eriti torkab silma, et just teise rühma kitsas spetsialiseerumine ja “professionaalsus” võimaldas neil võtta oma töö eest rahalist tasu (ja ka reisida külades ringi, pakkudes oma teenuseid), samas kui tavalised nõiad ei võtnud raha, olles veendunud, et see on patune ja palvetel või loitsudel poleks sel juhul jõudu (Baranov 1899: 173). Üldiselt oli nõidade tasustamine paikkonniti erinev, selle määrasid kohalikud traditsioonid ja ebausk. Nii seletas üks nõid Gomeli piirkonnas, et ta ravib omasid (s.t külakaaslasi) tasuta, sest tal “on häbi” omadelt raha võtta. Kui aga võõras inimene tuleb tema juurde kaugemalt, peab temalt raha võtma: “nad ütlevad, et kui sa ei võta tasu, siis ei aita mind ka ravi” (Tsiapkova 2016: 391).

Tervendajate spetsialiseerumine võis toimuda ka hoopis teistel alustel. Samadel Tereki kasakatel oli kaks rühma nõidu: ühed kasutasid palveid ning ravisid haigusi ja muid õnnetusi, s.t Jumal aitas neid, teised kasutasid selliseid loitsusid nagu *prisuhha* (‘kuivatamine’) ehk loits kohtumõistmise vastu, s.t tegutsesid kuradi abiga (Baranov 1899: 174).

Ravitsetajatel oli oma hierarhia ja nad püüdsid oma staatust tõsta, kasutades erilisi maagilisi võtteid. Ukraina Karpaatides registreerisid hutsuulid 20. sajandi alguses erilise rituaali, mis seda hõlbustas. Jõuluõhtu alguses ronis nõid trepist üles ja ütles:

Як підвалина вища від землі... Як скіна вища від підвалини... Як дах вища від хати, так аби я ирщений буў май голоўний стрілець (баїльник, відьма, знахір) над усіма стрільцями (и т.д.) у цалім свікі

Nagu vundament on kõrgemal kui maa, nagu sein on kõrgemal kui vundament, nagu katus on kõrgemal kui maja, nii olen mina, ristiinimene, ülemnõid kõigi loitsijate üle kogu maailmas (Onyštšuk 1912: 19).

Ravimise, sealhulgas loitsudega ravimise edu sõltus ka **patsiendi isiksusest, kellele loitsud adresseeriti**. Keelatud oli näiteks juutide ravimine. “Sa võid juute palvetega aidata, annad hea meelega seale ja juudile abi, aga pärast ei saa omasid aidata” (Romanov 1891: 93, nr 116, Valgevene), vrd ukraina uskumust, et loitsu jõud kaob, kui nõid loeb seda juudile (Manžura 1894: 189). Mõned reeglid, mis puudutavad maagiliste teadmiste edasiandmist, projitseeriti ka haige isikule: eelkõige usuti, et edukalt võib ravida ainult endast nooremat inimest (Valevskaja 2002, 2. köide: 336, Pihkva oblast).

Lõpuks veel üks märkus. Selleks, et saavutada positiivne ravitulemus, pidi nõid kinni pidama teatud reeglitest, mille suhtes ta seda loitsu rakendas. Kõige sagedamini olid sellised objektid taimed ja loomad. Peamine reegel oli **mitte kahjustada loitsu objekti**. “Minski piirkonna erakordsed nõiad oskasid ravida ussihammustust, seda teadmist peeti eriti pühaks...” märkis T. Valodzina Minski piirkonna materjalide põhjal. Peale selle olid ravitsejale kehtestatud erireeglid, näiteks ei tohtinud ta mingi hinna eest ussi tappa. “Ussi eest palvetatakse, ja kui uss tapetakse, ei aita palve enam, sest pärast ussi tapmist on väga raske temalt paluda. Kui uss jääb ellu, hammustab ja roomab, siis aitab tema vastu loitsu, aga kui ta tapetakse, siis on liiga raske paluda, siis ei aita ka loitsu” (Valodzina 2011: 629). Lehma või hobuse haavadesse ilmuda võivatest ussidest vabastamise rituaalides luges nõid loitsu mõnele okkalisele taimele, kõige sagedamini takjale, surus selle kiviga vastu maad, “sundides” nii taime looma ussidest vabastama ja lubades, et niipea kui ussid kaovad, vabastab ta takja kivi alt. Sellise rituaali õnnestumise eeltingimus on, et selle sooritaja ei tohi taime kunagi kahjustada – ei tohi seda murda ega lõigata (Szukiewicz 1910: 124, Vilno kubermang). Samasugused reeglid kehtisid puude kohta traditsioonilistes hambavalu ravimise rituaalides. Ida-slaavi uskumuste kohaselt võis hambavalu all kannatav inimene vabaneda sellest igaveseks, kui ta palus abi pihlakalt. Selleks tuli minna puu juurde, põlvitada selle ees, palvetada, suudelda seda ja lubada, et ei kahjusta pihlakat: ei söö marju, ei murra oksa, ei raiu ega põleta: “...on hea panna valutavale hambale tükk pihlakat, kuid pärast seda ei tohi puud raiuda ega murda, muidu tuleb valu uuesti tagasi” (Kopernicki 1887: 215, Kiievi kubermang).

* * *

Kokkuvõtteks tuleb märkida, et idaslaavlaste nõiateadmiste ja eriliste loitsude edasiandmise traditsioon on vahepealne: ühelt poolt on selle omaks võtnud traditsiooniliste koolitusprogrammide läbiviijad, praktiseerivad ravimtaimede kasvatajad-taimravijad, ja teiselt poolt levitavad seda folkloorijutud, mis käsitlevad nõidasid või nõiaaks initsiatsieerimise rituaale.

Kui me vaatleme teadmiste edasiandmise praktikat laiemas kontekstis ja võrdleme seda näiteks rikkaliku lõunaslaavi loitsutraditsiooniga, siis selgub, et idaslaavlastel on vähe tõendeid loitsude edasiandmisest, pigem on tegemist maagiliste teadmiste kui selliste edasiandmisega, samas lõunaslaavlastel on tegemist loitsukunsti õpetamise ja loitsutekstide endi edasiandmisega.

Tõlkinud Mare Kõiva

Kommentaariid

- ¹ Loitsude edastamise ja praktiseerimise traditsioonide kohta vt Smirnov 1988; Arsenova 2002; Novikov 2009: 521–542. Huvitavad materjalid 18. sajandi juhtumitest on esitatud E. Smilianskaja monograafias (Smilianskaja 2003: 80–86 jj).
- ² Teadmiste edastamise kohta nõidade poolt vt eelkõige Vinogradova & Levkieskaja 2010: 313–317.

Allikad

Etnologitšeskii arhiv = *Etnologičeskii arkhiv Rossiisko-frantsuzskogo tsentra istoričeskoj antropologii im. Marka Bloka* (RGGU). Materialy, sobrannyje v s. Andoma, Vytegorskogo r-na Vologodskoi obl. v 2006 g.

Polesskii arkhiv. *Polesskii arkhiv Instituta slavianovedeniia RAN*. Moskva.

Kirjandus

Adonjeva & Ovtšinnikova 1993 = Adon'eva, Svetlana & Ovchinnikova, Ol'ga 1993. *Traditsionnaia russkaia magiia v zapisiakh kontsa XX veka*. Sankt-Petersburg: Frindlikh"-Taf.

Agapkina, Tatiana 1994. Simvoličeskii iazyk obriadovogo deistviia (*puskanije po vode*). – *Balkanskiie chteniia* 3. Moskva: Inslav RAN, lk 80–83.

Agapkina, Tatiana 2023. *Zagovory iz arkhivnykh istočnikov XVIII – pervoi treti XX v.* Vol. 1. Moskva: Indrik.

Agapkina, Tatiana & Levkieskaia, Elena & Toporkov, Andrei (koost, toim) 2003. *Polesskie zagovory (v zapisiakh 1970–1990 gg.)*. Traditsionnaia dukhovnaia kul'tura slavian. Moskva: Indrik.

Arsenova, Elena 2002. Vostochnoslavianskije traditsionnye predstavleniia ob "osobom" znanii i bolezni. – *Antropologija. Fol'kloristika. Lingvistika*. Sb. statei. Vol. 2. Sankt-Petersburg: Evropeiskii universitet v Sankt-Peterburge, lk 4–22.

Baranov, Evgenii 1899. Iz oblasti sueverii i ustnoi slovesnosti terskikh kazakov. – *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnosti i plemen Kavkaza*. Vol. 26. Tifis: Kantseliariia glavnonachal'stviuiushchego grazhdanskoiu chastiiu na Kavkaze, lk 167–244.

Berdjajeva 2005 = Berdiaeva, O. S. *Fol'klor Novgorodskoi oblasti: istoriia i sovremennost'*. Po materialam fol'klornogo arkhiva Novgorodskogo universiteta za 30 let. Moskva: Novgorodskii gosudarstvennyi universitet.

Iljina 2006 = Il'ina, T. S. Magicheskoe slovo v derevniakh Pudozhskogo raiona. – *Zhivaia starina* 2, lk 42–44.

Ivanov, V. V. 1886. Narodnoe lechenie beshenstva. – *Veterinarnyi vestnik* 4.

Ivaštšenko 1876 = Ivashchenko, P. S. 1876. *Sledy iazycheskikh verovanii v iuzhnorusskikh sheptan'iaxh*. Kijev: Tipografii imperatorskogo universiteta sv. Vladimira.

Jeleonskaja, Jelena 1994 = Eleonskaia, Elena 1994. *Skazka, zagovor i koldovstvo v Rossii*. Moskva: Indrik.

Jesipov, G. 1878. Koldovstvo v XVII i XVIII stoletiiakh. – *Drevniaia i novaia Rossiia* 3, nr 9, lk 234–244.

Haritonov, A. 1847 = Kharitonov, A. Iz zapisok shenkurtsa (Nravy, obychai, pover'ia, sujever'ia). – *Otechestvennyje zapiski* 54, nr 10, lk 148–156.

Kopernicki, J. 1887. Przyczynek do etnografii ludu Ruskiego na Wołyni, z materyjałów zebranych przez p. Z. Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim. – *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* 11, lk 130–228.

Kovalenko, G. 1891. O narodnoi meditsine v Pereiaslavskom u. Poltavskoi gub. *Etnograficheskoe obozrenije* 2, lk 141–149.

Kulagina, Alla (toim) 2001. *Pyshchugan'e. Traditsionnyi fol'klor Pyshchugskogo raiona Kostromskoi oblasti*. Pyshchug: [kirjastus märkimata].

Kurets, Tatiana (koost, toim) 2000. *Russkije zagovory Karelii*. Petrozavodsk: Petrozavodskii gosudarstvennyi universitet.

Leopoldov, A. 1868 = Leopol'dov, A. [B./n.] *Saratovskii spravochnyi listok* 170, lk 1–2.

Loginovskii, K. D. 1904 = Loginovskii, K. D. *Materialy k etnografii Zabaikal'skikh kazakov*. Vladivostok: Tipografii N. V. Remezova.

Luganski, V. 1845 = Luganskii, V. O pover'iaxh, sueveriaxh i predrassudkakh russkogo naroda. – *Illustratsiia* 16, lk 250–251.

Manžura 1894 = Manzhura, Ivan 1894. *Malorusskie skazki, predaniia, poslovitsy i pover'ia, zap. v Jekaterinoslavskoi gub.* [Sine loci.]

Novikov, Juri 2009. *Fol'klor staroobriadsev Litvy*. Teksty i issledovaniia. T. 2. Narodnaia mifologiiia. Pover'ia. Bytovaia magiia. Vil'nius: Vil'niusskii pedagogicheskii universitet.

Onyshchuk, A. 1912. Z narodn'oho zhytia hutsuliv. – *Materiialy do ukrains'ko-rus'koi etnol'ogii i antropol'ogii* 15, lk 90–158.

Petuhov 1864 = Petukhov, D. 1864. Mediko-topograficheskije zamechaniia o dediukhinskoi solianoi mestnosti. – *Protokoly zasedanii Obshchestva russkikh vrachei v Sankt-Peterburge za 1859–1860 gg.* Sankt-Petersburg, lk 89–138.

- Pihoja 1987 = Pikhoia, R. G. 1987. *Obshchestvenno-politicheskaia mysl' trudiaschchikhsia Urala (konets XVII – XVIII vv.)*. Sverdlovsk: Sredne-Ural'skoje knizhnoie izdatel'stvo.
- Pokrovski 1979 = Pokrovskii, N. N. 1979. Ispoved' altaiskogo krest'ianina. – *Pamiatniki kul'tury. Novyje otkrytiia* 1978. Leningrad: Nauka, lk 49–57.
- Popov, A. 1911. Po nashemu kraiu. Iz Shenkurskogo ujezda. (Iz narodnykh sueverii). – *Arkhangel'skie gubernskie vedomosti*, chast' neofitsial'naia 2, lk 2.
- Popov, Nil 1877. Osip Andreevich Bazhenin. (Epizod iz istorii obshchestvennykh нравов petrovskoi epokhi). – *Drevniaia i novaia Rossiia* 3 (9), lk 5–29.
- Romanov, Evdokim 1891. *Belorusskii sbornik* 5. Vitebsk: Tipografija G.A. Malkina.
- Selivanov, A. 1863. Etnograficheskie ocherki Voronezhskoi gub. – *Voronezhskie gubernskie vedomosti*, chast' neofitsial'naia 9, lk 83–84.
- Skromnõi 1897 = Skromnyi, I. 1897. Narodnye sposoby "lecheniia" boleznei. Nev'ianskii zavod Permskoi gub. – *Kamsko-Volzhsksii krai* 589, lk 2–3.
- Smilianskaia, Elena 2003. *Volshebnyki. Bogokhul'niki. Eretiki. Narodnaia religioznost' i "dukhovnye prestupleniia" v Rossii XVIII v.* Moskva: Indrik.
- Smirnov & Iljinskaja (toim) 1992 = Smirnov, Juri & Il'inskaia, Vera 1992. *Vstanu ia blagoslovias'... Lechebnye i liubovnye zagovory, zapisannye v chasti Arkhangel'skoi oblasti*. Moskva: Russkii mir.
- Smirnov, Juri 1988. Peredacha, ispolnenie i zapominanie zagovorov na Russkom Severe. – *Etnolingvistika teksta* 1. Moskva: Inslav, lk 53–55.
- Sobolev, A. N. 1914. Obriad proshchaniia s zemlei pered ispoved'iu, zagovory i dukhovnyje stikhi. – *Trudy Vladimirskei uchenoi arkhivnoi komissii* 16, lk 1–40.
- Sposobin, I. 1844. Narodnye pover'ia. – *Vladimirskei gubernskie vedomosti*, chast' neofitsial'naia 49, lk 203.
- Szukiewicz, W. 1910. Niektóre wierzenia, pszesady i zabobony ludu naszego, legendy i podania. – *Kwartalnik litewski* 4, lk 111–124.
- Sujeverija = [autorita]. Sueverie i predrassudki 1885. Sueverie i predrassudki v prostom narode. – *Olonetskie gubernskie vedomosti*, chast' neofitsial'naia 77, lk 682–683.
- Šambarajevski 1862 = Shambarajevskii, A. 1862. Statisticheskoe opisanie Bobrovitskoi dachi. – *Pamiatnaia knizhka Chernigovskoi gubernii na 1861 g.* Chernigov: Tip. Gub. i Il'jin. monastyria, lk 189–300.
- Zelenin, Dmitrii 1914. *Opisanie rukopisei Uchenogo arkhiva Imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Vol. 1. Petrograd: Tipografia A. V. Orlova.
- Tsiapkova, Tatsiana 2016. Z arkhijnykh sshytkaŭ. Zamovy. – *Belaruski fal'klar. Materyialy i dasledavanni* 3. Minsk, Belaruskaia navuka, lk 365–401.
- Turilov & Tšernetsov 2002 = Turilov, A. A. & Chernetsov, A. V. Sbornik zagovorov nachala XIX v. – *Otrechennye verovaniia v russkoi rukopisnoi traditsii*. Moskva: Indrik, lk 291–297.
- Valevskaja 2002 = Valevskaia, E. A. 2002. *Narodnaia traditsionnaia kul'tura Pskovskoi oblasti: Obzor ekspeditsionnykh materialov iz nauchnykh fondov Fol'klorno-*

Tatiana A. Agapkina

etnograficheskogo tsentra. V 2 tomakh. Sankt-Petersburg; Pskov: Pskovskii oblastnoi tsentr narodnogo tvorchestva.

Valodzina, Tatsiana 2011. *Zamovy*. – *Tradytsyinaia mastatskaia kul'tura Belarusi*, ũ 6 t. T. 5. Vol. 2. Tsentral'naia Belarus'. Minsk: Belarускаia navuka, lk 589–640.

Vinogradova & Levkievskaja 2010 = Vinogradova, Ljudmila & Levkievskaja, Elena. *Narodnaia demonologiiia Poles'ia*. Publikatsii tekstov v zapisiakh 80–90-kh godov XX veka. Vol. 1. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.

Summary

Peculiarities of passing on and reciting incantations in East Slavs

Tatiana Agapkina

Doctor of Letters, Principal Research Fellow

Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences

agapi-t@yandex.ru

Keywords: East Slavs, incantations, passing on incantations, magic

The article discusses the peculiarities of passing on incantations by East Slavic sages (*znahar'*), emphasising the tradition of passing on incantations from one generation to another, inside and outside the family, tendencies of free magic knowledge transfer, as well as limitations to the passing of closing fragments of especially significant incantations (*zamok* 'lock' or *zakrepka* 'fastening'). The second part of the article focuses on the rules the healer follows when using incantations as a magical means: attitude to incantations as material objects, practices for restoring the power of incantations, types of sages, as well as rules concerned with choosing the object of incantations.

Tatiana Agapkina on Venemaa Teaduste Akadeemia Slaavi Uuringute Instituudi juhtivteadur. Tema uurijahuvud on keskendunud religioossetele ja maa-gilistele praktikatele, sealhulgas loitsudele.

Tatiana Agapkina is Leading Research Fellow at the Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia. Her main research interests focus on religious and magic practices, including incantations.

See also: <https://inslav.academia.edu/TatianaAgapkina>

ORCID: 0000-0001-8098-7471

agapi-t@yandex.ru

Innovatsioonid idaudmurtide preesterkonnas

Ranus Sadikov

Venemaa Teaduste Akadeemia Ufa föderaalse uurimiskeskuse
R. G. Kuzejevi nim. Etnoloogiauuringute Instituudi
etnograafia osakonna juhtivteadur
kissapi@mail.ru

Teesid: Käesolev ülevaade põhineb autori välitööde materjalidel ja on pühendatud Kama-taguste (ida)udmurtide preesterluse praeguse seisundi käsitlemisele. Näidatakse, et alates 1990. aastatest on koos usuliste traditsioonide taaselustamisega toimunud märkimisväärseid muutusi preestrite tegevuse korralduses, mida dikteerivad nüüdisaegsed elutingimused. Preestriks valimise peamiseks kriteeriumiks olid positiivsed moraalsed omadused, mõnel juhul kuulumine “preestri perekonda”.

Märksõnad: ida-udmurdid, nüüdisaeg, preestrid, traditsiooniline religioon

Baškortostanis elavate idaudmurtide ja Permi piirkonnas elavate udmurtide vaimse elu alus on nende traditsiooniline religioon. Pühade teadmiste hoidjad on jätkuvalt preestrid – traditsioonilise kultuse teenrid, kes vastutavad avalike ja eraviisiliste religioossete ürituste läbiviimise eest. Ajaloolise ja praeguse Udmurdi preesterkonna olukorda on käsitletud piisava üksikasjalikkusega rahva traditsioonilist religiooni käsitlevas etnograafilises kirjanduses. Viimastel aastatel ilmunud mitmed temaatilised teosed (Sadikov & Danilko 2005; Šutova 2010; Saberov 2015; Toulouze & Niglas 2017). Käesolevas artiklis käsitletakse traditsioone ja uuendusi preesterluse institutsioonis idapoolsete udmurtide seas 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses.¹

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses tegelesid kultusteenistustega mitmed preestrite ja nende abiliste kategooriad. Kogu küla hõlmavate põllumajanduslike palvuste-ohvrite läbiviimist juhtisid *vösjas'* (*vösjas'kis'*)/*kuris'kis'*, *tylas'* ja *partchas'*. *Vösjasi/vösjaskis'i* ('preester', sõna-sõnalt 'ohvripapp') ülesannete hulka kuulus palvete lausumine ja rituaalse protsessi juhendamine ohvritalitustel. Nendes osales paaritu arv preestrid, tavaliselt kolm, kellest peamist kutsuti *badzym vösjas'* ('ülempreester'). *Kuriskis'* ('palvetaja', sõna-sõnalt 'palve lausuja') juhtis palveid, kusjuures *kuriskonil* ei toodud vereohvreid. Mõlemad preestrite kohta kasutatavad terminid on sünonüümid ja neid saab kasutada

vahelduvalt. *Tylas'* (sõna-sõnalt 'tulle viskaja') on abipreester, kes valvas ohvrituld ja viskas nime põhjal otsustades taevastele jumalatele mõeldud toidutükke tulle. *Partchas'* (udm sõna-sõnalt 'rümbe nülgi') tappis ja nülgis ohvriloomi. Need preestrid valiti külakogunemisel. *Vösjas'*i suhtes kehtisid erilised nõuded: ta pidi olema ühiskondlikult lugupeetud, abielus mees, kes oli üle neljakümne aasta vana, tundis rituaale ja teadis palveid – *kuris'kon* (Sadikov 2008: 190). Tavaliselt täitsid nad oma kohustusi kuni surmani, mille järel valiti uus preester. Informandid märgivad, et preestrid valmistasid oma järeltulija üldjuhul ise ette: nad teadsid nutikaid lapsi ja viisid nad kaasa ohverdamisele, kus lapsed said õppida rituaale ja palveid.

Jumaluse Lud'i kultuse, mis nõuab lepitusohvreid, läbiviija oli *lud/keremet utis'/kuzë* ('pühapaiga valvur/meister'). Informantide sõnul oli neil õigus juhtida ohvreid ainult selles pühakojas, kuid nad ei saanud mingil juhul palveid öelda kõrgeima jumala Inmari auks või teiste taevaste jumaluste eest, sest palveid ei tohi "segi ajada". *Lud utis' / kuzë* oli päritav amet, mis pärast surma läks edasi vanimale pojale. Kui pühapaiga valvuril ei olnud pärijaid, läks ametikoht üle ühele tema abilisele (*partchas'*). Nende kohus oli säilitada *lud/keremeti* pühas metsas korda ning viia läbi avalikke ja eraohverdusi. *Lud utis'e* oli ühes külas sama palju kui oli pühasid puistuid. Iga preester palvetas ainult oma metsas (Sadikov 2008: 57). Palveid esivanemate pühapaikades – *kuala* – ja esivanemate jumaluse *voshshud'*i austamist juhtis *kuala utis'/kuala kuzë* ('kuala hoidja/ülem'), kellele olid usaldatud preesterlikud ülesanded. See ametikoht oli ka pärilik, st *kuala utis'e* surma korral võttis tema koha üle tema poeg.² Kui pärijat ei olnud, läks ametikoht üle ühele tema meessoost sugulasele (Sadikov 2008: 75).

Ka esivanemate pühamu ja püha puistu preestritel olid palvetamisel abiliised: *tylas'*, kes valvas tuld, ja *partchas'*, kes torkas ohvriloomi. Perekondlikke ja esivanemate palvusi *kuris'kon* viisid läbi peremehed ja perekonna vanimad liikmed. Nõukogude aastatel preestrite traditsiooniline tegevus katkes. Harvade eranditega ei tahtnud noored tegeleda selliste "mineviku reliktidega", kartes tõrjutust ning karistust koolis ja noorteorganisatsioonis komsomol. Mõned preestrid lõpetasid tagakiusamise ähvardusel usulise tegevuse, kuid enamik neist, jäädes pühendunuks esivanemate traditsioonidele, jätkas oma kohustuste täitmist. Näiteks Kassijarovo külas Burajevo rajoonis, mis tollal kuulus Baškiiri Autonoomse Nõukogude Vabariigi (ANSV) koosseisu, oli suur usuasjade tundja vanempreester Temirgali Nuriev (sünd 1905). Pärast *keremet kuzë* surma oli ta sunnitud palveid pidama ka pühal puisniidul, kuigi traditsiooni kohaselt ei olnud see ette nähtud. Islam Armanšin oli kogenud preester Nižnebaltatševo külas Tatõšlõ rajoonis Baškiiria ANSVs, ta oli ka perekonna pühakojas *kuala utis' žymja*.

“Arenenud sotsialismi” ajal olid udmurdi preestrid üldjuhul eakad inimesed. Pärast nende surma lõppesid ohverdamised tavaliselt järeltulijate puudumise tõttu. Selle ajaks olid ka peremehed kaotanud oma religioossed oskused ja külapreestrid hakkasid palveid läbi viima perepidudel.

Põhimõttelised muutused Kama-taguste udmurtide vaimse elu selles valdkonnas toimusid 1990. aastatel, mil tänu liberaliseerumisele algas traditsioonilise religiooni taaselustamine (Sadikov & Toulouze 2017: 98). Sel ajal jätkasid mõned kogenud preestrid, kes olid saanud oma teadmised eelmistelt kultuseteenritelt, st olid õigusjärgsed pärijad. Nende hulgas tuleb nimetada 1920. aastal sündinud Minnigali Ziyangirovit, kes oli pärit Baltatševo rajooni Assavka külast; Galim Galyakhmetov, sündinud 1929. aastal, Janauli rajooni Možga külast; Habibjan Tuktakjevit, sündinud 1931, Vjazovka külast; Nazip Sadrievit, sündinud 1930, Malaža Balzuga külast; Rais Rafikovi, sündinud 1948, Tatõšlõ rajooni Novõje Tatõšlõ külast ja teisi.

Nazip Sadriev, tuntud *võšjas*’ Baškortostani Vabariigi Tatõšlõ rajoonis, paistab silma oma traditsioonilähedase tegevuse poolest. Enda sõnul on ta lapsepõlvest saadik käinud külapalvustel. Küpsemas eas hakkas jälgima preestrite tegevust ja kuulama palveid. Ta alustas oma karjääri esmalt abipreestrina ja seejärel 24-aastaselt 1954. aastal ülempreestrina. Järgmise kuuekümnepäevase jooksul korraldas ta iga-aastaseid külade (*gurt võs*’), küladevahelisi (*kui gurt võs*’) ja piirkondlikke (suvine ja talvine *mör võs*’) ohverdusi. Sadriev korraldas külaelanike ja linnaosa elanike palvel ka religioosseid rituaale, nt perekonna ja esivanemate ringi rituaale (pulmades, sõjaväekohustuslaste ärasaatmisel, nimepanekul, maja valmimisel jne). 1990. aastatel kutsuti teda sageli ka teistesse Baškortostani udmurdi asulatesse konsultandiks avalike palvuste taas-elustamisel (Sadikov & Danilko 2005: 232).³

Avalike palvuste jõuline taaselustamine peaaegu igas Kama-taguste udmurtide asulas tähendas, et uute preestrite valimise probleem muutus teravaks, sest preestriameti pärimise traditsioonid olid juba katkenud. Selle probleemi lahendamisel ei olnud ühtseid põhimõtteid – igas paikkonnas lahendati see küsimus erinevalt. Peamiseks kriteeriumiks *võšjas*’i ametikohale valimisel oli positiivsete moraalsete omaduste olemasolu. Valitav pidi olema autoriteetne ja austusväärne, lugupeetud mees maapiirkondades, eelistatavalt abielus, ilma halbade harjumusteta ja keegi, kes austaks puhtust. Mõnel juhul oli uute preestrite valikul oluline kriteerium kuulumine “*võšjas*’ perekonda”, st preestrite olemasolu oma perekonnas minevikus. Preestri ametikohale kinnitamise meetod oli väga erinev – neid võidi valida, nimetada või saadi selleks omal algatusel. Järgnevalt mõned konkreetset näited.

Foto 1. Preester vösjas'kis' Nazip Sadriev Baškortostani Vabariigi Tatõšlõ rajooni Malaja Balzuga külast. Ranus Sadikovi foto 2017.

Foto 2. Pühakoja hoidja Habriislam Habibjanov ja preester Rais Rafikov Baškortostani Vabariigi Tatõšlõ rajooni Novõje Tatõšlõ külas. Ranus Sadikovi foto 2018.

Foto 3. Preestrid elen vös'i palvusel Permi oblasti Kujeda rajooni Kirga külas 2010. aastal. Paremalt on Nazip Sadriev, keskel preester Anatoli Galihhanov Burajevo rajooni Altajevo külast. Foto Anatoli Galihhanovi arhiivist.

Foto 4. Preester vösjas'kis' Jevgeni Adullin Baškortostani Vabariigi Tatõšlõ rajooni Nižnebaltatševo külast. Ranus Sadikovi foto 2013.

2012. aastal määras Tatõšlõ rajooni Malaja Balzuga külas eakas preester Nazip Sadriev enda asemele noore mehe, abielus muusikapedagoogi Fridman Kabipjanovi, sündinud 1978. aastal. Kuid too polnud sellal veel neljakümneaastane, st ta ei olnud saavutanud vanuse alampiiri, mis vanemate informantide sõnul on preestriks saamise eeltingimus. Arvatavasti lähtus vana preester oma valikus kandidaadi organisaatorivõimetest, musikaalsusest ja korralikust käitumisest. Preestrioskusi õppis ta palvuste käigus, rituaalide järjekorda ja õigsust õpetasid talle preestri abilised (*pöras*) Faizelhan Muhametzjanov ja Aleksandr Minnigarajev, kes teenisid selles ametis vana *vös'jas*'i ajal. Hoolimata oma kõrgest vanusest osaleb Nazip Sadriev külalpalvustel ja jälgib nende korrektset läbiviimist. Ümbruskonna palvustel viib F. Kabipjanov vanemate kolleegide eest läbi rituaalseid toiminguid. Esitatav palve on üles kirjutatud eelmise preestri sõnade järgi.

Tatõšlõ rajooni Novõje Tatõšlõ küla *vös'jas*' on Rais Rafikov (snd 1948), praegu pensionär, endine mehaanik, kelle isa oli preester. Lapsepõlvest saadik osales ta koos isaga erinevatel ohvritalitustel ja erapalvustel, õppis selgeks kõik rituaalsed toimingud ja oma isa palve. Preestrikarjääri alustas ta umbes 1992. aastal N. Sadrievi palvel. Rafikov on vanempreester *mör vös*' Tatõšlõ rajoonis Jugi jõe paremkaldal Novõje Tatõšlõ külas suvel ja talvel peetavatel külalpalvustel.

Teine preester⁴ oli kuni 2017. aastani Salim Šakirov (snd 1938), pensionär, endine ametnik, kes nimetati preestriks Baškortostani Vabariigi riikliku kultuurikeskuse juhataja Renat Galjamšini soovitusel. Ta ei pärine preestrite perekonnast, kuid tal olid organisaatorivõimed ja autoriteet külaelanike seas. Need kaks preestrit jagasid oma ülesanded omavahel väga harmooniliselt: esimene tegeles peamiselt rituaalse poolega, teine vastutas rahaliste ja korralduslike küsimuste eest: raha ja teravilja kogumine, lammaste ostmine jne. Pärast S. Šakirovi surma, sai Rais Rafikovi palvel preestriks 1957. aastal sündinud Zinnat Dautov, pensionile jäänud mehaanik ja autojuhist kolhoosnik. Enne seda oli ta preestri abiline.

Tatõšlõ rajooni Aribaši külas sai preestriks pensionär Aleksei Garaev (snd 1947), endine õpetaja, kes algatas avaliku palve taaselusutamise. Peale tema on külas veel kaks ohvripappi, kokku kolm, vastavalt külas elavatele hõimurühmadele (*poska, tšud'ja, tuklja*). Kuna külalpalvus, *keremet vös*', on siin taaselusutatud, järgitakse tänaseni kombeid: osalevad ainult mehed, vanemad naised teenivad üksnes abilistena. Ohverdatakse lambaid, palve juures kasutatakse hapendamata kooke (*kuarnjan*').

Kohaliku põllumajandusettevõtte raamatupidaja Jevgeni Adullin (snd 1965) tegutseb preestrina Tatõšlõ rajooni Nižnebaltatševo külas. Tänu suurepärasetele preesterlikele oskustele on ta teiste Jugi jõe vasakkalda udmurdi külade preestrite seas "vanem", koos juhivad nad ühiseid rajoonipalvusi: suvine ja talvine *mör vös*' ja *bagõš vös*'. Enne preestrina alustamist oli Adullin preestri abiline, teadmised omandas eelmiselt preestrilt.

Tatõšlõ rajooni udmurtidel on säilinud ka preestrite valimise sünnijärgne kord. Siin saavad endiste preestrite järeltulijad mõnikord *võsjas*'iks, kuigi nende teadmiste järjepidevus võib olla vähene, st nad ei võtnud või ei saanud võtta üle teadmisi oma preestrilt. Näiteks Kõzõljari ja Verhnebaltatševo külas on *võsjas*'id vennad Boris ja Vladik Hazimardanov – nad on, kuigi naisliini pidi, Nižnebaltatševo küla preestri Islam Armanšini lapselapsed.

Baškortostani Vabariigi Burajevo rajoonis asuvas Altajevo külas on praegu *badžym võsjas*' Anatoli Galihhanov (snd 1962), endine õpetaja, kes valiti ametisse 2004. aastal külakoosolekul. Ta valiti tänu oma autoriteedile kohaliku elanikkonna seas ja kõrge moraalsuse tõttu. Ta on Kama-taguste udmurtide üks aktiivsemaid religioonitegelasi, üks palvuse *elen võs*' peamisi taaselustajaid, kes on loonud ka traditsioonilise udmurdi usundi veebilehe. Enne teda oli preester 1928. aastal sündinud Šarafgali Jalalov, pensioneerunud parameedik, omalaadne kohalik ajaloolane. 1990. aastatel taaselustas ta oma algatusel kaduva iga-aastase ühise külalpalvuse. Ta valiti preestriks küla vanemate liikmete koosolekul.

2014. aastal taasalustati ohverdusi Burajevo rajooni Kassijarovo külas, algatajaks külas lugupeetud inimene Ramai Nigamatshin (snd 1939), nüüdseks pensionär, varem mehaanik. Eelmine preester T. Nuriev pöördus enne surma tema poole palvega jätkata tema tööd, ja ta sai nõuetekohaselt *kuriskis*'iks. 2017. aastal, pärast uue *võsjas*'i surma, usaldas külaselts preestri funktsioonid 1959. aastal sündinud Reval Farhutdinovile, keda iseloomustab rahulikkus ja halbade harjumuste puudumine.

Baltatševo rajooni Asavka külas alustas Vladimir Galiev (snd 1971) teenistust preestrina 2016. aastal. Eelmine preester, 1941. aastal sündinud Galiahmet Minnijahmetov, otsustas vanaduse tõttu ametist lahkuda. Tema ja ta abilised, samuti eakad inimesed, otsustasid ametikohad üle anda noortele. Selleks käisid nad külas ringi, küsides, kes oleks nõus saama uueks preestriks. Vladimir Galiev andis nõusoleku ja osales aasta jooksul ohverdamistel abilisena, kus talle õpetati preestrile vajalikke teadmisi.

Kui 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses võime täheldada preestrite institutsiooni taaselustamist avalikel külalpalvustel, siis peab ka tõdema, et teised preestrite kategooriad, nt püha puistu ja *kuala* hoidja, on peaaegu kadunud. Vaid mõnes külas on veel säilinud *lud/keremeti* ja *kualaga* seotud palvused ja ohverdamised. Burajevo rajooni Altajevo külas korraldatakse kunagise püha paiga asukohas igal aastal kevadel ja sügisel *kuala kuris'kon*'i ('palve *kuala*'s). Kuriskis Galiahmat Hазiahmatov (snd 1936), hakkas osalema tseremoonial 1958. aastal pärast sõjaväeteenistusest naasmist. Tõllal juhtis tseremooniat tema vend Fazli, kellest sai *kualas* palvetaja 1948. aastal pärast isa Hазiahmeti surma. Kõrge vanuse tõttu tahab preester lõpetada *kuala* palvuste pidamist, kuid ei ole kedagi tema tööd jätkamas – poeg elab linnas, samuti pole perekonnas

ega külas enam mehi, kes tahaksid seda teha. Janauli rajooni Votskaja Ošja külas on tarastatud püha puistu ehk *ludi* preester Rafik Kisametov (snd 1973). Alates 1995. aastast on ta korraldanud iga-aastaseid suve- ja sügisohverdamisi *lude püroni* ('*ludi* sisenemine'). Preestriteadmised andis talle edasi emapoolne vanaisa, Sadretdin Ibrajev. *Ludi* preester ei ole seotud külalpalvustega, mida peetakse kord aastas ja mille preester on 1949. aastal sündinud Arkadi Urakbajev. Ohverdamist puisniitudel (*heremet*) viiakse läbi ka Baltševo rajooni Kizganbaševõ ja Tatõšlõ rajooni Aribaši külas.

Praegu on vaimulike seas tekkinud uued isikukategooriad, keda varem ei olnud. Esiteks *võs'kuzë* ('palvemeister'), kes tegeleb kõigi ohverduse läbiviimisega seotud finants- ja korralduslike küsimustega. Tatõšlõ rajooni Novõje Tatõslõ külas oli *võs'kuzë* S. Šakirov, kes oli üksiti ka *võs'jas'*. 1990. aastatel täitis palvemeistri ülesandeid endine kolhoosiesimees ja üks külaaktiviste Rafik Hamidullin.

Garifulla Garifanov, Nižnebaltatševõ küla elanik, sündinud 1947. aastal, pensionär, endine külanõukogu esimees, kuulub Tatõšlõ vasakkalda udmurtide sekka. Elanike palvel tegeleb ta rajoonipalvuste *bagysh võs'* ja *mõr võs'* ja oma küla palvuse *gurtën võs'* korraldamisega. Ta vastutab raha kogumise ja ohvriloomade ostmise eest. Omades autoriteeti preestrite seas, korraldab ta oskuslikult nende tegevust, kuigi ta ise ei täida ühtegi rituaalset funktsiooni. Vajaduse korral "määrab" ta uued preestrid. *Võs'kuzë* on olemas ka mõnes teises paikkonnas, kus nad peavad külalpalvusi.

Kokkuvõttes võib arvata, et *võs'kuzë* ilmumine Tatõšlõ udmurtide rituaal- sisse ellu on taaselustamisest tingitud hilisem nähtus. Kui vanasti tegelesid preestrid ise nii rahaliste kui ka korralduslike küsimustega, siis praegu, usuliste traditsioonide taaselustamise ajal, leidub karismaatilisi juhte, kes on religioossete traditsioonide taaselustamise liikumise eesotsas, kuid ei hakka ise preestriteks. Sellisel juhul on preestrid nende nõusolekul isikud, kelle peamiseks eeliseks peetakse nende preesterlikku päritolu. Neis kohtades, kus preestritel endil on head korralduslikud omadused, *võs'kuzë* puudub.

Teine kultusega seotud isikute kategooria on *inõs'korka utis'* ('kultusemaja hoidja'). Näiteks Novõje Tatõšlõs kuulub pühakoja kõrval elava Habrislam Habibjanovi (snd 1939) kohustuste hulka pühamu territooriumi ja palvemaja eest hoolitsemine, võtmed on tema valduses. Katlaid ja muid materiaalses mõttes väärtuslikke rituaalseid esemeid hoiab ta oma kodus.

Juba 2012. aastal tehti katse organiseerida idaudmurtide traditsioonilise usundi preestrite ühendus, mille algatas Altajevo külast pärit *võs'jas'* A. Galihhanov. 25. jaanuaril 2019. aastal, korraldas Udmurtide Rahvusliku Kultuurikeskuse esimees Baškortostanis Salimyan Garifullin Kama-taguste traditsiooniliste udmurdi palvuste austajate kohtumise Tatõšlõ rajooni Novõje Tatõšlõ külas. Baškortostani ja Permi rajooni udmurtide preestrid kogunesid

üritusele, arutasid oma tegevuse kõige pakilisemaid küsimusi ja valisid korralduskomitee usunõukogu Vös' *keneshi* loomiseks (Baidullina 2019). Seega mängivad külapreestrid Kama-taguste udmurtide vaimses elus olulist rolli, olles kultuuripärandi hoidjad. 1990. aastatest on nende tegevuse korralduses toimunud olulised muutused, mida dikteerisid kaasaegsed elutingimused.

Tänuõnad

Uurimus on teostatud projekti IEI UFIC RAN nr 122041900118-5 raames.

Kommentaariid

- ¹ Käesoleva artikli kirjutamisel olid peamiseks allikateks autori poolt R. G. Kuzejevi etnoloogiliste uuringute instituudi RAS, Ufa ja Tartu Ülikooli ühisekspeditsioonide käigus kogutud välitööde materjalid aastatest 2013–2018.
- ² Tõenäoliselt kõige noorem, sest vastavalt “vähemuse tavale”, mis on levinud Kama-taguste udmurtide seas, päris kõige noorem talu ja antud juhul ka esivanemate *kuala*.
- ³ 2016. aastal pälvis N. Sadriev pikaajalise tegevuse eest idapoolsete udmurtide traditsiooniliste usundiliste traditsioonide säilitamise ja taaselustamise eest hõimurahvaste programmi preemia “Maailmapuu”.
- ⁴ Kuna Novõje Tatõšlõ on suur asula, oli siin traditsiooniliselt kaks vanempreestrit.

Kirjandus

Baidullina, A. 2019. Vös' *kenesh*. – *Udmurt dunne*, 12. veebruar, nr 10.

Saberov, Rušan 2015. Zhrecheskii institut udmurtov v XX veke (k probleme sokhraneniia/utraty). – *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kul'turologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki* 6. Tambov: Gramota, lk 172–174 (<https://www.gramota.net/materials/3/2015/6-1/51.html> – 1.07.2024).

Sadikov, Ranus 2008. *Traditsionnye religioznye verovaniia i obriadnost' zakamskikh udmurtov (istoriia i sovremennye tendentsii razvitiia)*. Ufa: TsEI UNTs RAN.

Sadikov, Ranus & Danilko, Elena 2005. Udmurtskii zhrets – khranitel' traditsii (vzgliad vizual'nogo antropologa). – Nikitina, Galina (toim). *Diaspory Uralo-Povolzh'ia: materialy mezhregional'noi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Izhevsk, lk 230–233.

Sadikov, Ranus & Toulouze, Eva 2017. Preemstvennost' i revitalizatsiia v obriadakh obshchestvennykh zhertvoprinoshenii u zakamskikh udmurtov. – *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovaniia* 4, lk 97–114.

Šutova, Nadežda 2010 = Shutova, Nadezhda 2010. Derevenskie zhretsy v traditsionnoi religii udmurtov (konets XIX – pervaiia polovina XX v.). – *Ural'skii istoricheskii vestnik* 1 (26), lk 130–137.

Toulouze, Eva & Niglas, Liivo 2017. The Vös'as', the Udmurt Sacrificial Priest: An Old Task for Young Men. – *Temenos* 1, lk 9–29 (DOI:10.33356/temenos.55613).

Summary

Innovations in the priesthood of Eastern Udmurts

Ranus Sadikov

Leading Researcher

Department of Ethnography

R. G. Kuzeev Institute for Ethnological Research, Ufa Federal Research Centre

Russian Academy of Sciences, Russia

kissapi@mail.ru

Keywords: contemporary situation, Eastern Udmurts, priests, traditional religion

This paper, based on the author's field materials, focuses on the current state of the priesthood of the Trans-Kama (Eastern) Udmurts. It is shown that since the 1990s, with the revival of religious traditions, significant changes have taken place in the organization of the priests' activities, dictated by the modern realities of life. The main criterion for their choice was the presence of positive moral qualities, in some cases their belonging to the "priestly family".

Ranus Sadikov on R. G. Kuzejevi etnoloogiliste uuringute instituudi (Vene Teaduste Akadeemia Ufa föderaalse uurimiskeskuse iseseisev struktuuriüksus) juhtivteadur. Tema uurimisvaldkond hõlmab ajalugu, etnograafiat, folkloori ja rahvausundit, eelkõige soome-ugri rahvaste etnoterritoriaalsete rühmade ajaloolist kujunemist Lõuna-Uuralis, udmurdi, mari, mordva ja eesti kultuuride etnograafilisi iseärasusi Lõuna-Uuralis ning traditsiooniliste religioonide ja pühapaikade antropoloogiat.

Ranus Sadikov is Leading Researcher at the Department of Ethnography, R.G. Kuzeev Institute for Ethnological Research, Ufa Federal Research Centre, Russian Academy of Sciences, Russia. His fields of studies cover history, ethnography, and folklore and folk beliefs, above all the historical formation of the ethno-territorial groups of Finno-Ugric peoples in southern Urals, the ethnographic features of the Udmurt, Mari, Mordovian and Estonian culture in southern Urals, and the anthropology of traditional religions and sacred places.

kissapi@mail.ru

Mordva materjal Eesti kogudes ja mordva diasporaad Eestis 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses

Natalia Ermakov

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur
natalia.ermakov@folklore.ee

Teesid: Artikkel Mordva materjalidest Eesti kogudes ning mordva¹ (ersa-mokša) diasporaast Eestis 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses põhineb peamiselt aastatel 1994–2016 kogutud materjalidel ajakirjadest Kudo, mida annab välja Eesti-Mordva Selts ja mis kajastab diasporaa mitmekülgset elu. Samuti on analüüsitud Eesti Vabariigi territooriumil elavate ersa ja mokša rahvusest inimeste jäädvustatud eluloolisi andmeid ning Eesti-Mordva Seltsi arhiivimaterjali. Käsitletakse esmaste ümberasujate viibimise ajalugu, arvu, kultuuriseltside teket, suhtlemist teiste organisatsioonidega, integreerumist Eesti ühiskonda, andmeid eestlaste esimeste retkede kohta ersade ja mokšade territooriumile, samuti Eesti ja Mordva kultuuri- ja haridussidemeid. Kõik see võimaldab tuvastada kaasmaalaste tegevust, selle rühma arvukuse muutumise suundumusi, rahvusliku identiteedi säilitamise mehhanisme, aga ka Mordva rahvuskultuuriliste ühiskondlike organisatsioonide rolli rahvuskultuuri säilitamisel ja arendamisel Eesti Vabariigis.

Märksõnad: diasporaa Eestis, Eesti-Mordva Selts, ersad, identiteedi säilitamine, kultuuriseltsid, mokšad, Mordva

Sissejuhatus

Ersad ja mokšad ehk mordvalased on ühed suuremad, peamiselt Venemaal elavad soome-ugri rahvad. Soome-ugri perekonnas jäävad nad arvuliselt alla vaid ungarlastele, soomlastele ja eestlastele. 2020. aasta rahvaloenduse andmetel elas Vene Föderatsioonis 484 450 ersa ja mokša rahvusest inimest (vt <https://rosstat.gov.ru>), kuid 2010. aasta rahvaloenduse andmetel oli ligi miljon (834 755) ersa ja mokša rahvusest kodanikku. Kokku registreeriti Venemaal 2010. aasta rahvaloenduse andmetel mordvalasi (ersad ja mokšad) 744 200 inimest, Mordvas – 333 100 (Mordva 2012: 148–160). Ersade ja mokšade üheks eripäraks on asustuse suur hajuvus. Ersad ja mokšad elavad kompaktsete rühmadena Samara, Penza, Orenburgi, Uljanovski, Nižni Novgorodi ja Saratovi oblastis, aga ka Baškortostanis, Tatarstanis ja Tšuvaššias. Märkimisväärne arv ersasid ja mokšasid elab Uurali mägede lõunajalamil, Siberis, Kaug-Idas ja Sahhalinil, arvukad ersade ja mokšade rühmad elavad ka Ukrainas, Kasahstanis, Usbekistanis, Kanadas, Eestis ja mujal (vt Mordva 2012: 7).

Artikli eesmärk on anda esmane süstemaatiline ülevaade mordvalaste ja nende kultuuriseltside ajaloost Eestis ning heita valgust kultuuriseltside ja nendega seotud isikute tegevusele.

Ersad ja mokšad Eestis

Millal ersade ja mokšade esindajad esimest korda tänapäeva Eesti territooriumile ilmusid, pole teada. Eeldatavalt võisid nad juba Liivi sõjas (1558–1583) kuuluda Ivan Julma vägedesse. Samuti teenisid nad 18. ja 19. sajandil Vene garnisonides. Akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann kogus „Ersa-mordva grammatikat“ (1865) kirjutades leksikaalset materjali Reveli garnisonis teeninud ersa ja mokša rahvusest sõduritelt (Prozes 2009: 19).

Usaldusväärsetelt võib rääkida ersade ja mokšade arvukusest Eestis aastast 1934, mil sellel territooriumil registreeriti kolm mordva rahvusest inimest. 1959. aastaks kasvas nende arv 391 inimeseni, järgnes pidev kasv 985 inimeseni (1989). 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduse andmeil olid soome-ugri rahvaste seas enim soomlasi, karjalasi ja mordvalasi (Prozes 1994: 230). Ersad ja mokšad asusid elama ja peresid looma uude kohta.

1980. aastate teisel poolel alanud perestroikal NSV Liidus oli oluline roll erinevate rahvuste, sealhulgas ersade ja mokšade saatuses. Samal ajal toimusid rändeprotsessid ja asutati erinevaid rahvuslikke organisatsioone. Eestisse elama asunud ersad ja mokšad töötavad õpetajatena, juhtidena, meditsiiniõdedena, spetsialistidena, pedagoogidena, kõrgkoolide teaduritena jne. Väärrib märkimist, et ühiskondlike organisatsioonide olemasolu, sidemed sugulaste ja kaasmaalastega annavad toitu oma juurte säilitamiseks, kuid ei päästa alati assimileerumisest.

Tabel 1. Mordvalaste (ersade ja mokšade) arv EV-s erinevate aastate rahvaloenduse järgi (Prozes 2009: 20, Rahva ja eluruumide loendus 2021).

1897 – 22
1934 – 3
1959 – 391
1970 – 532
1971 – 723
1989 – 985
1997 – 940
2000 – 562
2011 – 436
2021 – 368

Jaak Prozes (2009) kirjutab, et 1989. aastal, mil Eestis elas 985 ersat ja mokšat (neist 487 mehed ja 498 naised), elas neist suurem osa linnas – 865 inimest ehk 87%. Geograafiliselt elab 2/3 mordvalastest Põhja-Eestis, üle poole Tallinnas. 2011. aasta rahvaloenduse andmetel elas EV-s 436 ersat ja mokšat. Viimase rahvaloenduse andmetel (2021) elab Eestis 368 mordvalast (<https://andmed.stat.ee/et/stat/rahvaloendus>).

Mordva diasporaad inimeste hulgas pidas 2000. aastal oma emakeeleks eesti keelt 1,1%, ersa või mokša keelt 39,7% ja vene keelt 59,2% (vt tabel 2).

Tabel 2. Ersa ja mokša keelt kõnelejate arv EV-s erinevate aastate rahvaloenduse järgi (Prozes 2009: 21).

Peavad emakeeleks ersa või mordva keelt					
Aasta	1959	1970	1979	1989	2000
	42,3%	37,9%	37,5%	37,2%	39,7%

Jaak Prozes märgib, et ersade ja mokšade nõrk identiteet on omandatud juba lapsepõlves ja Eestisse kaasa toodud. 1970. aasta rahvaloenduse andmetel on mordvalased kõige assimileeritumate rahvaste hulgas. 1989. aastal valdas oma emakeelt (esimest keelt) 367 Eestis elavat ersat ja mokšat, vene keelt 603 ning eesti keelt 13. Teise keelena suutis ersa ja mokša keeles kõnelda 134, vene keeles 348 ja eesti keeles 66 inimest. Seega 484 inimest ei osanud emakeelt, 34 inimest ei osanud vene keelt (Prozes 1998: 15).

Nagu näitasid 1990. aasta sotsioloogilise uuringu materjalid, puudusid ühe-rahvuselised mordva perekonnad, mistõttu sel perioodil ei olnud ka lapsi, kes valdaksid emakeelt (Prozes 2009: 21–23). Peaaegu kõigis küsitletud peredes oli põhiliseks suhtluskeeleks vene keel, kuigi ersa või mokša keelt pidas oma emakeeleks 76% vastanutest (Prozes 2009: 21–23). See on tingitud asjaolust, et abikaasad olid eri rahvusest ja kodune keel oli vene keel. Mitmes tänapäeva uuringus on tuvastatud Eesti-Mordva Seltsi liikmete hulgas aga neli peret, kus lapsed saavad aru ersa ja mokša keelest, sest koolivaheajal on viibitud emakeelt kõnelevate sugulaste juures (AVM ja SAM).

1996. aastal korraldas Eesti-Mordva Selts kaasmaalaste seas sotsioloogilise küsitluse, et selgitada välja Eestisse tuleku põhjused. Selgus, et paljud vastanutest saabusid Eestisse suunatud spetsialistidena ja perekondlikel põhjustel. Samuti oli paljudel esindajatel siin tuttavaid või sugulasi (SAM). Teadustegevuse kaudu saabusid vähesed. Sel ajal loodi teadusvaldkonna kontaktid Tartu Ülikooliga, kus akadeemik Paul Ariste käe all kaitsesid väitekirja ja olid praktiliselt andekad Mordva noored ja teadurid.

1998. aastast saabusid Mordva üliõpilased Eestisse uurali (soome-ugri ja samojeedi) rahvaste keelte ja kultuuride riikliku toetusprogrammi abil (kaks mokšat, viis ersat ja üks šokša). 2003. aastal tuli veel kolm (kaks ersat ja üks šokša) üliõpilast. Eestis hõimurahvaste programmi vahendusel on siin õppinud üle 150 stipendiaadi (vt <https://fennougria.ee/toetused/hoimurahvaste-programm/>).

Programmis osalenud noored löid multikultuurilised pered, kus prioriteetseteks keelteks peetakse ersa, mokša, vene, eesti, udmurdi ja teisi keeli. Tavaliselt jagatakse need keeled igapäevaelus rollide alusel. Igal keelel on oma kasutusvaldkond, näiteks suhtlemine kodus emaga ersa või mokša keeles, isaga udmurdi või eesti keeles, lasteaias või koolis eesti või vene keeles, venekeelses seltskonnas vene keeles, eestikeelses seltskonnas eesti keeles jne. Need lapsed samastuvad kahe või mitme keelekogukonnaga, mis on multikultuurse ühiskonna suurepärase näide. 2000. aastatel muutus seoses sellega keeleoskus paremaks.

Udmurdi keelepoliitikateadlane Konstantin Zamjatin ning Soome soome-ugri keelte uurijad Annika Pasanen ja Janne Saarikivi märgivad, et kakskeelsus ja mitmekeelsus tulevad erinevates eluvaldkondades kasuks: “Kakskeelsus soodustab tolerantsuse, paindlikkuse ning vaimsete ja loominguiliste võimete arengut. [...] Kui kumbki vanem räägib lastega oma emakeeles, milles ta end kõige paremini tunneb, aitab see arendada põlvkondade vahelisi suhteid. Teatud keele oskus ühendab last ka vanavanemate ja teiste seda keelt kõnelevate sugulastega (see väide kehtib ka kohalike ersade ja mokšade kohta, vt PMA). Esivanemate pärand, mis koos keelega lapsele edasi antakse, on teatud määral teistes keeltes väljendamatut” (Zamjatin & Pasanen *et al.* 2012: 14–15).

Praeguse seisuga (2024) elab õppima saabunud üliõpilastest Eestis viis mordvalast (kolm ersat ja kaks mokšat). Nendes noortes peredes räägivad vanemad ja lapsed oma emakeeles. Ülejäänud üliõpilased naasid õpingute lõpetamise järel Mordvasse. Samas on kaks inimest kolinud ka mujale (USA-sse ja Saksamaale).

Mordvalaste (ersade ja mokšade) kultuuriseltsid Eesti Vabariigis

1980. aastatel hakati Eestis asutama mitmesuguseid kultuuriseltse. Eesti-Mordva Seltsi asutas Jüri Kulnin koos Aleksandr Tšepanovi ja Fenno-Ugria Asutuse toonase juhi Jaak Prozesega. Oma seni trükiseks vormumata käsikirjas, mida autor oli lahkelt nõus käesoleva artikli autoriga jagama, kirjutab Prozes nii: “Mordva seltsi organiseerimisel sai Jüri Kulnin inspiratsiooni maridelt, kes teatasid, et on loonud Tallinnas mari kogukonna. Jüri Kulnin

oli 1993. aastani tavaline vene mees, kes samal aastal kohtus rongis sõitvate maridega, kes omavahel rääkisid mari keeles. Korruga hakkas ta mõtlema, et ta pole ju venelane... Tema abikaasa oli sellest vägagi ärritunud ja üks telefonikõne mordva seltsi aktivistile lõppes sõnadega: “Mida te mu mehega teinud olete, ta oli täiesti normaalne vene nõukogude inimene, aga nüüd ta kõnnib mööda tuba ja räägib: “Ja mordvin, ja mordvin” (“Ma olen mordvalane, ma olen mordvalane”), samas pobiseb mingis arusaamatus keeles. Tehke mu mees normaalseks tagasi!” Seega isegi tema abikaasa ei teadnud pea 25 aastase kooselu jooksul, et Kulnin on tegelikult ersa” (Prozes, käsikiri 2023).

Peatselt, 18. märtsil 1994, kogus Kulnin Eesti Keele Instituudis kokku kaasmaalased (47 inimest). Tehti otsus seltsi loomise kohta. Põhikirja kirjutasid Jüri Kulnin ja Jaak Prozes. Sama aasta 3. juunil toimus ametlik asutav koosolek, millest võtsid osa Riigikogu ja kultuuriministeeriumi esindajad, kohalikud ersad ja mokšad (80 inimest). Nii alustas tegevust Eesti-Mordva Selts (Mordva Seltsi arhiivi materjalid).

Praegu tegutseb Eesti Vabariigis aktiivselt kolm mordva seltsi. Eesti-Mordva Selts (Tallinn), tegutseb aastast 1994 ja folklooriansambel Vastoma – juht Antonina Simberg tegutseb aastast 2011. Eesti-Mordva Seltsi esimene juht oli 1994–1996 Raissa Klinova. Aastatel 1996–2001 juhtis seda Jüri Kulnin (1935–2001), 2001–2003 Nikolai Bajuškin, 2003–2019 Natalia Ermakov ja praegu on seltsi juht Margarita Kondrakova. Ersa-mokša selts Sjatko, juht Raissa Klinova (Tallinn), tegutseb aastast 1997 ja folklooriansambel Kileine, juhataja Natalia Abrosimova; Mordva Kultuuriselts Jalgai – juhataja Natalia Abrosimova (Pärnu), tegutseb aastast 2011. Nendesse seltsidesse kuuluvad erinevatest rahvustest inimesed: ersad, mokšad, kes tulid Mordvast, Tatarstanist, Uljanovski, Saratovi, Samara ja Penza oblastist, eestlased, soomlased, Mordvast pärit venelased. Eestis on kogukondade tähtsaim ülesanne oma emakeele ja kultuuri säilitamine, oma rahva vaimsete väärtuste edasiandmine nooremale põlvkonnale ning sotsialiseerumine-integreerumine Eesti ühiskonda.

Eesti-Mordva Selts

Arvestades praegust olukorda, on Eesti-Mordva Seltsi üks peamisi prioriteete rahvuskeelte ja -kultuuride säilitamine ning koostöö emamaaga. Seltsi kuuluvad loovintelligentsi esindajad – Tartu Ülikooli lõpetajad, akadeemik Paul Ariste aspirandid (dr Niina Aasmäe), magistrid (Jüri Jufkin, Nikolai Bajuškin, Viktor Danilov (1942–2002)). Hiljem Tallinna Ülikooli (Natalia Ermakov (Konstantinova), Natalia Abrosimova) ja Tartu Ülikooli (Anna Ventšakova, Tatjana

Zirnask (Nadeikina) lõpetanud magistrandid ja doktorandid. Nad on Mordva diasporaade sündmuste eestvedajad ja peakorraldajad (Bajuškin 2009: 5–9).

2000. aastatel tegutses Tartus aktiivselt Ersade ja Mokšade Selts, mille eesotsas oli Tartu Ülikooli õppejõud Indrek Särg. Seltsi auliige oli emeritprofessor Valdek Pall, kelle auks lõi Ersa-mokša selts Sjatko Valdek Palli fondi (2013). Samuti olid auliikmed ersa keelt kõnelevad dr Lembit Vaba ja Toomas Help.

Organisatsiooni töö on nähtav tegevuste kaudu. Heaks näiteks on animafilm “Maaailma hällilaulud” (ersa hällilaul). Ersa hällilaulu esitati rahvuslikku kolooriiti järgides ja seda “elavdati” animatsiooni vormis lastejoonistustega. Mordva seltsi lapsed tegid joonistused, millel kujutasid oma unenägusid. Nende jooniste põhjal tegid videostuudio MEKS õpilased oma animafilmid. Hõimurahvaste programmi abiga suudeti taastada Ardatovski rajooni Luvne küla pühad allikad MV-s (Maavalla Koda 2012); organisatsiooni aitasid nähtavaks teha ersa keele kursused Tallinna Ülikoolis; oma panuse andis ka ersa antoloogia “Kov valdon vals” tõlkimine koos Arvo Valtoniga. Eesti Folkloorinõukogult saadi tunnustus oma kultuuri hoidmise, arendamise ja tutvustamise eest; esineti Pariisis INALCO Instituudis, ühingus ADEFO, samuti Riias festivalil; sõlmiti koostööleping Nikolai Ogarevi nimelise Mordva Riikliku Ülikooliga, koostööleping Volgamaa soome-ugri rahvaste kultuuride keskusega jne. Tuleb tõsta esile Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivides olevat rikkalikku materjali, mida on uurinud ja avalikustanud mitmed teadlased.

Tänu seltside aktiivsele tööle on viimastel aastatel (kuni 2022. aastani) laienenud ja paranenud Eesti Vabariigi ja Mordva Vabariigi kultuurikontaktid. Vabariikide ja diasporaade vaheliste sidemete tugevdamiseks on korraldatud mitmeid kultuuriüritusi: ersa ja mokša keelte päevad, soome-ugri hõimurahvaste päevad, folklooriansamblite esinemised, kohtumised kirjanike, luuletajate ja teadlastega, kunstnike näitused, ülesastumised Raadio 4-s, Vikerraadios ja Eesti Televisioonis, ajakirjade Kudo, Sjatko, erinevate infovoldikute väljaandmine ja palju muud. See tegevus loob teatava positiivse õhkkonna, mis suunab mitte ainult täiskasvanuid, vaid ka lapsi ja noori õppima nii oma kui ka kohalikku kultuuri, samuti naabrite kultuure, keeli, mis aitab neil toime tulla igapäevategevuses ja eneseteostuses.

Minu arvates on Eesti Vabariigi tugevuseks erinevate rahvuskultuuride ja diasporaade mitmekülgne toetamine ja säilitamine valitsus- ja vabaihenduste, haridus- ja kultuuriasutuste, meedia jne poolt. Nende seas on Eesti Kultuuriministeerium, Hõimuprogramm (HP), Eestimaa Rahvaste Ühendus (ERÜ), Integratsiooni Sihtasutus (ISA), Eesti Kirjandusmuuseum, Fenno-Ugria Asutus, Eesti Folkloorinõukogu, Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit (ERVL) jne. Seda kinnitab eespool nimetatud diasporaade kuulumine erinevatesse

institutsioonidesse ja koostöö nendega. Kahtlemata vajavad Eesti mordva diasporaad ka kultuuritasandil Mordva Vabariigi tuge.

Seltsi liikmed on huvitatud eesti kultuurist ja keelest, lõimudes nõnda Eesti ühiskonda, kuid säilitades ja kasvatades jätkuvalt huvi oma emakeele ja kultuuri vastu. Nii näiteks kuulub Eesti-Mordva Selts mitmesse organisatsiooni:

- Eesti Folkloorinõukogu kaudu saab tutvustada pärimuskultuuri;
- Eestimaa Rahvuste Ühenduse kaudu selts saab arendada, tutvustada, säilitada identiteeti, kultuuri ja traditsioone;
- 2000. aastatel lõi Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit erinevaid eeldusi keelekasutuse ulatuse laiendamiseks, näiteks ekspeditsioonid MV-sse ja Penza oblastisse Pazelki külla (2013);
- mittetulundusühing Fenno-Ugria koordineerib soome-ugri rahvaste sidemeid.

Kõik need organisatsioonid on olulised Eesti ersade ja mokšade kultuuri hoidmisel (Ermakov 2013: 56).

Mõned kaasmaalaste eluloolised andmed ja nende Eestisse tuleku põhjus

Kaasmaalaste elulugude valikul lähtusin sellest, et isiksused oleksid saabunud Eestisse erinevatel perioodidel. Iga ajajärgu lugu toob esile teatud aja peegelduse.

Huvitav isiksus oli kirjanik ja tõlkija **Boris Kabur** (1917–2002). Tema populaarsust seostatakse lasteraamatu “Rops” kirjutamise ja eepose “Gilgameš” tõlkimisega eesti keelde. Vähesed teavad, et tema perekond kuulub Mordva kuulsasse Baigunovite perekonda. “Tema isa teenis tsaariarmees allveelaeval ja jäi revolutsiooni ajal Eestisse. 1936. aastal võttis ta eesti nime Kabur. Ta võttis osa Vabadussõjast ja on ainuke mordvalane, keda autasustatud I liigi 3. järgu Vabadusristiga. Pärast sõjaväeteenistust jäi ta Eestisse, pidas siin lihapoodi ja töötas lukksepana Franz Krulli tehases. Ta on maetud Siselinna kalmistule. 1936. aastal eestistas ta nime Peeter Kaburiks, võttes Saaremaalt pärit abikaasa perekonnanime. Mõne aja pärast sai tema poeg Boris Kabur kuulsaks kui üks mootorsae Družba loojaid” (Prozes 2009: 22–23). Prozes mainib oma seni ilmumata käsikirjas, et Boris Kabur on meenutanud, kuidas isa rääkis surivoodil mordva keeles. Ilmselt oli tegemist mokšamordva keelega. Kahjuks Boris ise mordva keelt ei osanud, sest sai oma päritolust teada alles isa eluea lõpus. Hiljem aga tundis ta oma päritolu üle uhkust ja väitis, et isa oli tuntud mordva šamaani järeltulija (Prozes käsikiri 2023).

Teine lugu Eestisse kolimise kohta pärineb sõjajärgsest ajast. Aeg oli keeruline ja Saratovi linnas oli raske peret toita ning ema soovitas pojal sõita Tallinnasse raha teenima. Ta teadis ka, et ersad ja eestlased on hõimurahvad. Algselt saabus Eestisse 1949. aastal tema poeg ja siis 1951. aastal kolis kogu pere (Veera Avdejeva meenutused, Eesti Mordva Seltsi arhiiv).

Nikolai Bajuškin (sündinud MV Ardatovi rajoonis Kanakleika külas). 1966. aastal suunati ta aspirantuuri Tartu Ülikooli soome-ugri kateedrisse. Kateedri juhataja oli akadeemik Paul Ariste, kes sisendas veelgi suuremat armastust emakeele vastu. Koos professor Mihhail Mosiniga andsid nad välja kaks õpikut: “Эрзянский язык” ja “Ersa-mordvan oppikirja”. 1975. aastal asus Bajuškin tööle Tallinna Tehnikaülikooli. 1994. aastast on olnud seotud ühiskondliku tegevusega, on Eesti-Mordva Seltsi juhatuse liige ja ansambli Vastoma liige.

Antonina Simberg sündis Uljanovski oblasti Terenga külas. Elab Eestis aastast 1979. Aastatel 1982–2002 töötas lasteaia juhatajana. Oli Eesti-Mordva Seltsi asutamise algatajaid ja juhatuse liige. Praegu on ta folklooriansambli Vastoma muusikaline juht.

Margarita Kondrakova sündis Torbejevo asulas (praegu MV Torbejevi rajoonis) mokša perekonnas (vanemad on pärit Nosakino külast). Pärast Torbejevo liha- ja piimatööstuse tehnikumi lõpetamist suunati ta tänu headele tulemustele 1984. aastal Eestisse tööle. Alguses töötas ta AS Balbiinos vanemmeistrina, aastast 1996 tootmisosakonna juhatajana.

Veera Paramonova on poetess. Paramonovite vene-ersa perekond elab Eestis aastast 1981 (Kallastel). Suunamine Tallinnasse pärast Astrahani merekooli kiitusega lõpetamist sidus Juri ja tema abikaasa Veera igaveseks Eestiga.

Valentina Koitla (Boritševa) on pärit Penza oblasti Staraja Jaksarka külast. Penzas tutvus Eestist pärit Väino nimelise sõduriga. Abiellusid 1959. aastal ja asusid elama Paidesse.

Zoja Oškina on pärit Samara oblasti Šentalinski rajooni Staraja Šentala külast. Eesti-Mordva Seltsi kaudu tutvus ta oma ersast abikaasa Mihhail Atjukiniga (pärit Mordvast, Atjaševski rajooni Djurka külast). See on ainus üherahvuseline ersa perekond Tallinnas. Mõlemad olid Eesti-Mordva Seltsi asutajate seas ja on tänini seltsi aktiivsed liikmed.

Nadežda Paluhina (sündinud 1957. a MV Košurovski rajoonis Semilej külas) ja **Ljubov Paškovič** (sündinud 1960. a MV Košurovski rajoonis Semilej külas) on õed, nad kolisid Eestisse elama sugulaste juurde. Mõlemad olid Eesti-Mordva Seltsi asutajate hulgas ja nüüd on seltsi aktiivsed liikmed.

Julia Kratko sündis Rõbkino külas Novosergievski rajoonis Orenburgi oblastis. Lõpetas Rõbkinos kooli, astus Orenburgi Pedagoogikaülikooli, pärast lõpetamist (1980. aastad) kolis perekondlikel põhjustel Tallinna.

Aleksei Milovanov sündis Tallinnas. Tema isa kasvas üles Penza oblastis ersade Pazelki külas. Isa ersa keelt ei rääkinud, kuid lapsepõlvest saati tõi ta näite ersa ja eesti keele sarnasusest: "Eesti keeles – sada, ersa keeles – sjado." Enesemääratlemise küsimus kerkis Alekseil üles Inglismaal elades, kus ta mõistis, et on rahvuselt ersa. Oma päritolu meeles pidades registreerus ta ersa keele kursusele, mis toimus 2012. aasta kevadel, seda korraldasid Natalia Ermakov ja Natalia Abrosimova. Tänu sellele kursusele sattus Eesti-Mordva Seltsi ja folklooriansambliisse Vastoma.

Tatjana Treufeldt (Manejeva), sündis Gorkis (Nižni Novgorodis). Pärast sõda viidi isa Moskvast üle Gorki lennujaama juhi kohale. Rahvuslikust kuuluvusest ta ei rääkinud, sest see polnud kombeks, aga vanaema rääkis juurtest. Saatus tõi ta Eestisse, kus ta kohtus oma tulevase abikaasa Toivo Treufeldtiga. Mees tegeleb Vastoma ansambli esinemiste pildistamise ja filmimisega, naine kirjutab vene keeles luulet sünnimaast.

Ljubov Ploduhina sündis Saranskis, lõpetas seal kooli. Seejärel astus meditsiinikooli ämmaemanda erialale. Saatusel tahtel sattus Tallinnasse, töötas sadamahaiгла kirurgiaosakonnas, seejärel Medicumi polikliinikus.

Vassili Suldin – ersa, pärit Gorki oblasti Šatkovski rajooni Inelej külast (Velikij Vrag). 1976. a saadeti aega teenima piirivalvurina Tallinnasse. Ajateenistuse ajal käis Haapsalus näitusel ja kohtus seal Sõpruse kolhoosi esimehega ning hiljem sai temast zootehnik. Pere lõi Haapsalus.

Vassili Kerdjašov – mokša, pärit Penza oblasti Novo-Kaštanovka külast, sündis 1956. aastal. Tuli Eestisse 1979. aastal ja lõi siin pere.

Veera Savkina – mokša, pärit MV Kovõlkinski rajoonist. Elab Sillamäel aastast 2014. Tegeleb ettevõtlusega, kirjutab emakeelset luulet.

Kaasmaalaste Eestis viibimise ajaloos leidub palju huvitavaid fakte, mis võimaldavad taasesitada nii pilti ersade ja mokšade päritolupiirkondadest kui ka Eestisse kolimise põhjustest. Põhjalikumat ülevaadet liikmete kohta saab lugeda ajakirja Kudo numbritest 2, 3 ja 5.

Selle kohta on materjale kogunud ka mitmed teadlased Eestist ja mujalt ning neid hoitakse praegu Eesti Kirjandusmuuseumis, Eesti Rahva Muuseumis, Eesti Keele Instituudis, Tartu Ülikoolis, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias, samuti seltside arhiivides.

Mordva kogud Eesti Rahva Muuseumis ning muud mordva (ersa ja mokša) kultuuri säilitamise ja arendamise võimalused

Esimene Eesti Rahva Muuseumi (edaspidi ERM) soome-ugri kogule aluse pannud esemete kogu oli mordva oma (ERM B 1:1–7). Esimesed seitse mordva eset saabusid 1913. aastal Penza kubermangu Saranski kreisist Bolše-Remesjonki vallast, Malõje-Remesjonki ja Malõje Maresjevo küladest (ersa) talurahva käest ja on muuseumis arvele võetud. Mordvalaste juures töötanud Peeter Savi (ka Savvi) kogus eksponaadid 1913. aastal (Ütt 2013). “1915. aastal saadi Voldemar Rosenstrauchilt 57 eset (B 2), Penza ja Saratovi kubermangust, Evald Paavo kogu (kaks komplekti naisterõivaid, kokku 13 eset Penza kubermangust (B 4), ka Helsingi ülikooli tudengilt Armas Otto Aapo Väisanenilt Samara kubermangust kogutud mordva ehteid ja rahvarõivaid (7 eset, B 3). Nii eksponeeriti 1928. aastal Raadil toimunud väikerahvaste näitusel 7 mordva rõivastesse rietatud mannekeeni ja kogu üksikuid esemeid. Kokku oli näitusel 14 mannekeeni, millest 3 ingeri, 2 liivi, 1 mari ja 1 udmurdi oma” (Karm: käsikiri 2023).

Eesti Rahva Muuseumi töötajad hakkasid ersa ja mokša rahvaid uurima alates 1965. aastast. Esimese reisi Mordvasse tegi Eevi Saarde (Astel). 1972. aastal sõitis Ülo Maaring Mordva ANSV-sse, samuti tegi ERM aastail 1983–1987 Heno Sarve juhtimisel põhjalikke uuringud (teadlased, fotograafid, kunstnikud) Mordvas, Tatarstanis ja Baškortostanis ersade ja mokšadega asustatud aladel, uuringud korraldati koostöös Mordva Riikliku Ülikooliga. Viimased uuringud viidi läbi aastatel 1988–1989 Marika Mikkori juhtimisel. Ekspeditsioonide tulemusena loodi muuseumis kogu (esemed, joonised, fotod, kirjalikud dokumendid), mida on tänaseni vähe uuritud (vt elektroonilist väljaannet Mordva, <http://www.folklore.ee/ri/folkte/sugri/mordva/>; Marika Mikkor kirjeldas sünnitus- ja matusekombeid, Kadi Sarv rõivaelementide sõnastikku, Heno Sarv ajalugu ja demograafiat). Eesti Rahva Muuseumi kogu ja Eesti teadlaste tööd on tänapäeval Venemaal vähe tuntud (Karm: käsikiri 2023;

Mokšin 1993: 212–213). Lisaks teadlastele on ersade ja mokšade uurimisse suure panuse andnud ka teised fotode, päevikute, jooniste ja arhiivmaterjalide autorid ning esemete kogujad.

Eesti Kirjandusmuuseumis on hoiul väärtuslik folkloorne ja etnograafiline materjal, mille kogus etnograaf-folklorist Viktor Danilov 1960/1970. aastatel Tatarstanis Ohonkinost ja lähedalasuvatest küladest, kus ersad kompaktselt elavad. Eesti Rahvaluule Arhiivis on mitusada lehekülge Viktor Danilovi käsitsi kirjutatud materjale ja helisalvestisi. Kokku salvestati 2450 laulu ning ligi viiskümmend lugu ja uskumust. See viitab vajadusele koguda täiendavaid andmeid laulude eelloo ja teiste laulukultuuri ilmingute kohta, samuti lisada andmeid piirkonna kohta. Danilovi materjalid ja käsikirjad moodustavad kokku 132 arhivaali, neist ersa keeles 91, vene keeles 25 ja vepsa keeles 17. Magnetofonilinte on 75 ja igauhe peal neist on keskmiselt kaheksa laulu. See teeb kokku umbes 600 laulu.

Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes on ka rahvaluulekoguja Mihhail Tšuvašovi rikkalik folkloorimaterjal. Tšuvaševi materjale on registris 74, 50 ersa ja 24 vene keeles. See sisaldab rohkem kui 800 rahvalaululindistust, ersa ja mokša kultuuritegelaste mälestusi ja kirjapanekuid. See materjal on plaanis avaldada ja kõigile kättesaadavaks teha.

Väärrib märkimist, et Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond akadeemik Mare Kõiva eestvedamisel on teinud tihedat koostööd mordva folkloristidega ülemaailmselt. Näiteks suurem ekspeditsioon toimus 2015. aasta suvel. Etnograafilise ekspeditsiooni MV-sse korraldasid Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia (Žanna Pärtlas ja akadeemia üliõpilased), Eesti Kirjandusmuuseum (Janika Oras, Andreas Kalkun), Eesti-Mordva Selts (Natalia Ermakov) koos Mordva Riikliku Ülikooliga (Svetlana Isaeva). Sealt koguti väärtuslikku rahvaluule- ja etnograafiaalast materjali (arhiivmaterjali hoitakse Kirjandusmuuseumis ja Žanna Pärtlase isikuarhiivis).

Tänu Marju Kõivupuu ühisele tööle professor Galina Kornišinaga sõlmisid Tallinna Ülikool ja Mordva Riiklik Ülikool 2011. aastal koostöölepingu.

Materjale leidub ka teistes institutsioonides. Näiteks Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivist on leitavad helinäited (EMSUKA: <http://emsuka.eki.ee/sound-collection>). Mordva ainest on teadlased kogunud erinevatel aegadel. Failiikooniga salvestised on digifailidena kättesaadavad andmebaasi kaudu, ülejäänud originaallindid on kas digiteerimata või siis kehvva kvaliteediga (ümbersalvestused on digiteeritud, kuid neid veel andmebaasis ei ole). 2019. aastal ilmus instituudi koduleheküljel eesti-ersa elektrooniline sõnastik (<https://www.eki.ee/dict/ersa/>).

Ersa ja mokša materjale leidub ka Tartu Ülikooli kogudes. Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv sisaldab emakeelseid materjale. Neil on olemas ka veebiarhiiv (<https://murdearhiiv.ut.ee/otsi.php>).

Tartu Ülikooli Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskus andis välja Niina Aasmäe elektroonilise ersa keele õpiku “Kortatano erzaks – Räägime ersa keelt” (Tartu, 2012). Niina Aasmäe oli Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi teadur ja on ersa keele kõneleja. Õpiku materjalid asuvad Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi elektrooniliste materjalide arhiivis, kus on ka õpiku ingliskeelne versioon.

Kokkuvõte

Soome-ugri liikumine Eestis on väga kaalukas ja peaaegu sajandipikkuse ajalooga. Selle aja jooksul on Eesti Rahva Muuseumisse talletatud väärtuslikud rahvarõivaste, ehete ja majapidamistarvete kogud. Eesti Kirjandusmuuseumis, Muusika- ja Teatriakadeemias, Tartu Ülikoolis ja Eesti Keele Instituudis leidub olulisi folkloorseid, etnograafilisi ja keelelisi materjale. Samuti on sõlmitud koostööleping ülikoolide ja Eesti-Mordva Seltsi vahel.

Eestis elavatel mordvalastel on säilinud kontaktid etnilise kodumaaga, on korraldatud pühapaikade taastamisi, sõlmitud lepinguid ülikoolide ja kultuuriühingutega. Korraldatud on ekspeditsioone Mordvamaale ja Nõukogude Liidu aegsetesse oblastitesse, mille tulemusel saadi väärtuslikku folkloorset ja etnograafilist materjali, mis on ülioluline ersa kultuuripärandi säilimiseks tänapäeva maailmas. Mordva (ersa ja mokša) materjalide uurimine näitab rahva kultuuri rikkust ja mitmekülgset ning iga aastaga nende teadmiste väärtus ainult tõuseb.

Ajaloolise ja folkloorse materjali avaldamine on oluline, sest mordva kirjakuultuur on noor ja suuline pärand on kultuuri väga oluline osa. Eesti arhiividesse kogutud materjalid pakuvad autentsetena suurt huvi, annavad väärtuslikku teavet nii folkloristidele kui ka muude valdkondade uurijatele. Seda saab kasutada ka haridussüsteemis.

Märkimist väärib ka see, et rohkem ersasid ja mokšasid kolis Eestisse nõukogude perioodil, peamiselt aastatel 1959–1970. Kõige rohkem saabus noori, ja nad elasid enamasti linnas. Põhiline suhtluskeel oli vene keel ja üldjuhul ei räägi sisserändajate teine põlvkond rahvuskeelt peaaegu üldse (v.a 2000. aastatel loodud noored pered).

Seltside kultuuritegevus aitab kohalikel ersadel ja mokšadel kinnistada ja säilitada oma identiteeti ja keelt. Kõigi Eestis elavate ersa-mokša kogukondade

kultuur ja tegevus sisaldub paljurahvuselise Eesti Vabariigi kultuuride kirjus paletis.

Tänuõnad

Uurimistöö tegi võimalikuks hõimurahvaste programmi projekt “Ersa folkloori materjali süstematiseerimine ja avalikustamine” ja see on seotud projekti EKM 8-2/20/3 plaanilise teadustööga ning teostatud tänu Soome-Ugri Seltsi (Suomalais-Ugrilainen Seura) toetusele.

Täna Svetlana Karmi põhjaliku materjalide ülevaate eest Eesti Rahva Muuseumis.

Kommentaar

¹ Ersad (erza, erzä) ja mokšad (mokša), koondnimetusega mordvalased on soome-ugri keeli kõnelevad rahvad, kes elavad Volga jõe keskjooksu ümbruses. Etnonüümi mordva kasutatakse kahe etnilise rühma ühisnimetusena. Administratiivselt elavad ersad Mordva Vabariigi idaosas Samaara, Orenburgi, Nižni Novgorodi ja Uljanovski oblastis, samuti Siberis, Kasahstanis, Baškortostanis, Tatarstanis ja Tšuvaššias; mokšad aga Mordva Vabariigi lõuna- ja lääneosas ning Pensa ja Saratovi oblastis.

Lühendid

AVM – autori välitööde materjal

ERM – Eesti Rahva Muuseum

EV – Eesti Vabariik

Ekspeditsioonid (kogud: B – objektid, Fk – fotod, EJ – joonised, TAp – välipäevikud)

MV – Mordva Vabariik

SAM – Eesti-Mordva Seltsi arhiivimaterjal

Allikad

Ajakiri *Kudo* nr 2 (2004), nr 3 (2006), nr 5 (2015).

Eesti Mordva Seltsi arhiiv

Eesti-ersa sõnaraamat – *Eesti Keele Instituut* (<https://www.eki.ee/dict/ersa/> – 30.05.2024).

Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv EMSUKA (<http://emsuka.eki.ee/sound-collection> – 30.05.2024).

Karm, Svetlana, 2023. Käsikiri hoiul käsikirja autori käes.

MTÜ Fenno-Ugria Asutus kodulehekül (http://www.fennougria.ee/index.php?id=10429 – 29.05.2024).

Prozes, Jaak 2023. Käsikiri Mordva diasporaast, hoiul käsikirja autori käes.

Rahva ja eluruumide loendus 2021. Statistika andmebaas – *Eesti Statistika* (https://andmed.stat.ee/et/stat/rahvaloendus – 22.05.2024).

Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv (https://murdearhiiv.ut.ee/otsi.php – 30.05.2024).

Venemaa Riiklik Statistikaamet (Federal'naja sluzhba gosudarstvennoi statistiki, https://rosstat.gov.ru – 30.05.2024).

Kirjandus

Aasmäe, Niina 2012. *Kortatano erzaks. Räägime ersa keelt*. Tartu: Tartu Ülikool.

Prozes, Jaak, 2009. Mordvalased ja Eesti. – *Kudo* 4, lk 19-23.

Bajuškin, Nikolai 2009. Estonsko-mordovskoe obshchestvo: identitet i real'nost' – *Kudo* 4, lk 5–9.

Ermakov, Natalia 2013 = Sotsiokul'turnaia adaptatsiia molodykh predstavitelei mordovskoi diaspory Estonii. – Beliaeva, N. F. & Komarov, K. V. & Mokshina, E. N. Nikitina, G. A. & Iagafova, E. A. (koost, toim). *Sotsial'naja i mezhetnicheskaja adaptatsiia molodezhi v polikul'turnom mire (na primere finno-ugorskikh regionov Rossii)*. Izdatel'stvo Mordovskogo universiteta, lk 53–57.

Zamjatin, Konstantin & Pasanen, Annika & Saarikivi, Janne 2012 = Zamiatin, Konstantin & Pasanen, Annika & Saarikivi, Ianne. *Kak i zACHEM sokhraniat' iazyki narodov Rossii? Khel'sinki* (https://blogs.helsinki.fi/minor-eurus/files/2012/12/kakizACHEM1.pdf – 27.06.2024).

Maavalla Koda 2012. Ersamaa pühapaik saab Hõimurahvaste programmi toel korda. – *Maavalla Koda*. Uudised 15.10.10225 (2012) (http://www.maavald.ee/uudised-10225-2012/269-151010225-2012-ersamaa-pyhapaik-saab-hoimurahvaste-programmi-toel-korda – 28.05.2024).

Mokšin, N[ikolai] 1993 = Mokshin, N. F. *Mordva glazami zarubezhnykh i rossiiskikh puteshestvennikov*. Saransk: Mordov. kn. izd-vo.

Mordva 2012 = Markova, Svetlana (koost). *Mordva: Ocherki po istorii, etnografii i kul'ture mordovskogo naroda*. Saransk: Mordovskaja knizhnoe izdatel'stvo.

Mordva = Meedia- ja rahvausundi töörühm, Eesti Kirjandusmuuseum & Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum & Eesti Rahva Muuseum & Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskus, Tartu Ülikool (koost). *Mordva. Etnoloogia, rahvaluule ja usund* (https://www.folklore.ee/ri/folkte/sugri/mordva/ – 29.05.2024).

Prozes, Jaak 1994. Soome-ugri rahvad Eestis. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 229–231.

Prozes, Jaak 1998. Estoniiaso eritsia erziatne, mokshotne – *Kudo* 1 (<http://www.suri.ee/kudo/1/estonia.html> – 24.05.2024).

Prozes, Jaak 2009. Mordvalased ja Eesti – *Kudo* 4, lk 19–23.

Ütt, Kristi 2013. Kuu kiri nr 2 ehk 100 aastat tagasi veebruaris. – *Eesti Rahva Muuseumi ajaveeb* 31. jaanuar (<http://blog.erm.ee/?p=1307> – 28.05.2024).

Summary

Mordvin material in Estonian collections and Mordvin diasporas in Estonia in the late 20th – early 21st centuries

Natalia Ermakov

PhD, Research Fellow

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum

natalia.ermakov@folklore.ee

Keywords: diaspora in Estonia, Estonian-Mordvin Society, Erzyas, preservation of identity, cultural societies, Mokshas, Mordovia

This article focusing on Mordvin material in Estonian collections and Mordvin (Erzya-Moksha) diasporas in Estonia in the late 20th–early 21st centuries is based mainly on materials collected in the period between 1994 and 2016 from the journal KUDO published by the Estonian Mordvin Society and reflecting the diverse life of the diaspora. We have also analysed recorded biographical data of Erzya and Moksha people residing in the Republic of Estonia and the archival material of the Estonian Mordvin Society. The article reviews the history of the first settlers, their number, formation of cultural societies and their interaction with other organisations, integration into Estonian society, information about the first Estonian expeditions to the settlements of the Erzya and Moksha as well as cultural and educational ties between Estonia and Mordovia. All this reveals the activities of compatriots, trends in population change in this group, mechanisms of the preservation of national identity and the role of Mordvin national and cultural non-profit organisations in the preservation and development of ethnic culture in the Republic of Estonia.

Natalia Ermakov on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur ja Eestimaa Rahvuste Ühenduse president. Tema teadustöö peamised suunad on Mordva diaspora, mordva keelte ja kultuuride praktikad, itkukultuur, kombestik ja usund.

Natalia Ermakov

Natalia Ermakov is from Mordovia and is President of the Estonian Union of National Minorities. She was head of the Estonian Mordovian Society for 17 years. She is the founder and head of the National Minorities Working Group of the Estonian Folklore Council. She is also a researcher at the Department of Folkloristics, Tartu, Estonia.

natalia.ermakov@folklore.ee

In memoriam

Albena Georgieva

16. IV 1954 – 2. II 2024

2. veebruaril 2024 suri pärast pikka haigust Albena Georgieva, silmapaistev Bulgaaria folklorist ja rahvakultuuri uurija, teaduste doktor, professor, Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja folkloristika instituudi koos etnograafilise muuseumiga (IEFEM) juhtivteadur.

Pärast Sofia Kliment Ohridski Ülikooli Bulgaaria filoloogia osakonna lõpetamist (1978), keskendus ta muistendite, legendide, müütide vaatlemisele, jälgis etnilisi stereotüüpe ning pööras suurt tähelepanu vernakulaarsele religioossusele, analüüsides kohalikku Piibli-folkloori ja etioloogiaid.

Tema mõlemad kraaditööd puudutasid kristlikku rahvakultuuri (1987 “Bulgaaria etioloogilised muistendid. Teoreetilised probleemid” ja 2009 “Suulised usundilised lood ja kohalik kristlik kultuur”). A. Georgieva on nelja monograafia autor: “Etioloogilised legendid Bulgaaria folklooris” (Sofia 1990), “Jutud ja jutustamine Bulgaaria folklooris” (Sofia 2000), “Teise kuju Bulgaaria folklooris” (Sofia 2003), “Kristluse folkloorsed dimensioonid. Suulised lood ja kohalik religioosne traditsioon Bachkovskovo kloostris Neitsi Maarja taevaminemise püha ja Hadzidimovo kloostris püha Suurmärter Georgi näitel” (Sofia 2012). Ta on koostanud ja toimetanud kümneid folkloori ja etnograafia eri aspekte

vaatlevaid raamatuid, sealhulgas populaarteaduslikke raamatuid täiskasvanutele ja lastele, samuti kunstialbumeid ja teejuhte. A. Georgieva oli Bulgaaria entsüklopeediate ja teatmeteoste regulaarne autor. Nii on Bulgaaria-Tšehhi folklooriterminite sõnastikus (Jaroslav Otchenashek, Vihra Baeva jt. Praha ja Sofia 2013) kirjutatud ülevaated seitsme folkloorinähtuse kohta: "Õnnistus", "Needus", "Deemonlik lugu", "Etioloogiline legend" ja samuti seitse artiklit karakterite kohta: peangel Miikael (koos V. Baevaga), issand, kurat, Jeesus Kristus, püha Georgi, püha Trifon, mustlane.

"Bulgaaria rahvameditsiini" entsüklopeediasse on ta kirjutanud 44 artiklit pühakute ja teiste folklooritegelaste kohta (Bulgarska narodna meditsina, Sofia 1999, 2. trükk 2013).

Põhjalikud artiklid on pühendatud jutustaja ja leinaja kujule, ime ja ajakategooria kohale etioloogilistes legendides, unenägede kui "teispoolsete sõnumite" analüüsile, huumori rollile folklooris jm. A. Georgieva tööde bibliograafia on avaldatud kogumikus "Folklore. Razkazvane. Religioznost. Juubelikogumik Albena Georgieva auks", koostajad A. Ilieva, V. Baeva, L. Gergova, M. Borisova, J. Gergova (Sofia 2016).

A. Georgieva jaoks olid olulised ekspeditsioonid, tema välitööde märkmeid säilitatakse IEFEMi folklooriarhiivis. Need materjalid koos teiste arhiivi- ja avaldatud materjalidega on olnud aluseks mitmetele kogumikele, sealhulgas monumentaalsele kogumikule "Zmei. Zmeitsa. Lamja i hala. Sbornik s folklori tekstove" (Sofia 2016), mille üks koostajatest ja toimetajatest ta oli.

Albena Georgieva ametitee oli pühendunud oma teemadele, kuigi ta osales aktiivselt ka uutest algatustes. Nii kuulus ta üleriigiliste žüriisse, mis valis paremaid anekdootide jutustajaid. A. Georgieva mängis olulist rolli mitme Bulgaaria traditsiooni elemendi, eelkõige martenitsa (valge ja punane lõng, 1. märtsi rituaali oluline komponent) tunnustamise ja UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja kandmise protsessis.

Õppinud jutustamist Bulgaaria külates, kirikutes ja kloostrites, oli A. Georgieva suurepärane jutuvestja ja lektor. Ta andis Bulgaaria ja slaavi folkloori ja Bulgaaria etnograafia üldloengukursusi ning erikursusi "Sõnaline folkloor", "Riitused ja rituaalne folkloor", "Müüt ja folkloor" Bulgaaria, Poola, Makedoonia, Itaalia ja Kreeka juhtivate ülikoolide juures.

Alates 20. sajandi lõpust, mil teadustöö Bulgaarias muutus projektipõhiseks, on uurija ajutised teemad olnud „Naiste teadmised ja naiste rollid Balkani riikide folklooris“ ning "Kohalikud usukultused Bulgaarias ja Slovakkias". Ta oli paljude uurimisrühmade ja töögruppide liige, uurides pühapaiku Sofias ja Sofia piirkonnas, identiteedi folkloristlikke aspekte globaliseerumisprotsessis, Bulgaaria silmapaistvate teadlaste töid jm. Tema hiljutiste uurimuste hulka kuuluvad Bulgaaria maskeerimispühade stabiilsete ja muutuvate elementide analüüs, maskide sümbolika ja karnevalihuumori eripära.

A. Georgieva 60. sünnipäeva tähistamiseks toimus ümarlaud, mille kokkuvõtted avaldati kogumikuna.

Bulgaaria kolleegide järelhüüdes leidub lause “Helge tee sinu hingele, Albenka. Sa jääd igavesti meie südamesse”, millega meil on põhjust ühineda.

Irina Aleksandrovna Sedakova
Vene Teaduste Akadeemia Slaavi Uuringute Instituut

IN MEMORIAM

Albena Georgieva

16.04.1954 – 2.02.2024

Obituary from Irina Sedakova.

In memoriam

Tatjana Vladõkina

8. IX 1953 – 4. V 2024

Lahkunud on udmurdi folklorist Tatjana Vladõkina.

Folkloristid põimivad sageli sümboolikat oma jutustustesse ja uurivad, kuidas inimese teekond loob müüte, palveid, eristab püha ja argist aega. Udmurdi folkloristika ema, tuntud folkloristi, filoloogiadoktori ja professori uurimisvaldkonda kuulusid muudki küsimused liikide määratlemisest mõistatuste ja muistenditeni. Udmurdi Vabariigi teenelise teadlase, Soome Soome-Ugri Seltsi välismaise auliikmena, auhinna Udmurdi Vabariigi hing laureaadina pärimuskultuuri valdkonnas (2023) ning Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituudi filoloogiliste uuringute osakonna juhtiva teadlasena oli ta folkloristika ja udmurdi kultuuri eestkõneleja ja kujundaja. Ta on paljude artiklite ja raamatute autor, toimetuskolleegiumite liige, sh Tartus välja antava uurimuste sarja “Sator” toimetuskolleegiumi liige.

Tatjana Vladõkina on Udmurdi hümni udmurdikeelse teksti autor.

Tatjana Vladõkina lõpetas 1975 Udmurdi Riikliku Ülikooli, 1975–1978 oli Tartu Ülikooli doktorant. Udmurdi folklooriga on ta tegelnud alates 1972. aastast, alates 1978. aastast on tema täita olnud keskne roll folkloori- ja etnograafiliste materjalide

kogumisel ja folkloori uurimisel. Ta on juhendanud 11 doktoranti, luues teadusliku koolkonna Uurali-Volga piirkonna rahvaste traditsioonilise kultuuri uurimiseks.

Teadusringkondades peeti teda lugupeetud ja autoriteetseks teadlaseks, juhendajaks, korraldajaks ja pedagoogiks. Viimastel aastatel tegi ta viljakat koostööd kolleegidega Eesti Kirjandusmuuseumist, mida tõendavad ühised väljaanded ja teadusüritused. Kaasteelistele on jäänud temast sõprussuhted ja soojad mälestused Tartu Ülikoolis õppimise aastatest.

Avaldame kaastunnet sugulastele, lähedastele ja kolleegidele. Eesti folkloristide hea sõber jätkab müütiliste maailmade ja taevaste maastike uurimisega. Olgu see teekond rikas ja muretu.

Mare Kõiva

IN MEMORIAM

Tatiana Vladykina

8.09.1953 – 4.05.2024

Obituary from Mare Kõiva.

In memoriam

Arvo Valton

14. XII 1935 – 26. VII 2024

Alar Madissoni foto.

Tutvusin Arvo Valtoniga tänu luulele ja selle tõlkimisele. Jah, ta oli suur kirjanik, luuletaja, stsenaarist, osales aktiivselt eestlaste taasiseseisvumisprotsessis ja ka hõimuliikumises jne, kuid minu mällu jääb ta eeskätt soome-ugri kirjanduste eestindaja ja levitajana.

1994. aasta sügisel olin tulnud Komimaalt Tartusse õppima. Arvoga sain tuttavaks 1994. aasta lõpus või 1995. aastal. Kas oli see just meie esimene kohtumine, kuid millegipärast tuleb meelde üks õhtu, kui me olime Eva Toulouze'i kodus Tartus. Eval oli külas neenets Tatva, ja küllap olimegi tema pärast kokku tulnud. Arvot mäletan sellest kohtumisest väga rõõmsameelse ja muheda mehena, kes oskas pisut ka ungari

keelt, vähemalt nii tollane jutt minule mõjus. Ise olin selleks ajaks samuti mõnda aega õppinud ungari keelt ja oli meeldiv, et ka temale polnud see võõras.

Arvol oli plaanis tõlkida ja avaldada soome-ugri luulet eesti keeles. Minusuguseid õppima tulnud noori oli Eestis ka mujalt soome-ugri maadelt, eeskätt marilasi ja udmurte. Nii tahtiski ta ilmselt tõlkida luulet meie abiga ilma vahenduskeeta, otse originaalist eesti keelde, mis on loomulikult väga õige. Minul palus ta teha komi kirjandusele alusepanija Ivan Kuratovi (1839–1875) ja komi teatrile alusepanija Nõbdinsa Vittori (1888–1943) luuletuste reaalseid tõlkeid. Kui nüüd õigesti mäletan, sain ma luuletusi tõlkimiseks ise validagi, lisaks tema poolt antud n-ö kohustuslikele teostele. Üliõpilaspoisina oli selline ettepanek minu jaoks suur au ja ühtlasi tundsin ka suurt vastutust. Esiteks ei ole klassik Kuratovi luule keel kõige lihtsam ja teiseks ei tundnud ma tollal end veel eesti keeles nii kindlalt, kuna olin seda alles õppimas. Selle viimase asjaolu pärast muretsesin väga, sest tahtsin tõlkida tekste võimalikult täpselt. Ent see oli ettepanek, millest ei saanud loobuda. Ega ma tahtnudki loobuda. Tõlkimine aitas mul õppida eesti keelt ja ka paremini õppida tundma oma emakeelki.

Arvo tegi reaalsed luuleks ja 1996. aastal ilmuski raamat “Enne koitu: soome-ugri luuleklassikat”, kuhu peale komi luuletajate mahtusid ka mari klassiku Sergei Tšavaini (1888–1937) ning udmurtide Kuzebai Gerdi (1898–1937) ja Ašaltši Oki (1898–1973) luuletused. Aga sellega asi ei piirdunud. Arvo plaanid olid mastaapsed. See oli alles sarja esimene raamat. Järgnesid uued köited ja iga järgnev luuleraamat kajastas järjest hilisemat perioodi vastavates soome-ugri kirjandustes. Ilmusid “Kevadhommik: soome-ugri luuleklassikat II” (2002) ja “Suvepäev: soome-ugri luuleklassikat III” (2004) ning lõpuks ka uuemat luulet sisaldav “Kuum öö: soome-ugri rahvaste tänapäeva luulet” (2006).

Paralleelselt käivitas Arvo ka teisi sarjasid. Näiteks ilmusid aastatel 1998–2002 köited nelja komi, nelja mari, nelja udmurdi ja nelja mordva naisluuletaja loominguga eesti keeles. Muide Arvo rääkis siis korduvalt, et kaasaegne soome-ugri luule ongi naise nägu. Samuti ilmusid eraldi sarjades väga mitmete soome-ugri autorite luulekogud eesti keeles, siis ka mitmed neljakeelsed (originaalkeeles, eesti, inglise ja vene keeles) raamatud. Eestindajateks olid mõne autori puhul lisaks Arvole ka Leelo Tungal, Jaan Õispuu, Peeter Volkonski jt.

Arvo tõlkis ja avaldas ka soome-ugri rahvaste proosat, näidendeid ja eeposeidki. Ühe näidendi olen tema tellimisel samuti tõlkinud komi keelest eesti keelde. Arvo palvel olen toimetanud komi Kallistrat Žakovi eepose “Biarmia” eestikeelset tõlget, mis on minu meelest hästi õnnestunud nii sisult kui ka rütmilt.

Arvo enda loomingut komi keeles on ilmunud kahjuks vaid üks raamat. Kunagi tõlkisin tema aforisme, miniatuure, jutte ja luuletusi, mis ilmusid 2006. aastal raamatuna “Тэрмасьömөн кайтчём”.

Me ei suhelnud Arvoga väga tihedalt, juhuslikel kohtumistel rääkisime pigem konkreetselt ja helistasime vajadusel. Jutt käis tavaliselt ikka raamatutest ja kirjanduse tõlkimisest. Arvol oli alati mitu asja käsil: uus soome-ugri raamat ilmunud, teine varsti

ilmumas, kolmas tegemisel, neljas ja viies plaanis. Telefonikõnedes või kohtumistel küsis Arvo iga kord, kas mul on juba tema uus raamat olemas. Samuti uuris ta, mida ma parasjagu tõlgin või äkki ise loon (kahjuks ei jõua ma tema moodi tegeleda nii mitme asjaga korraga). Minu üllatuseks ütles ta paar aastat tagasi koguni, et avaldaks heameelega ka minu luulekogu. Viimastel aastatel, kui logistika ida suunas muutus keeruliseks, uuris ta korduvalt, ega mul pole võimalusi või ideid, kuidas saaks tõlgitud raamatud Komimaale vm toimetada.

Viimast korda kohtusin Arvoga 2023. aasta kevadel kirjandusmuuseumis. Kolleeg Sergei Troitskiga olime Hõimurahvaste Programmi toel algatanud soome-ugri kirjanduskohviku (Sergei idee) ürituste sarja, ja 27. aprillil oli sarja esimene õhtu, kus lugesime komi luuletaja Kuratovi üht luuletust ja selle tõlkeid eri keeltesse. Ürituse üheks osaks oli ka kutsutud eksperdi sõnavõtt. Selleks kutsusin ma ei kedagi muud kui Arvot. Ja ta oli lahkelt nõus Tallinnast kohale sõitma. Olin talle äärmiselt tänulik. Pärast kirjutas Arvo mulle, et tublid oleme, et nüüd on selline kohvik ja üritused.

Kokkuvõtteks ütlen, mida olen varemgi mõelnud: kui poleks Valtonit, poleks neid kümneid raamatuid soome-ugri kirjandust eesti keeles olemas. Nüüd teda pole enam...

Puhka rahu, Arvo. Või nagu komid ütlevad – *югыдін да шоныдін!* ('olgu [sul seal] valge ja soe!').

Nikolay Kuznetsov

IN MEMORIAM

Arvo Valton

14.12.1935 – 26.07.2024

Obituary from Nikolay Kuznetsov.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööd 2023

Eesti Rahvaluule Arhiivi möödunud kogumisaastat kokku võttev kaastööliste päev 2024 toimus harvaesineval kalendripäeval, 29. veebruaril. Praeguses formaadis korraldasime üritust kümnendat korda. Rõõmsalt ümmargune oli ka teine number: taasiseseisvunud Eestis määrati presidendi rahvaluulepreemiaid kaastöölistele juba 30. korda. Ettepaneku taastada varasem riigivanema rahvaluulepreemia saatis Eesti Kirjandusmuuseum president Lennart Merile 1994. aasta jaanuari keskel, see leidis kohe toetust ning juba sama aasta iseseisvuspäeva eel määras president arhiivi ettepanekul esimesed preemiad. Koos president Alar Karise tänavu määratud nelja preemiaga on neid taasiseseisvunud Eestis antud kokku 101. Nii on see preemiasaajate kogum üks omamoodi pärimusparlament, mille liikmed töötavad tänase päevani Jakob Hurda üleskutsete vaimus. Kirg pärimust kirja panna on püsiv – mõnedki meie kaastöölised on preemia saanud nüüdseks juba mitu korda.

Maila Jürgenson sai presidendi rahvaluulepreemia järjekindla sisuka kogumistöö eest aastail 2009–2022 ning 2023. aasta silmapaistvate tööde eest kogumisvõistlustel “Kohtumised metsloomadega” ja “Minu saunalugu”. Maila Jürgenson on Eesti Kirjandusmuuseumiga koostööd teinud alates 2009. aastast, mil toimus Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ühine kogumisvõistlus “Minu mälestuste Soome”. Edaspidi on tema järjepidev töö ERA kaastöölisena korduvalt pälvinud eripreemiaid ja esiletõstmisi: lastemängude kogumisvõistlusel 2013, koroonaaegsete tähtpäevade ja tavade kogumisel 2021, võistlusel “Muusika minu elus” 2022. Eriti südamelähedased on Maila Jürgensonile kui kirglikule fotograafile maastiku- ja loodusteedad. Kõiki tema kirjapanekuid ilmestavad ja täiendavad hoolikalt valitud asjakohased fotod. Maila Jürgenson osaleb ka ERA juures tegutseva rahvaluule ja elulugude kogumise ringi töös. 2023. aasta võistlustöö “Kohtumised metsloomadega” pälvis žürii tähelepanu põhjalikkuse ja austava suhtumisega loomadesse ning taas kord rohke fotopanusega.

Sirje Võsa pälvis preemia märkimisväärse panuse eest Virumaa pärimuse talletamisel 2017–2022 ning 2023. aasta kogumisvõistluse “Kohtumised metsloomadega” võidutöö eest. Sirje Võsa kui suurepärase viru keele ja pärimuse tundja jõudis Eesti Rahvaluule Arhiivi vaatevälja Viru Instituudi teemade “Kogume viru sõnu” 2017–2018 ning “Viru keel ja jutud” 2019–2020 materjalide kaudu.

Lääne-Virumaal Saksi raamatukogus töötades oli ta külastajatelt tähelepanelikult kirja pannud keelendeid, ütlushi, jutte jm. Järgnevalt on kõik Sirje Võsa poolt juba otse Eesti Rahvaluule Arhiivile saadetud kaastööd pälvinud preemiaid ja tunnustusi: kogukonna pandeemiaaega kajastav “Tähtpäevad ja muutuvad tavad koroonakriisi ajal” 2021, lapsepõlvest alates läbi elu kulgev “Muusika minu elus” 2022, ning žürii üksmeelsel hinnangul 2023. aasta parimaks võistlustööks arvatud põhjalik ja mitmekülgne “Kohtumised metsloomadega” koos lisatud loodusvaatluste päevikuga. Peale selle on

Sirje Vösa 2023. aastal arhiivile üle andnud Lui Läti (1902–1950) väärtuslikud originaalkirjapanekud Saksi ja Porkuni kandi kohapärimusest.

Anu Soon pälvis preemia järjekindla sisuka kogumistöö eest aastail 1995–2022 ning silmapaistva võistlustöö eest kogumisvõistlusel “Kohtumised metsloomadega”. Anu Soone esimene mahukas kaastöö Eesti Rahvaluule Arhiivile pärineb 1995. aastal toimunud tudengipärimuse kogumisvõistluselt. 2004. aastal pälvis Anu Soon EV Presidendi rahvaluule kogumispreemia oma kodukandi Virumaa pärimuse talletamise eest. Aastail 2005–2023 on ta kogumist jätkanud nii võistluste raames kui ka muudel südamelähedastel rahvaluuleteemadel. Saadetiste aines on mitmekesine: mahukas kaas-aegse pulma kirjeldus, lastemängud, tähtpäevade pühitsemine, loodusteemad. Lisaks on ta annetanud fotosid ja laulikuid ning pälvinud kogumisvõistlustel eripreemiaid ja esiletõstmisi (“Loomariik ja inimene” 2017, “Muusika minu elus” 2022). Hea looduse-tundjana on Anu Soon ootuspäraseltki üks 2023. aasta kogumisvõistlusel “Kohtumised metsloomadega” žürii poolt parimate hulka arvatuid.

Foto 1. Presidendi rahvaluule kogumispreemia laureaadid 2024 Sirje Vösa, Maila Jürgenson, Liisa Nurme ja Anu Soon ning proua Sirje Karis ja president Alar Karis. Alar Madissoni foto. ERA, DF 48339.

Liisa Nurme sai preemia 2021. ja 2022. aasta kaastööde ning parima tudengitöö ja arhiivi kaastööliste ringi laiendamise eest 2023. aasta kogumisvõistlusel “Kohtumised metsloomadega“. 2021. aastal tunnustati teda silmapaistva kaastöö eest kogumisvõistlusel “Tähtpäevad ja muutuvad tavad koroonakriisi ajal”, võistlustöö “Muusika minu elus” pälvis žüriilt 2022. aasta eripreemia parima üliõpilastööna. 2023. aasta kogumisvõistlusel “Kohtumised metsloomadega” tõstis žürii esile Liisa Nurme head jutustamisstiili ja põhjalikkust ning tunnustas teda ka parima üliõpilastöö kategoorias. Liisa seob mälestused vanavanemate juures veedetud lapsepõlvest, armastuse loodusfotograafia vastu ning põnevad kohtumislood metsloomadega kaasahaaravaks jutustuseks. Isiklik suhe loodusega väljendub eriti mõtisklustes teemal: “Kas inimene peaks sekkuma metsloomade ellu?” Noor rahvaluulekoguja suutis ärgitada kogumisvõistlusel osalema ka oma pere ja lähikondsete erinevad põlvkonnad.

Arhiivi 2023. aasta **kogumisvõistlus “Kohtumised metsloomadega”** andis huvitava sissevaate inimese suhtesse looduse ja metsloomadega. Kokku saabus 164 kaastööd (sealhulgas intervjuud Eesti Jahimeeste Seltsi jahimeestega, Uma Lehe jutuvõistluse lood, Tartu Nefa Rühma kirjutamisringi kaastööd, kolm põhikooliõpilaste ning üks gümnaasiumiõpilaste kollektiivtöö). Väljaspool konkurssi osales veel kuus rahvaluulearhiivi töötajat. Teema kõnetas inimesi igas vanuses ning erinevatelt elualadelt. Vastajate seas oli inimesi, kes puutuvad töö või hobide tõttu loomadega igapäevaselt kokku – loodusfotograafid ja -giidid, matkahuvilised ja jahimehed. Samuti kirjutasid oma looduskogemusest need, kelle kohtumised loomadega toimuvad raamatute ja filmide vahendusel, näiteks mitmed kooliõpilased. Noorte töodes oli olulisel kohal põlvkondade vaheline side, mis väljendus näiteks vanavanemalt saadud õpetussõnades. Mõned õpilased intervjuerisid ise oma vanemaid või vanavanemaid ning jutustasid hoopis nende lugusid.

Kaastööde seas leidis lugusid, mis olid ritta seatud loomade kaupa, aga ka pikemaid esse-vormis mõtisklusi ning lühemaid vastuseid küsitluskava punktidele. Valdava osa võistlustöödest moodustasid lood, millest enamik oli juhtunud kirjutajate endiga ning sageli väga kaasahaaravalt kirjutatud. Isiklikku kogemust mõtestati ka keskkonnamuutuste ja eetiliste küsimuste kaudu. Koos võistlustöödega saadeti silmapaistvaid lisasid: Sirje Võsa 116 lehekülge loodusvaatlusi Virumaal aastatel 2008–2023, Maila Jürgensoni fotod loomadest ja lindudest ning Võido Lehiste 105 lehekülje pikkune jahipäevik aastatest 1977–1995. Mõnedki kirjutajad on head fotograafid ning jutustasid ka sellest, kuidas foto saadi, või sellest, kuidas foto jäi tegemata, kuid seejuures looma hoolsalt jälgiti.

Kogumisvõistlusega samal ajal talletas Mathilda Matjus ka kuus helisalvestust – Tartu Jahindusklubis toimunud intervjuud kümne Eesti Jahimeeste Seltsi liikmega, kes jutustasid oma jahikogemustest ning kohtumistest loomadega. Jahimehed lisasid ühe kogukonna perspektiivi, kellel on endiselt säilinud vahetu kokkupuude metsloomadega.

Foto 2. Metskitsesokk. Ilmatsalu. Maila Jürgensoni foto. ERA, DF 48176.

Nende vaatlustel põhinevad lood sisaldasid informatsiooni loomade käitumisest, anatoomiast ja elupaikadest. Jutustati juhtudest, kui jahisaak saadi ebatavalisel viisil või jäi pärast pikka jahilkäiku üldse saamata, ning kordadest, mil ainult kuuldi metsloomi häält tegemas või nähti nende jälgi lumises metsas.

Võistluse peapreemia pälvis Sirje Võsa ning tõsteti esile silmapaistvate tööde autorid Ulvi Hallikmäe, Aili Lillep, Elle Mäe, Sulev Nurme, Henno Sepp (†), Anu Soon, Urve Vares, Eha Võso. Eripreemiad pälvisid Juhan Agabuš (huvitavate loomalugude eripreemia), Vahur Lokk (parima hundiloo eripreemia), Liisa Nurme (parima üliõpilastöö eripreemia), Rauno Savolainen (põneva metsloomaloo eripreemia), Getter Iris Näkk (parima siililoo eripreemia), Rita-Anette Kohava (eripreemia omanäoliste jahilugude eest).

Võistluse peakorraldaja oli Mathilda Matjus, töid luges ja hindas kuueliikmeline žürii: Mathilda Matjus, Astrid Tuisk, Janno Simm ja Valdo Valper ERAst ning Eesti Jahimeeste Seltsi juhatuse liige Jaak Volmer ja Tartu Ülikooli semiootika osakonna teadur Riin Magnus.

Sauna-aastast ajendunud küsitlus **“Minu saunalugu”** toimus eksperimentaalsena veebikeskkonnas rahvalood.ee, kus nii Eesti Rahva Muuseum kui teised mäluasutused on mitmeid aastaid erinevaid kogumisi korraldanud. Saun on pärimuslikult olnud koht kahe maailma piiril, paik puhastamiseks ja puhastumiseks. Arhiiv ei piiritlenud väga täpselt, mis saunalugu olla võiks. Ootasime nii lugusid saunast kui lugusid, mis on kuulnud või räägitud saunas. Mõnedki kirjutajad saatsid mitu lugu ja kokku kogunes üle kuuekümne loo ligi poolesajalt kirjutajalt – nii lühemaid ühe loo kirjapanekuid kui

pikemaid, mitmest loost koosnevaid saunakogemuste kirjeldusi, tähelepanekuid ihuharimisest ja hügieenist, pingetest, lõõgastumisest ja energiakogumisest kodusaunas ning kogukondlikus ringis, kirjeldusi oma saunaehitusest jpm. Kogumisvõistlusel pälvisid preemiad Peeter Alliksoo (suure saunaloo eripreemia), Ene Raudkats (värvika keelekasutusega saunalugude sarja eripreemia), Mati Lepna (saunanautleja eripreemia), Tamaara Dräbtsinskaja (parima murdekeelse saunaloo eripreemia), Maila Jürgenson (eluväge täis saunaloo eripreemia), Aino Katvel (vanema usundilise pärimuse eripreemia), Helena Käbin (kujundirikka saunaloo eripreemia), Maie Matvei (muheda saunaveste eripreemia), Maria Rahasepp (ilusa mälestusloo eripreemia), Tuuli Rehema (sauna kui elu kingituse eripreemia), Tuuli Reinsoo (lennuka huumoriga saunaloo eripreemia), Sirje Reinula (poeetilise saunatee eripreemia), Valter Parve (eesti mehe ja tema sauna loo eripreemia) ning Marta Vambola (tervendamisloo eripreemia).

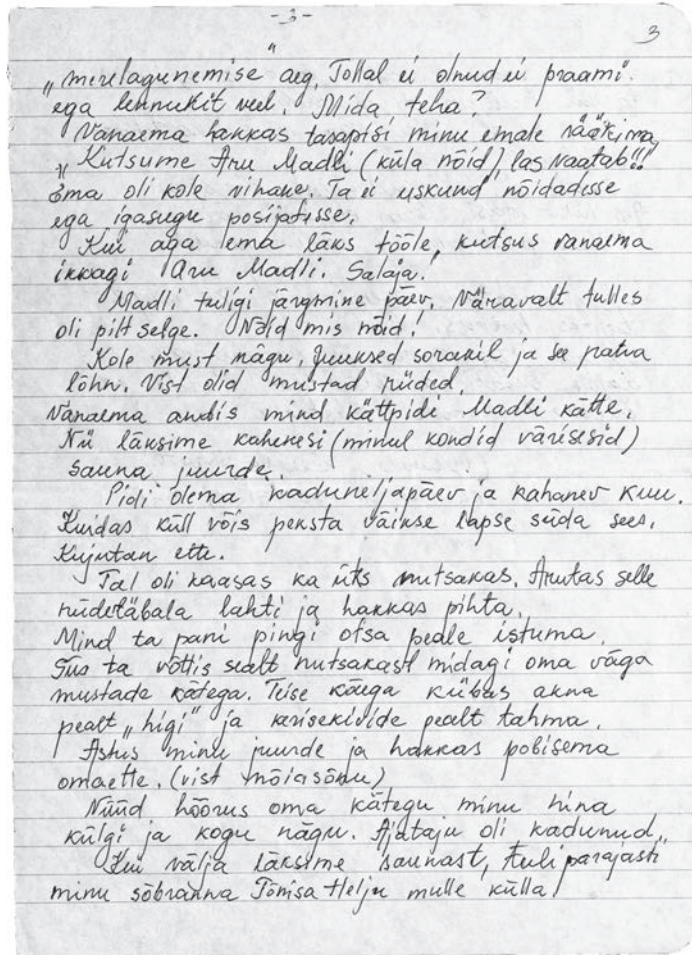

Foto 3. Lehekülj Marta Vambola käsikirjalisest saadetisest. EFA I 506, 3.

Saunalugude kogumise koordinaator oli Risto Järv, võistlustöid hindas kuueliikmeline žürii koosseisus Risto Järv, Andreas Kalkun, Tiit Konsand ja Helen Kõmmus ERAst ning folkloristid Reet Hiimäe (EKM FO) ja Reeli Reinaus.

2023. aasta jooksul täienes Eesti Rahvaluule Arhiiv kokku ligi 15 000 leheküljega, fotokogus võeti arvele üle 8000 foto, heli- ja videoarhiivis 170 auvist. Suured juurdekasvunumbrid on ühelt poolt seotud 2022. aasta eriti mahuka kogumisvõistluse “Muusika minu elus” kaastööde arhiveerimisega (8692 lk koos laulikute jm pabermaterjaliga, 655 fotot, 11 helisäilikut), teisalt täiskohaga fotoarhivaari Enn Kalev Tartu tööleasumisega pärast mitmeid aastaid, mil kohta polnud võimalik täita, samuti praktikantide ja ajutise tööjõu tõhusa panusega ning digiteerimisvõimekuse kasvuga. Käsikirjakogu arhiveerimisega tegeles jätkuvalt ERA peaarhivaar Kadri Tamm, audio- ja videokogu arhiveerimisega meie digitaalarhivaar Olga Ivaškevitš.

Lisaks kogumisvõistluste töödele jõudis 2023. aastal Eesti Rahvaluule Arhiivi väga palju muud põnevat. Maalehe kujundaja, karikaturisti ja “Piibujutu” rubriigi toimetajana töötav Heiki Maiberg on alustanud paljude aastate vältel ajalehe toimetusse kogunenud humoristlike tõsielulugude, anekdootide, naljandite jm pärimusjuttude ning omaloomingu üleandmist ERAle – esimene osa materjalist (1897 lk) on nüüdseks arhiveeritud. TÜ rahvaluuleteadlane ja õppejõud Tiiu Jaago on jätkanud oma mahuka tööalase ja isikliku arhiivi korrastamist ja annetamist: muuhulgas sisaldab see haruldasi kirjanekuid, fotosid ja filmimaterjali Vambola Rolli reisidest Venemaa Knjazev Estonia asundusse, Emilie Rolli mälestusi vanematest ja vanavanematest jpm. Arhiivi kunagise kaastöölise, kirjamehe ja õpetaja Johannes Solli (1886–1981) tütar Malle Pihlak tõi järgmise osa nii oma isa- kui emapoolse pere ja suguvõsa kroonikatest ning mälestustest digikoopiatena arhiveerimiseks – see on sisukas lisa juba varem annetatud Johannes Solli elulookaustikutele. Arhiivi pikaajaline kaastööline Kaie Humal annetas meile põnevaid fotosid oma isa fotopärandist (226 fotot). Folklorist Eda Kalmre osales Haapsalu õudusfilmide festivali raames korraldatud õuduslugude kogumise žürii töös ning andis arhiivile üle 85 kaastööd. Nagu viimastel aastatel ikka, lisandus ka 2023. aastal lühikesi sisukaid teemakirjutusi rahvaluule ja elulugude kogumise ringi liikmetelt. Ja nagu igal aastal, jõudis arhiivi ka seekord hulk laulikuid ja salmikuid erasikutest annetajailt ja Hoiuraamatukogust (kokku 60 kladet).

Viimastel aastatel on oluliselt tihenened lisaks ülikoolidele ka koostöö koolidega (Kohtla-Järve Ahtme põhikool, Põlva Gümnaasium, Räpina Ühisgümnaasium, Tartu Miina Härma Gümnaasium, Vaimastvere kool, Võnnu Keskkool jt) – tänu sellele on kogumisvõistlustel olnud kirjutajaid kõigest vanuseastmetest ning töödes kajastatud ka nooremate põlvkondade mõtteid.

Õnneks saime 2023. aastal meie digikeskuse suurskänneri, mille abil saab seda käsikirjakogumit varasemast oluliselt rutem digiteerida. Jätkuks vaid jõudu, et seesama

kiirelt pildiks muudetud aines saaks ka andmetena loetavaks ning kättesaadavaks meie andmebaasist. Iga pilt, iga tekst, iga helisalvestus või videopala nõuab põhjalikku ruutiinset kirjeldamist – tööd, mida omal nahal on kogeda saanud arhiivi praktikandid, kes meil ikka ja alati abiks käivad. Samas on digiteerimise järgne arhiivitöö ainus võimalus teha arhiivimaterjal andmebaasides otsitavaks ja leitavaks. 2023. aasta suurematest ainekogumitest said Kivikeses kättesaadavaks Eesti Rahvaluule Arhiivi välitöödel Eesti asundustes Siberi Omski ja Novosibirski oblastis (1999, 2000) ning Krasnojarski krais (2000) salvestatud materjalid. Digiteeriti ja Kivikeses kättesaadavaks tehti ligi 4000 fotot ja 150 käsikirjakõidet. Kivikeses kogukonnaportaali all avanes alamportaal Mulgimaa muinasjuttudega.

Ainest arhiivi juurde saame ikka ka nn arhiivimaterjali eluringi käigus ehk siis uusi väljaandeid ette valmistades. *Monumenta Estoniae antiquae* esimese seeria, regilauluväljaande “Vana kannel” Muhu kihelkonna osa koostaja Kanni Labi sai Maria Pulgalt toreda kogumi Muhu kandi ainest: Timotheus Kuusiku märkmiku, fotosid, mälestusi omaaegsest rahvaluulekogumisest. Põnevad on ka Rudolf Põldmäe päevikute väljaande ettevalmistamise käigus raamatu koostaja Mari-Ann Rembali vahendusel Alo Põldmäelt arhiivi jõudnud fotod.

Ootame uusi liikmeid, nii noori kui vanu, ühinema **ERA kaastöölise kirjutamisringiga**, mida veab eest meie teadur ja kirjandusmuuseumi haridusjuht Astrid Tuisk. Koos käiakse kord kahe kuu jooksul. Igaks korraks mõtleme teema, millest kirjutada, ning kokusaamistel loeb igaüks oma kirjutatu ette. Teemad on olnud mitmekesised, hõlmates nii lapsepõlves kogetut kui täiskasvanuelu, sageli on need aga inspireeritud kalendritähtpäevadest ja arhiivi aasta kogumisteedadest. Soovi korral saab liituda ka veebi teel.

Püüdsime 2023. aastal uuesti läbi mõelda ja sõnastada kogumispõhimõtteid – prioriteedina jäi kõlama kaasaja inimese elu ja mõttemaailma dokumenteerimise vajadus. Folkloristid on jäädvustanud 2023. aasta sündmusi – võro-seto pärimuspulm, jüripäev Värskas, Baltica folkloorifestival, ning intervjuueerinud oma kaasaegseid nii mõnele teemale keskendudes (lõõtspillimuusika; tantsuharrastus; puisniitude kultuuripärand) kui ka teinud eluloointervjuusid ja paljut muud.

Tänapäeva inimese maailma adekvaatselt kajastamise raskuspunkt on veebifolkloor (meemid jm sotsiaalvõrgustikes ringlev pärimus), mida me ei oska hästi säilitamiseks vormida, kuigi püüame. Möödunud aastal valmis meie maja IT-osakonnal abivahend Facebooki grupi “Ukraina meemid” postituste arhiveerimiseks. Juba kolmandal järjekorral ERA kaastöölise päeval tuli nentida, et kuigi väga tahaks sellele meemigrupile võiduka joone alla tõmmata ning luua uue kogumiskeskonna mõnel teemal, mis on inspireeritud elu helgemast küljest, jätkame koos sõja jätkumisega ka selle-teemalise folkloori kogumist. Gruppi kaasatud inimeste arv suureneb, ulatudes nüüd juba üheksa tuhandeni, üha enam on meemiainesele lisandunud ka muud, aeg-ajalt peaaegu päeva-teabe-laadset graafilist infot.

Foto 4. Vennad Julius ja Rudolf Põldmäe Tartus Tähtvere korteri üüritoas 1935. aasta paiku. ERA, DF 43464.

Jätkuvalt avaldasime arhiiviainest meie väljaannetes. 2023. aastal oli rahvaluulekoguja Rudolf Põldmäe 115. sünniaastapäev ning sel puhul sai valmis Mari-Ann Rembali koostatud ja Pille Niine kujundatud “Rahvaluulekoguja reisiraaamat”, mis viib Põldmäe päevikute, tema tehtud rohkete arhiivifotode ja ilmekate tekstinäidete kaudu lugeja kaasa seiklusrikkale ajarännakule tuttavas, kuid ometi hoopis teistsuguses Eestis. Pika kogumis- ja ettevalmistustöö tulemusena valmis möödunud aastal Reeli Reinausi koostatud ja Angelika Schneideri kujundatud Hageri kihelkonna kohapärimuse kogumik “Keerduks kadakas ja kadunud haned”. Nii on nüüdseks ilmunud teine mahukas kihelkonnaraamat Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetuste sarjas pärast Urvaste kihelkonna pärimuse raamatut “Metsast leitud kirik / Mõtsast löütü kerik. Urvastõ kohapärimus” Valdo Valperilt (2010). Tahaks loota, et kohapärimuse kihelkonnaväljaanded saavad sarjas jätkuvaks traditsiooniks, mis astuvad väärrikana nüüdseks üsna haraliseks muutunud *Monumenta*-sarja teoste kõrvale.

Heliväljaannetest ilmus kaks plaadikogumikku sarjas “Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist” (mõlemad duubel-CD-d): 16. numbrina “Lükata-tõmmata, hargigarobiga”, koostajad Katariin Raska, Leanne Barbo ja Natali Ponetajev, ning 17. numbrina Ingrid Rüütli koostatud kogumik “Võrumaa rahvalaule”. Samuti ilmus arhiivi ettevalmistatuna ning meie juhtivteaduri Mari Sarve toimetatuna akadeemik Jaan Rossi elulooraamat “Inimesed muutuvad ajas. Kuuendat põlve õpetaja”.

Lisaks väljaannetele tegeleme väikese, kuid igapäevaselt regulaarse “väljaandmisega” sotsiaalmeedias: juba aastast 2010 ilmub iga päev arhiivitera ehk ERAtera, 25. oktoobril 2023 märkisime selle tava 5000. päeva ning väljaannete ja näituse kobar-esitluseks ilmus väike juubelivihik “Tegemisest saab terakest” 50 teraga (koostaja Risto Järv, kujundaja Siret Roots). ERAterade eesmärgiks on olnud anda aimu meie arhiivi rikkusest, juhatada selle võimsate pärimuskogude juurde ning inspireerida teramait-sajaid endid arhiivi täiendama – osalema kogumisvõistlustel, panema kirja mälestusi, märkama kaasaegset pärimust.

Kaastööliste päeval kuulutati välja ka kolm uut kogumisvõistlust. ERA 2024. aasta **kogumisteema on “Kunsti puudutus”**. Ootame mälestusi kunstist inimeste igapäevaelus. Keskendumine eeskätt kujutavale kunstile (maalid, joonistused, skulptuurid, illustreerimised, fotokunst, tänavakunst, installatsioonid, kehamaalingud, tätoveeringud jne) – nii professionaalsele kui asjaarmastajate loominguks. Soovi korral võib kirjutades käsitleda kunsti ka laiemas tähenduses. Ootame kaastöid 2024. aasta jooksul veebilehel kratt.folklore.ee, e-kirjaga aadressile kratt@folklore.ee või postiga Tartu 51003, Vanemuise 42 Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, märksõna KUNST.

Teine kogumisvõistlus keskendub **2024. aasta linnu käoga seotud pärimusele** ning toimub koostöös Eesti Ornitoloogiaühinguga. Kaastöö võib kirjutada vabas vormis või vastata küsimustele. Töid oodatakse kuni 1. novembrini 2024 e-kirjaga aadressile kukulind@eoy.ee, postiga Eesti Ornitoloogiaühing, Tartu 51005, Veski 4, märksõna “Käöpärimus” või veebilehele kratt.folklore.ee

Kogumisvõistlus **“Vanavanema hääl”** toimub Tartu 2024 laulu- ja tantsupeo ning Eesti Rahvaluule Arhiivi koostöös. Üleskutse eesmärk on, et iga osaleja küsiks oma vanavanemalt vähemalt ühe olulise küsimuse ning salvestaks selle koos vastusega helifailina: kratt.folklore.ee/vanavanem/. Väikest valikut salvestustest kasutati juba Tartu 2024 tantsupeo vahetekstides, kogumisvõistlus jätkub aasta lõpuni.

Risto Järv, Mathilda Matjus, Kadri Tamm

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

25. aprillil kuulati Akadeemilise Rahvaluule Seltsi (ARS) üldkoosolekul Polina Holitsyna ettekannet “Authenticity in subcultural studies: an example of metal-lore in extreme metal subcultures” ning juhatuse ja revisjonikomisjoni aruannet. Kutsuti tagasi aegunud volitustega juhatuseliikmed.

30. mail pidas mullune Eesti folkloristika aastapreemia laureaat Anastasiya Astapova seltsi koosolekul ettekande “Ida-Euroopa ja Põhjamaade vandenõuteooriad ning Eesti nende vahel”, tutvustades vandenõuteooriate uuringuid folkloristika poolt ning selgitades, kuidas vandenõuteooriad on rahvaluule žanr ja süveneb vandenõuteooriatesse tänapäevases Eestis (eriti nendesse, mis on seotud soo/feminismi ja Ukraina sõja temaatikaga).

Koosolekul anti üle Eesti folkloristika aastapreemia 2024. Selle pälvis Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur etnomusikoloog Taive Särg. Žürii tõstis esile Taive Särje pikaagegset kõrgetasemelist ning pühendunud teadustegevust, mis on tugevalt põimunud sooviga harida nii järgmisi teadlaspõlvkondi, ühiskonda üldisemalt kui ka rahvamuusika praktikuid.

Esitleti Anu Korbi raamatut “Siberi eestlaste rahvapärased ravioskused” (Eesti asundused, IX).

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

4. aprillil pidas Kärri Toomeos-Orglaan Mare Kalda 60. sünnipäevale pühendatud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi pidulikul kõnekoosolekul “Tige diskursus ja nutikas narratiiv. Mare Kalda 60” ettekande “Käies Ahasveeruse jälgedes”.

4.–6. aprillini osales Lona Päll Ida-Vahemere ülikooli korraldatud 7. rahvusvahelisel meedia ja kommunikatsiooni konverentsil (“Peace-ing it Together: Reconsidering Communication, Community and the Media in the Anthropocene”) Põhja-Küprosel Famagustas ning pidas ettekande kohapärimuse rollist keskkonnakommunikatsioonis (“Ideological dimensions of place-lore in environmental conflict communication”).

5. ja 7. aprillil viis Janika Oras läbi õpitoad ja testis loovuurimusprojekti raames loodavat seto leelo õppimissüsteemi Lüllemäe Kultuurimajas Valgamaa seto lauljatega ja Põlvas leelokooriga Ilotsõõr.

9. aprillil toimus Tartu Ülikoolis keeleteaduse loengusarjas TÜling 2024. aastal tegevust alustanud Eesti juurte tippkeskust tutvustav Kristiina Tambetsi, Mari Tõrva, Miina Norviku (kõik TÜ) ja Mari Sarve loeng “Eesti Juured valdkondade kokkupuutepunktis”.

10.–12. aprillini Tallinnas toimunud Eesti humanitaarteaduste I aastakonverentsil “Tulevikuhumanitaaria. Kuidas humanitaarteadused kujundavad ühiskonda pöördeliste muutuste ajastul” esinesid Eesti Rahvaluule Arhiivi teadlastest ettekandega Ave Goršič (“Folklorist protokollides. 1940.–1950. aastad Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivimaterjalide põhjal”), Taive Särg (“Murtud sajand ja murtud värsid: eesti regilaulude uurimine folkloori taasesituse kontekstis 20. sajandil”), Liina Saarlo (“Tüüpide sõda. Isikute ja ideoloogiate osast regilaulude sõjajärgses avaldamisloos”), “Astrid Tuisk koos Eda Kalmrega (EKM FO) (“Lapsed ja noored kui pärimuse loojad ja kandjad – uut moodi aines teaduses ja kooliõpetuses 1990. aastatest”), Janika Oras koos Žanna Pärtlase (EMTA), Tanel Tornil (TÜ), Mari Palolille (TÜ) ja Hans-Gunter Lockiga (EMTA) (“Seto mitmehäälne laulutraditsioon 21. sajandil: järjepidevus ja taaselustamine”), Lona Päll koos Aet Annistiga (TÜ) (“Kuidas suhestub rohepööre inimeste igapäevareaalsusega?”), Olha Petrovych koos Liina Saarlo, Mari Sarve ja Susanna Mettiga (“Tunnete keeles. Emotsioonide alase sõnavara uurimisvõimalusi eesti ja ukraina rahvalauludes”), Kadri Vider koos Neeme Kahuski ja Marin Laagiga (EKM EKLA) (“Kultuurilooliste arhiiviallikate andmekvaliteet nende sisuanalüüsi mõjutajana”) ning koos Neeme Kahuski, Mark Metsa (TÜ) ja Martin Mölderiga (TLÜ) (“Ülevaade Eesti parlamendi kõnedest: Eesti riigikogu stenogrammide andmestik ja arvutuslik analüüs”). Kadri Vider, Lona Päll, Taive Särg, Mari Sarv ja Liina Saarlo korraldasid konverentsil paneeli “Andme(kogu)d humanitaarses teadustöös”. Ave Goršič korraldas koos Indrek Jäätsuga (ERM) paneeli “Vastupanu või kollaboratsioon. Eesti humanitaarteadlased 20. sajandi keskel”.

17. aprillil rääkisid Mathilda Matjus ja Natali Ponetajev Klassikaraadio saates “Delta” noorte kultuuriuurijate konverentsist “Noorte hääled”, küsitles Aurora Ruus.

17. ja 19. aprillil viis Janika Oras EMTAs 16.–21.04 toimunud Põhja- ja Baltimaade kõrgkoolide pärimusmuusika konverentsi raames läbi seto mitmehäälse laulu õpitoad koos Lummo Kati leelokooriga EMTAs ja eesti kiigelaule õpitoad Eesti Vabaõhumuuseumi seto talu kiigel.

18. aprillil osales Andreas Kalkun Kumus näituse “Elisarion. Elisar von Kupffer ja Jaanus Samma” publikuprogrammi raames Toomas Abilise loengule “Uus-spirituaalsed liikumised 19. sajandi lõpust 20. sajandi keskpaigani” järgnenud vestlusringis.

20. aprillil pidasid Eesti Muusikateaduse Seltsi ning Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse erialarühma Tartu päeval “Pärtlased 120!” Eesti Kirjandusmuuseumis ettekanded Andreas Kalkun (“Hermann Julius Schmalz ja seto laulupärimus”) ning Janika Oras (“Kelle terts on suurem? Seto vanema laulmisstiili taaselustamine”).

22. aprillil viis Janika Oras läbi seto killõ õpitoa Viljandi seto leelokoorile Hõpõhelü Viiratsi rahvamajas.

23. aprillil kõneles Jüri Metssalu Juuru rahvamajas Eesti Rahvakultuuri Keskuse mõttetalgutel “Elav pärand ja jätkusuutlikkus Raplamaal Juuru kandis” teemal “Kultuuripärand looduskeskkonna väärtustamisel ja kaitsel: näiteid Juuru kihelkonnast, Lõuna-Harjumaalt ja Eestist laiemalt”.

23. ja 24. aprillil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis noorte kultuuriuurijate konverents “Noorte hääled”. ERA töötajatest esinesid Mia Marta Ruus (“Eesti rahvarõivaste kandmine ja nende eksistentsiaalsed aspektid”), Getter Lauk (“1930. aastatel kogutud Vana-Võromaa tantsupärimus Eesti Rahvaluule Arhiivis”) ning Mathilda Matjus (“Jahi-juttude eripära ja muutumine”). Konverentsi korraldasid ERA poolt Astrid Tuisk, Mathilda Matjus ja Natali Ponetajev. Konverentsiseeriat korraldatakse koostöös Eesti Rahva Muuseumi, Tartu Ülikooli, Tallinna Ülikooli ja Tartu Nefa Rühmaga.

25. ja 26. aprillil tegid Mari Sarv ja Kadri Vider Balti digihumanitaaria foorumil Lätis Riias Balti digihumanitaaria maastiku paneelis ettekande digihumanitaaria olukorrast Eestis ning osalesid paneelile järgnenud vestlusringis. Kadri Vider esindas Eestit ka sessioonil, mille teemaks oli keeletehnoloogia kõrghariduses. Postersessioonil tutvustas Mari Sarv koos Anda Baklānega (Lāti Rahvusraamatukogu) Põhja- ja Baltimaade digihumanitaaria organisatsiooni tegevust ning koos Maciej Janicki, Kati Kallio ja Eetu Mäkeläga (Soome Kirjanduse Selts ja Helsinki Ülikool) FILTER projekti raames loodud rahvalaulude uurimiskeskonda.

27. aprillil õpetas Janika Oras seto mitmehäälset laulu Eesti Kirjandusmuuseumis Seto leelokooli kohtumisel.

27. aprillil viis Inna Lisniak Valgas Ukraina seltsis Kalyna läbi ukraina luuletaja Tarass Ševtšenko 210. sünniaastapäevale pühendatud loeng-kontserdi.

29. aprillil esines Mari-Ann Remmel ettekandega eesti järvepärimusest ja Peipsi järvest Aparaaditehase raamatupoes Biblioteek raamatuklubi Trükimust ja Pool Pokaali üritusel, kus käsitleti Max Dauthendey teost “Biwa järve 8 nägu” ning selle alusel valminud Marko Raadi filmi.

8. mail ilmus Janika Orase vestlus Kristi Pumboga folkloorinõukogu regilauluteemalises podcastis Folksti (<https://folkloorinoukogu.ee/podcast/janika-oras-regilaul-estlaste-veres/>).

13.–17. maini Prantsusmaal Vitrés toimunud ballaadikomisjoni 52. rahvusvahelisel ballaadikonverentsil, mille teemaks oli laulude rändamine ajas ja ruumis (“Chansons voyageuses. Song Traditions on the Move Across Borders and Centuries”) osalesid ERA teadlastest Inna Lisniak ettekandega ukraina duumadest ja nende esitajatest ning duumatraditsiooni järjepidevusest (“Ukrainian Dumas and Their Performers: Transmission of the Folklore Tradition”), Olha Petrovych ettekandega ukraina folklooriteks-tide kohandamisest käimasoleva Vene-Ukraina sõja kontekstis (“Anton – Kryve Koleso (Anton – The Crooked Wheel): The Transformation of Folklore Texts During the Russia-Ukraine War”), Janika Oras ettekandega pulmalaulude taaselustamisest möödunud aastal toimunud võro-seto laulupulmas (“A Case Study of a Revived Traditional Singing Wedding in South Estonia”, ettekande kaasautor oli Triin Rätsep), Mari Sarv koos Kati Kallioga (Soome Kirjanduse Selts ja Helsingi Ülikool) ettekandega laulude varieeruvuse analüüsimetodist laulu “Harja otsimine” näitel (Mythological song Searching for a Comb in Estonian, Ingrian and Karelian tradition, ettekande kaasautor oli Maciej Janicki) ning Liina Saarlo ettekandega Eesti 20. sajandi laulurepertuaari mitmekesisusest (“Unfortunately, I didn’t learn all her ancient songs from my mother... About the diverse origin of the mid-20th century song repertoire in Estonia”).

18. mail viisid Janika Oras, Mari Sarv ja Kati Kallio (Soome Kirjanduse Selts, Helsingi Ülikool) läbi läänemeresoome laulude õpitoa Prantsusmaal, Availles’s toimunud festivalil.

18. mail toimunud muuseumiöö “Õös on vabadust” avas kirjandusmuuseum huvilistele ukсед. Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajatest viis Getter Lauk läbi tantsulaboratooriumi “Labajalg”, Valdo Valper luges muuseumi ees ette luuletusi, tehnikaga abistas Jaan Tamm. Külastada sai ka ERA uurimissaali ja hoidlanäitust, selgitusi jagasid Kärri Toomeos-Orglaan, Enn Kalev Tarto, Kadri Tamm, Taive Särg, Risto Järv, Mathilda Matjus ja Astrid Tuisk.

21. ja 22. mail koordineeris Astrid Tuisk Hugo Treffneri Gümnaasiumi 11. klasside praktikat, muuhulgas tutvuti lõbusa kartoteegimängu käigus ka ERA ainesega.

22. mail esines Mari Sarv TÜ Arvutiteaduste instituudi korraldatud andmeteaduse seminaril “Kultuur ja andmed” TÜ Delta õppehoones ettekandega “Koostöökogemus: tehted folklooriandmetega”.

23. mail viisid Natali Ponetajev, Getter Lauk ja Astrid Tuisk Vanalinna Hariduskolleegiumi 10. klassile läbi rahvamuusika ja -tantsude haridusprogrammi.

25. mail toimus kirjandusmuuseumis Janika Orase juhendamisel neljas Seto leelokooli kohtumine

27. mail toimus Kärddlas, Hiiumaa Muuseumi Pikas Majas jutuõhtu “Muinas- ja muidujutte Hiiumaalt”. Kärrri Toomeos-Orglaan tutvustas kirjandusmuuseumi failirepositooriumi KIVIKE kogukonnaportaali “Hiiumaa muinasjutud”. Ettekannet ilmetasid Risto Järve, Helen Kõmmuse ja Astrid Tuisu esitatud muinasjutud. Katkendeid Enda Ennisti välitööpäevikust kandis ette Liina Saarlo. Muusikalist värvi lisas Helen Kõmmus hiiu kandlel.

27. mail kaitses Mia Marta Ruus Tartu Ülikoolis religiooniuuringute ja teoloogia erialal bakalaureusetööd “Eesti rahvarõivaste kandmine ja selle eksistentsiaalsed dimensioonid” (juhendaja Atko Rimmel (TÜ)).

29. mail oponeeris Lona Päll Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituudis Rines Künnapase bakalaureusetööd “Kliimamuutuste tajumine ja neile reageerimine planeerimise näitel”.

30. mail toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul anti üle Seltsi juhatuse poolt eesti folkloristika aastapreemia 2024, selle päevis Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur Taive Särg.

Anu Korb tutvustas oma koostatud ja toimetatud vastvalminud raamatut “Siberi eestlaste rahvapärased ravioskused. Eesti asundused IX”. Väljaande kujundas ja küljendas Merike Kask, keeleteimetaja oli Inge Annom, ingliskeelse resümee tõlkis Kait Tamm, projektijuht oli Risto Järv.

27.–30. maini toimus Reykjavíkis Islandi Ülikoolis Põhja- ja Baltimaade 8. digihumanitaaria konverents (“From Experimentation to Experience: Lessons Learned from The Intersections Between Digital Humanities and Cultural Heritage”), mille korraldas 15 asutust ja organisatsiooni koondav Islandi Digihumanitaaria Keskus. ERAst osalesid konverentsil Mari Sarv, Kadri Vider ja Olha Petrovych. Mari Sarv oli ka konverentsi programmikomitee liige.

Olha Petrovych, Mari Sarv, Maciej Michał Janicki, ja Kati Kallio analüüsisid oma ettekandes ühe ukraina duuma tüübi varieeruvust kasutades läänemeresoome regilaulude põhjal välja töötatud metoodikat ("How to analyse variation in folklore: Finnic runosongs and Ukrainian dumas").

Antti Kanner käsitles võrdlevalt läänemeresoome regilaulude ja murdekorpuste sõnalise koostise statistilist struktuuri ("Oral poetry collections as a dialectal spoken language corpus"). Ettekande kaasautorid olid Kati Kallio, Jakob Lindström, Eetu Mäkelä (Helsingi Ülikool ja Soome Kirjanduse Selts) ning ERAst Mari Sarv, Kaarel Veskis ja Helina Harend.

Kadri Vider pidas posterettekande EKLA arhiivi kultuurilooliste kirjavahetuste digiandmestike andmekvaliteedist ("Digital Datasets Created from Archival Sources: The Problem of Data Quality in the Study of Private Letters"), ettekande kaasautorid olid Neeme Kahusk, Marin Laak (EKM EKLA) ja Mari Sarv.

Maciej Janicki posterettekanne ja demo tutvustas rahvaluuletekstide sarnasuse uurimise keskkonda Runoregi. Ettekande kaasautorid olid Kati Kallio ja Eetu Mäkelä (Helsingi Ülikool ja Soome Kirjanduse Selts) ning ERAst Mari Sarv.

Põhja- ja Baltimaade digihumanitaaria organisatsiooni tutvustaval paneelsessioonil tutvustas Mari Sarv lühidalt Eesti digihumanitaaria väljal tegutsevaid teadus- ja mäluasutusi, digihumanitaaria õppekavasid ning valdkonna olulisemaid väljakutseid ja kitsaskohti. Mari Sarv ja Kadri Vider tutvustasid 2025. aastal Tartus toimuvat 9. DHNB konverentsi nii selsamal sessioonil kui ka konverentsi posterilal.

1. juunil pidas Inna Lisniak rahvusvahelisel veebikonverentsil "Creative Universalism in Culture, Art, Education: Identification, Communication, And Synergetic Dimensions" (korraldaja Vasyl Stefanyki nimeline Eelkarpaatia Riiklik Ülikool Ukrainas, Ivano-Frankivskis) toimunud ümarlaual ettekande ukraina kultuuri edendamisest maailmas sõja ajal ("Promotion of Ukrainian Culture in World Space During the War").

4. juunil viis Andreas Kalkun Kumus näitusel "Elisarion. Elisàr von Kupffer ja Jaanus Samma" läbi kuraatorituuri koos Hannes Vinnaliga.

5. juunil kohtusid ERA kaastöölise kirjutamisrühmaga arutlemaks arhiivi selle aasta kogumisteema "Kunsti puudutus" üle Astrid Tuisk ning kogumisvõistluse eestvedaja Mari-Ann Rimmel.

7. juunil kaitses Helina Harend Tartu Ülikoolis eesti ja võrdleva keeleteaduse erialal magistritööd "Ema-, isa-, õe- ja vennanimetused eesti regilauludes" (juhendajad Karl Pajusalu (TÜ) ja Mari Sarv).

7. juunil kaitses Mathilda Matjus Tartu Ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule erialal bakalaureusetööd “Eesti jahijuttude eripärasest ja muutumisest Tartumaa jahimeeste juttude näitel” (juhendaja Kristel Kivari (TÜ)).

7. juunil oponeeris Andreas Kalkun Tartu Ülikoolis Tiina Mõttuse bakalaureusetööd “Jumestamise kultuurilisi tähendusi 1930. aastate Eestis”.

8. juunil toimus Pajusis lõõtspillipäev, kus Natali Ponetajev pidas ettekande lõõtspillidest vallakohtu protokollides. Natali Ponetajev ja Olga Ivaškevitš koos Liisi Laineste ja Alar Madissoniga kogusid video- ja pildimaterjali eesmärgiga kaardistada vanemaid Teppo-tüüpi lõõtspille.

8. juunil autasustati Tallinnas Eesti Lastekirjanduse Keskuses 32. Sten Roosi nimelise muinasjutuvõistluse parimaid. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi auhinna pälvisid Marta Roosme (Türi Põhikool, 9. klass, muinasjutt “Ilvesepoiss” ja Alondra Ivask (Rocca al Mare Kool, 9. klass, muinasjutt “Nõid, tütarlaps ja hunt”). Žüriiliikme, kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi juhataja Risto Järve eriauhinna said Johanna Maria Topolev (Kalmetu Kool, 9. klass, muinasjutt “Kartoška elulugu”) ja Markus Õisma (Nissi Põhikool, 8. klass, lugu “Karu mantlipärija”).

10. ja 11. juunil pidas Taive Särg XXVIII laulupeo kunstilise meeskonna koolitusel Pärnumaal Ojako puhkekeskuses loenguid rahvalaulude kasutamisest koorilauludes.

11. juunil rääkis Mari-Ann Remmel Urvaste Rahvamajas Urvaste kihelkonna püha-paikadega seotud pärimusest.

13.–16. juunini osales Lona Päll USA-s Yale'i Ülikoolis Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsiooni 29. konverentsil “The Baltic Way: Unity and Giving Aid” ning pidas ettekande rohepöördest ja kohalikest narratiividest (“Context Matters: Analyzing Green Transition Narratives in Estonia”).

13. juunil pidas Risto Järv Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse aiaseminaril ohustatusest, väljasuremisest ja hakkamasaamisest ettekande “*Draco borealis* – kõige kiuste püsiv liik”.

16. juunil toimunud Tartu tantsupeo “Juure juures” etendustel kõlasid Tartu tantsupeo ja Eesti Rahvaluule Arhiivi ühisel kogumisvõistlusel “Vanavanema hääl” talletatud lood.

17.–21. juunini Riias toimunud Rahvusvahelise Rahvajutu-uurijate Seltsi 19. kongressil “Folk Narratives in the Changing World” (“Rahvajutud muutuvast maailmas”) esinesid ERAst Ave Goršič ettekandega kriisi käsitlevatest juttudest (“Narratives In- and Outside of Crisis”), Risto Järv ettekandega rahvajuttudest ERA sotsiaalmeediakanalites (“Folktales on the Folklore Archive’s Social Media Channels”); Olha Petrovych pidas koos Alla Vinnichukiga (Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi Riiklik Pedagoogikaülikool) ühissetekande ukraina duumade arvutianalüüsi tulemustest (“Colors of Tradition: A Computational Exploration of Ukrainian Folk Dumas”); Inna Lisniak koos Liudmyla Yefremovaga (M. Rylsky kunstiuuringute, folkloristika, etnoloogia instituut) ühissetekande ukraina kalendrilaulude žanrilise varieeruvuse tuvastamisest arvutuslike meetoditega (“Genre Varieties Determination of the Winter Cycle in Ukrainian Calendar and Ritual Folk Songs of the Podillia Region: Computational Methods”); Kati Kallio (Soome Kirjanduse Selts, Helsingi Ülikool) pidas ettekande läänemeresoome laulukultuuride piirkondlikest erinevustest, mis on ilmnunud jutustavate laulude arvutianalüüsil (“Regional Cultures of Narrative Songs in Computational Comparison”), ettekande kaasautorid olid Mari Sarv (ERA), Maciej Janicki ja Eetu Mäkelä (mõlemad (Helsingi ülikool).

Ave Goršič koostas ISFNRI laekurina seltsi nelja viimase tegevusaasta finantsaruande, mida esitleti kongressi üldassambleel. Ave Goršič valiti üldkogul jätkama tegevust laekurina ISFNRI juhatuse koosseisus.

20. juunil juhendas Janika Oras Laossina külas Lummo Kati leelokoori seto pulmalaulude õppimisel.

27. juunil ilmus ERR kultuuriportaalis Michael Cole’i ingliskeelne intervjuu näituse “Metsavaimud masinas” eestvedajate, folkloristide Ave Goršiči ja Taive Särje ning kuraatorite Henri Hüti ja Evelyn Raudsepaiga.

27. juunil pidas Kaarel Veski Šveitsis Einsiedelni linnas luule arvutuslikule uurimisele pühendatud konverentsil, mille fookuses sel aastal oli huumor (“Plotting Poetry 7: Metres of Humour”) ettekande regilaulude absurdsusmäära analüüsimisest tehisintellekti abil (“The Quirks of Culture: Analyzing Absurdity in Estonian Runosongs with AI”).

28. juunil avati Eesti Kirjandusmuuseumis ja TÜ Loodusmuuseumis Euroopa Kultuuri-pealinn Tartu 2024 raames folklooril põhinev kunstinäitus “Metsavaimud masinas”. Projekti eestvedajad olid folkloristid Taive Särg ja Ave Goršič ning kuraatorid Henri Hütt ja Evelyn Raudsepp. Näituse pidulikul avamisel esinesid loodusfolkloori teemalises kavas koos nendega veel ERAst Helen Kõmmus, Getter Lauk, Mathilda Matjus, Natali Ponetajev. Samal päeval avati ERA käigukoridoris vitriininäitus “Meie tööpere ja mänguloomad” (koostajad Taive Särg ja Ave Goršič).

28. juunil vestlesid Tartu Ülikooli loodusmuuseumi ja botaanikaaiia taskuhäälingus Rukkirääk näitusest “Metsavaimud masinas” Taive Särg, kuraator Henri Hütt ja viidekunstnik Emer Värk, saatejuht oli Carlotta Pödra.

27.–30. juunini toimunud Keila orhideepäevade raames pidas Jüri Metsalu Keila lauluväljakul loengu Eesti heinamaapärimusest, jagades ühtlasi huvitavamaid leide värskest puisniitude vaimse kultuuripärandi uuringust. Orhideepäevade raames vaadati Eesti Orhideekaitse Klubi ja EKM Eesti Rahvaluule Arhiivi ühistööna valminud ERA emeriidi Mall Hiiemäe veebiloengut “Kaunis kuldking ja need teised käpalised”, filmis ja monteeris Janno Simm, helitöötlaste tegi Jaan Tamm (loeng on vaadatav ERA Youtube-i kanalil).

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

Märtsis ja aprillis osales Mare Kõiva õpilaste Teadusfest 2024 komisjonis ja **13. aprillil** auhindamisel Ahhaa keskuses.

4. ja 5. aprillil korraldas Liisi Laineste oma Euroopa kolleegidega Leuveni ülikoolis (Belgia) huumorikonverentsi, millest osaliselt veebi vahendusel osa saada ka laiemal huvilisteringil. 4. aprillil olid teemaks püstijalakomöödiad: “Stand-up comedy as a site for social identity”, samal päeval leidis aset paneeldiskussioon “A panel on cartoons and the depiction of social conflict”

4. ja 5. aprillil osales Anastasiya Fiadotava Leuvenis (Belgia) korraldatud sümposiumil “Humor and Conflict in the Public Sphere” ettekandega “When transnational beats the national: humorous reactions to the Wagner group rebellion in Estonia, Poland and Belarus” (kaasautorid Liisi Laineste, Guillem Castañar ja Władysław Chłopicki).

5.–8. aprillini osales Mare Kõiva Edinburghis Traditsioonilise Kosmoloogia Seltsi 40. ja Rahvusvahelise Etnoloogia- ja Folklooriühingu (SIEF) rituaalse aasta tööühma 20. aastapäeva konverentsil.

9. aprillil pidas Reet Hiiemäe Põltsamaa väärivate ülikoolis ettekande “Maarja mürab, Jüri jürab: kevadistest tähtpäevadest eesti pärimuses”.

10.–12. aprillini toimus Tallinna Ülikoolis Eesti humanitaarteaduste aastakonverents. “Tulevikuhumanitaaria: kuidas humanitaarteadused kujundavad ühiskonda pöördeliste

muutuste ajastul”. Paneeli “Humanitaaria ja teadmussiire – koostöö ja -loome õpetajatega” korraldajate seas oli Piret Voolaid. Ettekannetega esindasid selles paneelis osakonda Eda Kalmre (Astrid Tuisuga ERAst ühisettekannet “Lapsed ja noored kui pärimuse loojad ja kandjad – uut moodi aines teaduses ja kooliõpetuses 1990. aastast”. Raivo Kalle pidas Andres Kohvi (Räpina Aianduskool) ja Renata Sõukandiga (Ca’ Foscari Ülikool) ühisettekannet “Kuidas taimepimedus kajastub meie igapäevases keeles: näide Tartus läbiviidud küsitlusest”. Keskkonnateemadele pühendatud paneelis “Kultuuri loov potentsiaal keskkonnakriisis” esines Reet Hiiemäe (“Keskkonnapärimus ja rohekommunikatsioon”). Ajaloouringute paneelis “Mitmeliigiline ajalugu. Loomad keskaja ja varauusaja ühiskonnas” kuulati Tõnno Jonuksi analüüsi “Loomarepresentatsioonid hilisrauaajast keskaega – järjepidevus, muutused või katkestus”. Paneelis “Mitmeliigiline ajalugu: loomad keskaja ja varauusaja ühiskonnas” pidas Tõnno Jonuks Andres Uueniga ühisettekannet kultuuripärandi tehnilistest uuringutest humanitaarteadustes juhtumiuuringute näiteil. Katre Kikas pidas paneelis “Sinine humanitaaria: vesi, inimene, kultuur” ettekannet ““On säääl veike ojake kuskil nirisemas, olen mina esimene sinna vesket ehitamas...” Vesi mölder Märt Siipseni omaeluloolistes kirjutistes”.

12. aprillil astus Nikolai Anisimov ansambli AR-GOD koosseisus üles udmurdi rahvamuusika kontserdil, kus oli võimalus annetada soome-ugri väikerahvaste toetuseks.

25. aprillil pidas Sergey Troitskiy Tallinnas Kardis OÜs avatud loengu “Loomariigid: hilise Vene impeeriumi poliitiline zoomorfne karikatuur, 1890–1905”.

26. aprillil esinesid Pärnu Keskraamatukogus Pärnumaa raamatukoguhoidjate maakondlikul koolituspäeval loengutega FO vanemteadur Reet Hiiemäe (“Üleloomulikud kogemused ja raamatuillustratsioonid”) ja kirjandusmuuseumi direktor Piret Voolaid (“Folkloori lühivormidest kultuuririkkuse aastal”).

15. maini viibis Anastasiya Fiadotava teadusvisiidil Leuveni Ülikoolis (Belgia).

1. mail rääkis Mare Kõiva Eesti Rahvusringhääliku “Vikerhommikus” 1. mai ja volbrapäeva kommetest nii Eestis kui ka välismaal.

2. mail esines Sergey Troitskiy Tartu Kunstimuuseumis loenguga “Tsensuuri haardes: zoomorfne eesti/balti karikatuur hilisimpeeriumis (1890–1905)”.

3. mail pidas Reet Hiiemäe pidas Tallinnas Eesti Ämmaemandate Ühingu aastakonverentsil “Armastus on kõige all” ettekannet “Pärimuslike rasedus- ja sünnitusrituaalide psühholoogilisest aspektist”.

5.–16. maini osales Nikolai Anisimov Prantsusmaal INALCO (Institut national des langues et civilisations orientales) kutsel traditsioonilistel udmurdi kultuuri päevadel Pariisis ja Brestis. Ta astus üles ettekannetega udmurdi rahvariietest, rahvamuusikast, matusekombestikust ja surnutega suhtlemisest. Ühtlasi esitles ta raamatut “Улон – питыран, сюлэм – пияла...”: одйг удмурт кышномуртлэн дауръем улон сюресэз” (Tartu, 2024). Lisaks andis udmurdi keele tunde INALCOs udmurdi keele kursuse tudengitele. Pariisis ja Brestis korraldatud udmurdi õhtutel osales udmurdi rahvusköögi meistiklassides ja laulis udmurdi keeles.

8. mail esines Piret Voolaid Nõos Valga praostkonna sinodil ettekandega “Folkloori lühivormidest kultuuririkkuse aastal”.

9.–15. maini olid kirjandusmuuseumis ja osakonnas visiidil ungari kolleegid Katalin Vargha ja Anna Szakal, kellega arutati koostööplaane.

16. mail pidas Sergey Troitskiy Tallinnas klubis Kardis loengu “Vene impeeriumi ajalehtede ja ajakirjade karikatuuridest 19. ja 20. sajandi ristumiskohas. Sel ajal oli poliitiline tsensuur eriti karm protestide ajal kogu riigis”.

16. ja 17. mail osalesid Sofias toimunud 6. rahvusvahelisel hübriidkonverentsil “Between the worlds: contesting (im)possible identities” *online* ettekannetega Mare Kõiva (“The periphery identity”) ja Liisa Vesik (“Identity of subcultural groups. The case of science fiction fans”).

18. mail pidas Reet Hiiemäe Tartu 2024 kogukonnaprogrammi projekti “Päritud ellujäämiskunstid” üritustesarja kuuluval üritusel “Vooremaa kommikonkurss” ettekande “Pärimuslikud teadmised kohalikest metsikutest toidu- ja joogitaimedest”.

19. mai Postimehes kirjutas Mare Kõiva müütide ja märkide tähtsusest läbi ajaloo.

21. maist 1. juunini viibisid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov korralistel välitöödel Eesti TA ja Bulgaaria TA ühisprojekti “Religioon, loodus ja maagia” raames, välitööd hõlmasid Sofia ümbrust, Samokovit, Borovetsi jm. **24. mail** osaleti seminaril “Digitaalne vaimne pärand” ja **27. mail** seminaril “Multilokaalne elamisviis – elu linnast väljas”, **28. mail** osaleti projekti seminaril. Toimetati Yearbook of Balkan and Baltic Studies 2024. aasta numbrit.

28. mail osales Sergey Troitskiy seminaril “Literatura Rosyjska wobec doświadczenia totalitaryzmu” (“Vene kirjandus vs totalitarismi kogemus”) plenaarettekandega

determinismi ületamisest oberiuutide poeetikas ja poliitikas (“Преодоление детерминизма в поэтике и/как политике: художественная практика обериутов”). Seminari korraldas Sileesia Ülikool Katowicis.

29. mail esitles Reet Hiimäe Tartus koondtutvustuse Tartu 2024 kogukonnaprogrammi koolituspäeval pärimusteadmisi tutvustavat projekti “Päritud ellujäämiskunstimid”.

3.–14. juunini osales Katre Kikas Marburgis Herderi Instituudis SIEFi (Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore) ajaloolise kultuurianalüüsi töörühma vahekonverentsil “Reimagining Europe: De-colonizing Historical Imaginaries, Disciplinary Narratives in Folklore and Ethnology and Beyond” ettekandega “Europe and its Imaginaries in the Rhetoric of Folklorist Jakob Hurt”.

12.–15. juunini osales Mare Kõiva ISFNR töörühma Charms, Charmers, and Charming konverentsil “Conflicts and catastrophes” ettekandega “Do online incantations resemble previous texts?”, samuti osales ta **14. juunil** juhtkomitee koosolekul.

13. juunil osales Sergey Troitskiy Viljandis sümposiumi “Visual rhetorics of humour: using and forming an iconography of stereotypes” korralduskomitee koosolekul.

13. ja 14. juunil pidas SIEFi (Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore) ajaloolise kultuurianalüüsi töörühm Marburgis Herderi Instituudis vahekonverentsi “Reimagining Europe: De-colonizing Historical Imaginaries, Disciplinary Narratives in Folklore and Ethnology and Beyond”. Osakonda ja Eesti kultuuriuurijaid esindas Katre Kikas ettekandega “Europe and its Imaginaries in the Rhetoric of Folklorist Jakob Hurt”.

14. juunist 25. juunini töötasid akadeemilise teadusvahetuse raames Riias Andres Kuperjanov (etnoastronoomia paralleelid läti pärimuses) ja Mare Kõiva (muistendite paralleelid).

17. –21. juunini osalesid Riias ISFNR 19. kongressil kongressil “Folk Narratives in the Changing World” osakonna teadlased Mare Kõiva (eripaneelis “Committee on Charms, Charmers and Charming presentation “What Has the Charms Committee Been Up To?” teemal “Incantatio, an Online Journal of Charms, Charmers and Charming; usundiliste juttude paneelis ettekandega “Do Old Belief Narratives Lose Relevance? Variation and Search for Truth on the Example of Noah’s Ark”, Eda Kalmre sektsioonis “Oral vs Online sektsioonis ettekandega “From a Children’s Horror Story to a Crime Legend of the Adult World”;

Anastasiya Fiadotava, Guillem Castañar ja Liisi Laineste ühisettekandega “Laughter and sex prolong life”: Current Trends in the Humour Practices of Russian-Speakers in

Estonia. Kriisinarratiivide sektsioonis Andrus Tins ettekandega “Artificial Intelligence (AI) in the Human World: The Folklore of AI as a Resource for Exploring the Relationship between People and Technology”.

19.–22. juunini osales Reet Hiemäe Strumicas (Makedoonia) teisel ülemaailmsel religioosse dialoogi ja koostöö konverentsil ettekandega “Communication with Supernatural Protectors and Helpers in Estonia in the 21st Century”.

24. juunil viis Reet Hiemäe Elva vallas Soo talus Tartu 2024 raames korraldatud uuspärimusfestivalil “Anda ja kanda” läbi loeng-töötod sõnamaagiast, taimemaagiast ja maagilistest esemetest.

26.–30. juunini osalesid Jaak Aru, Andres Kuperjanov ja Mare Kõiva Bremenis toimival arheoastronoomia konverentsil “Rhythmen und Positionen in Raum und Zeit: Orientierung auf der Erde und im Kosmos”, kus pidasid ühisettekande “Determinants of Finno-Ugric navigation to northern European coastal regions 3500 years ago. Genes. Stars. Myths”.

Juulikuus viibisid Nikolai ja Tatjana Anisimov välitöödel Udmurtias.

25. juulil osales Mare Kõiva Põlvamaal Himmastes Jakob Hurda 185. sünniaastapäeval, kus talle anti üle Jakob Hurda rahvuskultuuri auhind 2024.

27.–29. juulini külastas osakonda Bulgaaria teadlane Nikolai Sivkov, puukalendrite ja ajaarvamise uurija.

Soome-ugri kirjanduskohvik (SUKK)

Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi hõimurahvaste programmi toel korraldatava üritustesarja “Soome-ugri kirjanduskohvik ehk SUKK” idee on selles, et teisi keeli avastatakse erinevate meelte abil; sama kirjandusteos kõlab eri keeltes ja nii saavad osalejad “maitsta” võõrast keelt seda kõneldes, sest iga keel ilmutab end täies kordumatuses ja unikaalsuses. Iga kohvikuõhtu pühendatakse ühele soome-ugri kirjandusteosele ja selle tõlgetele teistesse keeltesse. Õhtuid korraldavad Nikolai Kuznetsov ja Sergey Troitskiy.

29. aprillil loeti soome-ugri kirjanduskohvikus liivi luuletaja Baiba Damberga luuletust “Kahe keelega ma sündisin...”. Autorist rääkisid ja tema teost kommenteerisid Karl Pajusalu ja Valts Ernštreits. Vestlust modereerisid Sergey Troitskiy ja Nikolai Kuznetsov.

27. mail loeti kirjanduskohvikus osa karjala luuletaja Aleksandr Volkovi triptühho-nist “Liivin virret” (“Livvi lood”). Videosilla vahendusel rääkis teosest keeleteadlane, karjala kirjanduse tundja ja tõlkija Jaan Õispuu. Vestlust juhtisid Sergey Troitskiy ja Nikolai Kuznetsov.

17. juunil tutvuti lähemalt neenetsi luulega ja loeti Juri Vella luulet. Ekspertdina kommenteeris neenetsi luulet etnoloog, fennougrist ja tõlkija Eva Toulouze.

Osakonna seminarid

Seminare toetab Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3, nende toimu-mise tagab Mare Kalda.

8. aprilli seminaril kõneles Raivo Kalle: “Kihnu looduskultuur ja kohalik teadmine: eripärad ja rakendamine”.

11. aprillil pidas katalaani festivalitraditsiooni uurija Aleida Bertran ettekande “International folk festivals, nation-building and transnationalism: A comparative study between Latvia and Northern Catalonia” (“Rahvusvahelised rahvapildustused, rahvuse ülesehitamine ja transnatsionalism. Läti ja Põhja-Kataloonia võrdlev uurimus”). Ettekanne põhines Läti Kultuuriakadeemias aastail 2018–2021 doktoritöö jaoks tehtud välitöödel ja arhiivimaterjalidel.

15. aprilli seminaril pidas Indrek Ojam oma senise töö põhjal Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Vahingu isikuarhiivi korrastamisel ja uurimisel ettekande “Vaino Vahingu isikuarhiiv ja Vahingu loomingu uurimise hetkeseis”.

29. aprillil kuulasime Zhenyu Wangi eestikeelset ettekannet “Mis on hiina keel ning kuidas geograafilised ja kultuurilised erinevused iseloomustavad keeli?” Zhenyu Wang õpib Tartu Ülikoolis eesti keele ja soome-ugri keelte magistriõppekaval ja ühtlasi teeb praktikat muuseumis. Kõne all oli hiina keelte eristamine seoses geograafiliste erine-vustega, mandariini keel, kuus lõunahiina murret jne.

13. mail kuulati veebiseminaril Liat Steir-Livny ettekannet “Holokausti kujutamine dokumentaal-animatsioonides – mäletamise piirjooned”. Esineja tutvustas ka hiljaee-gu Edinburghi Ülikooli kirjastuses ilmunud raamatut “Holocaust Representations in Animated Documentaries – The Contours of Commemoration”.

27. mail pidas Zhenyu Wang eestikeelse ettekande “Mis on hiina keel ning kuidas geograafilised ja kultuurilised erinevused iseloomustavad keeli?” teise osa.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

10.–12. aprillini toimus Tallinna Ülikoolis Eesti humanitaarteaduste aastakonverents. “Tulevikuhumanitaaria: kuidas humanitaarteadused kujundavad ühiskonda pöördeliste muutuste ajastul”. Avapäeva plenaarettekande “Kes tantsib ja kes lööb trummi? Eesti humanitaaria kolmes pöördes” pidas Tiit Hennoste. Folkloriste esindas Auli Viidalepp ettekandega “Folklorist muutub ajas: Richard Viidalepp”.

12. juunil pidas kultuuriantropoloogia professor ja Wellingtoni Victoria Ülikooli Te Herenga Waka Uus-Meremaa uuringute Stouti uurimiskeskuse direktor Brigitte Bönisch-Brednich TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas külalisloengu “Celebrating the Nation: A Ritual Analysis of Aotearoa New Zealand National Days / “Rahvuse tähistamine: Aotearoa Uus-Meremaa rahvuspäevade rituaalne analüüs”.

17.–21. juunini osalesid Tartu Ülikooli folkloristid Riias Rahvusvahelise Rahvajutuurimise Seltsi (ISFNR) 19. kongressil “Rahvajutud muutub maailmas”. Ettekandega astusid üles Ülo Valk (“Pushing the Limits of the (In)Credible: Personal Experience Stories of the Uncanny in Vernacular Hinduism”), Margaret Lyngdoh (“Reasoning Magic: Interpretive Positionalities Toward Myntor Tradition among Khasi and Karbi”), Alina Oprelianska (“Explaining Sleep Paralysis through the Encounter with a Household Spirit Khatnyk in Ukrainian Folklore”), Lodewyk Barkhuizen (“Happily Possessed: The Relationship between Spirit Possession and Knowledge Production in South African “Traditional’ Healing Practices””) ja Kristel Kivari (“Alienation of the Landscape: The Presence of Soviet Military Power in Stories of the Supernatural”) ning kongressi viimasel päeval Tiina Sepp (“Legends and Inspiration: Exploring the Mystery of Glastonbury Abbey and the Ever-Evolving Influence of the Company of Avalon”).

Digitaalse uurimistöö tulemusi tutvustasid Andrus Tins (“Artificial Intelligence (AI) in the Human World: The Folklore of AI as a Resource for Exploring the Relationship between People and Technology”), Olha Petrovych (kirjandusmuuseumist) koos Alla Vinnichukiga (“Colors of Tradition: A Computational Exploration of Ukrainian Folk Dumas”), Inna Lisniak (samuti kirjandusmuuseumist) koos Liudmyla Yefremovaga (“Genre Varieties Determination of the Winter Cycle in Ukrainian Calendar and Ritual Folk Songs of the Podillia Region: Computational Methods”).

Digihumanitaaria uuringute rahvusvaheline töörühm koosseisus Kati Kallio, Mari Sarv, Maciej Janicki & Eetu Mäkelä esitas järjekordse uurimisraporti “Regional Cultures of Narrative Songs in Computational Comparison”.

Folkloori teooriast pidas ettekande TÜ teadur Jonathan Roper (“List vs. Narrative (On the Basis of Micro-Genres)”).

Kaitstud magistriprojektid

Ilona Piirimägi kaitses 5. juunil magistriprojekti “Betti Alveri muuseumi arengukava loomine”. Juhendaja Kirsti Jõesalu, retsensent Ehti Järv (Antropoloogia Keskus).

Mare Mätas kaitses 5. juunil magistriprojekti “Raamat “Kihnu motorratta lugu””. Juhendaja Ester Bardone, retsensent Kristel Rattus (ERM).

Liina Rajaveer kaitses 5. juunil magistriprojekti “Mitmekesisus ja kaasatus tööandjate pilgu läbi”. Juhendaja Keiu Telve, retsensent Maie Kiisel (TÜ RAKE).

Kaitstud magistritööd

Helina Harend kaitses 7. juunil magistritööd “Ema-, isa-, õe- ja vennanimetused eesti regilauludes”. Juhendad Karl Pajusalu (TÜ) ja Mari Sarv (EKM), retsensent Sulev Iva.

Ave Grenberg kaitses 10. juunil magistritööd “Mulgi Kultuuri Instituudi roll ja väljakutsed Mulgimaa vaimse kultuuripärandi hoidmisel ja edendamisel”. Juhendaja Ester Bardone, retsensent Kristiina Porila.

Mart Alaru kaitses 10. juunil magistritööd “Vabanemine võimal(dav)uste ahelatest: teadlik internetikasutamine Facebookist lahtiühendunute näitel” Juhendajad Ester Bardone ja Kristin Kuutma, retsensent Maili Pilt.

Kaitstud bakalaureusetööd

Mathilda Matjus kaitses 7. juunil bakalaureusetööd “Aspekte Eesti jahijuttude eripärast ja muutumisest Tartumaa jahimeeste juttude näitel”. Juhendaja Kristel Kivari, retsensent Mare Kalda.

Tiina Möttus kaitses 7. juunil bakalaureusetööd “Jumestamise kultuurilisi tähendusi 1930. aastate Eestis”. Juhendaja Merili Metsvahi, retsensent Andreas Kalkun.

Liisa Nurme kaitses 7. juunil bakalaureusetööd “Lapsepõlv paneelmajade vahel: 2000. alguse Annelinn intervjuudes”. Juhendaja Merili Metsvahi, retsensent Reet Hiimäe.

Kadi Prii kaitses 7. juunil bakalaureusetööd “Laul “Vihm, üle vaeslapsesest” Sangaste kihelkonnas”. Juhendaja Tiiu Jaago, retsensent Liina Saarlo.

Selinda Särev kaitses 7. juunil bakalaureusetööd ““Kas sul gossi on?” ehk klatšist noorte eesti naiste eludes”. Juhendaja Anastasiya Astapova, retsensent Maili Pilt.

NEWS IN BRIEF

Accessions of the Estonian Folklore Archives in 2023

Risto Järv, Mathilda Matjus and Kadri Tamm write about the Estonian Folklore Archives' collection year 2023 and President's Folklore Collection Award, which was granted to Maila Jürgenson, Sirje Võsa, Anu Soon and Liisa Nurme.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from April to July 2024.

Läti loitsud raamatus ja digitaalarhiivis

Aigars Lielbārdis. 150. kolekcija. Buramvārdi. Sērija: LFK krājums IV / Collection 150. Charms. ALF Collection IV. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2020. 216 lk.

Lāti Ūlikooli Kirjanduse, Rahvaluule ja Kunsti Instituut on avaldanud Aigars Lielbārdise raamatu “Kogumik nr 150”, mis on neljas vāljaanne sarjast “Lāti Folkloori Arhiivi fondid” (*LFK krājums*), mis on mōeldud rahvaluule arhiivi (*Latvijas folkloras krātuve, LFA*) folkloorivaramu tutvustamiseks. 2015. aastal asutatud sarjas on juba ilmunud vāljaanded Krišjānis Baronsi laulukogu ajaloo (2015), Lāti ūlikoolide ōppejōudude ja ūliōpilaste folkloorikogudest (2019) ning Toms Kēncise uurimus “nōukogude folkloori” kogumisest nōukogude ajal (2019). Sarja neljas raamat on pūhendatud ūhte arhiiviallikasse koondatud ulatuslikule lāti loitsukogule. Raamatu autor Aigars Lielbārdis on kogenud loitsu-uuriija, kes kaitses 2012. aastal Lāti Ūlikoolis doktoritōo “Lāti loitsutraditsioon” ja on avaldanud mitmeid artikleid sel teemal.

Raamat on jagatud kahte ossa. Esimene osa sisaldab A. Lielbārdise uurimust, milles kāsitletakse kollektiooni 150 olemust ja loomise asjaolusid, selle sisu ja lāti loitsude eripāra. Teine osa on kataloog-loend kollektiooni dokumentidest. Kogu raamat on kakskeelne, lāti teksti kōrval on ka ingliskeelne tōlge. See on suur kingitus rahvusvahelisele loitsu-uuriijate kogukonnale, keda on juba ūle kōmne aasta koondanud inglise loitsu-uuriija Jonathan Roperi algatatud Rahvusvahelise Jutu-uuriijate Seltsi (ISFNR) loitsude uurimise komitee. Roper on algatanud ka rahvusvahelised loitsukonverentsid, mis toimuvad perioodiliselt Euroopa riikides. Kāesoleva raamatu autor A. Lielbārdis on aastaid aktiivselt osalenud neil konverentsidel ning koos oma LFA kolleegi Tom Kēncisega tutvustanud lāti loitsutraditsiooni rahvusvahelistel teadusūritustel ja vāljaannetes.

LFA “Kogumik nr 150” ūllatab eelkōige oma tohutu mahu pooldest – see sisaldab ūle 4700 loitsu ja seda tāiendatakse jātkuvalt uute tekstidega (viimane tāiendus toimus 2019. aastal). Kogumik sai alguse umbes 1926. aastal, kuid sisaldab ka vanemaid dokumente Baronsi Seltsi jm kogudest; vanim kāsikiri pārineb 1860. aastast. Arhiivi esimene juhataja Ana Berzkalne algatas loitsude kogumise, kutsudes appi ōpetajaid, koole, Lāti Punase Risti noorteorganisatsioone ja ūliōpilasuuhendusi. Nagu Leedus, āratas ka Lātis huvi loitsude vastu Soome folklorist Viljo Johannes Mansikka. Lātis vallandas see kogumislaine, mille tulemusena on tānaseks jāādvustatud 54 000 loitsu, samas Leedus jāi see omal ajal kahjuks hūūdja hāāleks kōrbes ja V. J. Mansikka pidi ise korraldama uurimusekspeditsiooni leedu loitsude kogumiseks. Siinkohal tuleb lisada, et lāti loitse oli avaldatud juba palju varem: 1881. aastal ilmus suur lāti keelne vāljaanne “Lāti

etnograafiline materjal” koos Frits Brīvzemnieksi tõlkega vene keelde, milles avaldati 663 loitsu. (Muide, osa Fritz Brīvzemnieksi poolt kirja pandud ja avaldatud loitsudest on kantud loitsukirjutajate käsiraamatusse ja hiljem uuesti trükitud “Kogumikus nr 150”).

“Kogumikku nr 150” on teadaolevalt andmeid esitanud 187 isikut. Neist 97 on loitsukäsikirjade esitajad või omanikud, 29 on rahvaluulekogujad ja 61 on vahendajad, kes on loitsuraamatuid arhiivile üle andnud. Mõned inimesed olid nii esitajad kui ka kogujad. 1930. ja 1940. aastatel maksis LFA nõukogu folkloorikogujatele kopsakat tasu, mis tähendas, et folkloori (sealhulgas loitsude) kogumine oli üsna intensiivne. Aastaks 1934 oli LFA-le laekunud juba 35 000 loitsu. Sugugi kõik LFAsse saabunud loitsud ei kuulunud sellesse kogumisse; paljud neist jäid eraldi kogudesse esitajate või kogujate ainestiku juurde. “Kogumikku nr 150” valitud unikaalsed loitsukäsikirjad olid 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses kasutatud loitsuvihikud. Need on enamasti loitse sisaldavad käsitsi kirjutatud või isetehtud raamatud, märkmikud või üksikud paberilehed. Mõnel juhul ei saanud arhiiv mitte originaaldokumente, vaid vihikute omanike sugulaste või rahvaluulekogujate poolt tehtud koopiasid.

Loitsuvihikud koosnevad tavaliselt kahest osast: esimene on religioosse sisuga taevakiri ja teine koosneb loitsudest ja erinevate rahvapäraste abinõude kirjeldustest. “Taevaraamat” (*Debesu grāmatas*) levis Lätis käsikirjalisel 18. sajandil koos hernhuutlaste usuliikumisega. Nende aluseks on mittekanooniline religioosne jutustus peaingel Miikaeli või mõne muu pühaku poolt taevast toodud kirjast (vrd *Himmelsbrief*, taevakiri, prantsuse *lettres célestes*, vene *svjatõe pis'ma*, *nebesnõje pis'ma*). Selles kirjas käsib Issand hoolsalt kirikus käia, kohusetundlikult palvetada ja pühapäeviti tööd mitte teha; ta ähvardab karistada katku, nälja, üleujutuse ja muude õnnetustega neid, kes seda ei tee. Kes aga seda lugu ümber kirjutab ja levitab, saab kõik oma patud andeks ning on kaitstud vaenlaste, varaste, röövlite ja muude õnnetuste eest. Taevakirjad levisid kettkirjana, mille vastuvõtjat julgustatakse seda ümber kirjutama ja edasi andma. Lisaks põhijutustusele, mille detailid on väga varieeruvad (näiteks saab kirja taevast Karl Suur, ingel toimetab kirja lätlastele Londonis jne), esineb ka valgustuslikke usulugusid, loetelu õnnelikest ja õnnetutest päevadest aastas ja muudki. Inimesed ise lisisid taevakirjadele loitsusid, mis said siis hilisemate ümberkirjutuste osaks ja levisid edasi. Nii taevakirjadele kui ka loitsudele omistati maagilisi omadusi, mistõttu ei ole üllatav, et loitsud lisandusid loole. Nii said loitsud ise osaks kettkirjade struktuurist, sest taevakirja tekst nõudis tungivalt selle ümberkirjutamist. Mitmekordsed ümberkirjutused töid kaasa tekstide varieerumise, mõnikord arusaamatuid sõnu ja väljajätmissi, aga ka loetamatu käekirja või vigade tõttu tehtud täiendusi. Selle tulemusel on tänapäeval LFAs ühe ja sama loitsu mitu versiooni, mis on tegelikult taevakirja omanike tehtud ümberkirjutuste variatsioonid. “Kogumikus nr 150” on üle 150 sellise käsikirja, millest osa on originaalid, osa aga rahvaluulekogujate või sugulaste tehtud koopiad, sest raamatute omanikud hindasid neid nii kõrgelt, et ei tahtnud originaale arhiivile üle anda.

Taevakirjade päritolu ulatub tagasi keskaega. Arvatakse, et selle algne tekst on kirjutatud 580. aastal pKr, et tugevdada kiriku ettekirjutust pühapäeviti missal käia, mistõttu seda algselt nimetati ka “pühapävaraamatuks”. Juba 745. aastal keelas Rooma sinod teksti levitamise, kuid sellegipoolest jätkas see ringlemist. Üksikasjalikuma ajaloolise ülevaate leedukeelsetest käsikirjalistest taevaraamatutest/taevakirjadest on kirjutanud Povilas Krikščiūnas 2012. aastal ajakirjas *Tautosakos darbai* (Folkloristlikud Teosed).

Taevakirja esmamainimine Lätis pärineb aastast 1688: Riia linnaarhiivi dokumendis on kirjas, et rätsep Bružas tõi Hamburgist Issanda kirja, mis oli saadetud peaingel Miikaeli kaudu, et kaitsta inimesi tulekahju ja muude katastroofide eest ning anda abi. Bružase toodud kirja kasutasid ämmaemandad sünnituse ajal, ja ilmselt oli sellest abi, sest sõnum levis kogu Riias ja jõudis konsistooriumi, mistõttu seda kirjeldati. Selliseid tekste nagu “Imeline ohutus” kasutati ka 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Taevakirja hoiti majas või kanti kaasas, et kaitsta välgu, varaste, kuulide ja muude õnnetuste eest. Praktilistel kaalutlustel kirjutati tekst tavaliselt ümber väikestele paberitükkidele, mis seoti vihikuks, et seda oleks lihtne kaasas kanda.

On teada, et sõjaväelased võtsid selle raamatu endaga kaasa sõjaväeteenistusse ning sarnaseid eksemplare on leitud isegi Teises maailmasõjas hukkunud lätlaste isiklike asjade hulgast.

Läti folklorist Karlis Straubergs jagas juba 1939. aastal taevakirjad tüüpideks, mis olid nimetatud peategelaste või kohtade järgi, näiteks “Peaingel Miikael”, “Kaarel Suur”, “Kindral Skobolev”, “London”, “Gorgradia”, “Gandia” jne. Taevakirjad sisaldavad tihti Iisraeli kaheteistkümmne suguharu päritolu lugu ja õnnetute päevade loetelu, mis on seostatud piiblisündmustega. Lielbärdise sõnul on erinevad lood ja nende variandid kogumikus 150 sageli nii põimunud, et ilmikul on neid raske eristada ja seetõttu esitatakse raamatus peasüžeed eraldi. Neid ei käsitleta üksikasjalikult, kuid lugejale tuuakse konkreetseid näiteid.

“Kogumik nr 150” jutustab meile vähe tollaegsest loitsupraktikast. Mõningad käsikirjadele lisatud kirjad või märkmed viitavad sellele, et mõnda loitsuraamatut kasutati aktiivselt tervendamiseks, kuid puuduvad teadmised selle kohta, kui paljud neist kuulusid loitsijatele endile. Siiski näitab ajakirjandus, et arstid ei jätanud 1930. aastatel kasutamata võimalust, et noomida inimesi nende kalduvuse eest pöörduda pigem loitsijate kui arstide poole. Rahvaarstidel olid varem erinevad tegevusevaldkonnad: *vardotājs* ravib sõnadega, *pestēļi* ja *pūšlotāji* posivad, *laittājs* ja *riebējs* tegelevad massaažiga, *āderētājs* laseb verd jne. Läti folkloor näitab, et loitsusid kasutati silma- ja kõrvahaiguste, verejooksu, kasvajate, hernia, luumurru, mädaniku, düsenteeria, läkaköha, krampide, naba (*miroņkaula*) ravimiseks, õudusunenäo (*mēnessērdzībās*), valu, oksendamise, vaimse puude, tuule- (*vēja bultas*), unehaiguse jne puhul. Koduloomade ravi loitsudega oli samuti tavaline, neid kasutati hobuste, veiste, lammaste, sigade ja

kanade abistamiseks, põrna (*leanas, vīveļu vārdi*), marutaudi jt haiguste puhul. Materjal näitab, et loitsusid kasutati nii talutöodes kui ka igapäevaelus (nt mesilaste loitsud, õlleloitsud, piimaloitsud, võiloitsud, õnneloitsud, armastuse sõnad, loitsud nõidumise vastu jt. Brivzemnieks tuvastas oma 1881. aasta väljaandes umbes 70 funktsionaalset rühma, samas kui “Kogumik nr 150” sisaldab neid rohkem kui 190. Kogumik sisaldab peamiselt roosi, valu, verejooksu ja kõhulahtisuse või põrna vastu suunatud loitsusid. Samuti on suur hulk loitsurühmi ussi, koi, varguse ja tulekahju vastu. Lielbärdise sõnul annab loitsude funktsionaalsete rühmade suurus aimu sellest, millised haigused ja hädad olid tolle aja inimeste jaoks kõige pakilisemad.

Suurim funktsionaalne rühm kogumikus on roosisõnad, mida on koguni 630 teksti (kokku on kollektioonis neid üle 3000). Kuigi mitmed variandid kogumikus on selgelt samade tekstide ümberkirjutused, on see isegi ilma neid arvestamata erakordselt suur rühm. Lielbärdise sõnul viitab roosiloitsude rohkus sellele, et roosihaigus oli väga levinud ja raskesti ravitav. Tegelikult ei olnud kuni 20. sajandi alguseni teadaolevalt roosi vastu mingit ravi; autori sõnul soovivad mõned arstid Lätis isegi tänapäeval oma patsientidel pöörduda loitsija poole (muide, sama on mitmel korral kuulda olnud ka Leedus). Roos on keerukas haigus, mida iseloomustab kõrge palavik, turse ja erkpunane haav; rasked juhud võivad isegi surmaga lõppeda. Pealegi kipub haigus isegi ravimise korral ikka ja jälle tekkima. Lätlased usuvad, et roosi põhjustab ärevus, hirm ja emotsioonid, mis on osaliselt kooskõlas haiguse päritolu meditsiinilise tõlgendusega, mis seob bakteriaalse infektsiooni vaimse seisundi tõttu nõrgestatud immuunsüsteemi seisundiga. Roosihaiguse rahvaravimite hulgas olid laialt levinud kirjalikud loitsud ja graafilised märgid (tähekombinatsioonid, ristid, ringid), mis kirjutati kriidiga sinisele paberile või villasele riidele, mida suruti vastu haava. Lätis oli eriti populaarne palindroom ROSA PILA ALIP ASOR, mis oli paigutatud ühte, kahte või mitmesse ritta või nelja ossa jagatud ringi (*rozes aplis* ‘roosiring’). Ka Leedus raviti roosi mõnikord palindroomiga, kuid siin on teada vaid üksikuid juhtumeid, palju sagedamini kasutati selliseid kirjanepanekuid marutõbise loitsimiseks. Leedus oli kõige levinum SATORi maagiline ruut, mida kirjutati nii roosi kui ka marutõve vastu võileivale või paberile, mis pandi võiga määritud leivaviilude vahele, mida haige pidi sööma.

Loitsud ja üleskirjutused kogumikus näitavad, et roosihaigus võis ilmned erinevalt: roos võis olla valge, punane, luuroos (*kaula roze*), nn ristiroos (*krusta roze*), roosa, tule-roos (*uguns roze*), kolm või üheksa roosi jne. Roos loitsud varieeruvad, kuid tavaliselt keerleb süžee ümber Jeessuse Kristuse, kes kõnnib läbi põllu, ületab mere või laskub taevast alla, kandes kolme (või nelja, viit, kuut või üheksat) roosi, mis upuvad, kaovad ja hävivad muul viisil.

Jēzus Kristus gāja pār jūru. Viņam bija trīs rozes rokā. Tā viena novīta, tā otra nokalta, tā trešā nomīra. Un tev [rozei] ar vajaga nomirt. Amen. 9 reiz.

[Jeesus Kristus läks üle mere. Tal oli kolm roosi käes. Üks närtsis, teine hävis, kolmas suri. Ja ka sina [roos] sured! Aamen. 9 korda.]

See on ka Leedus hästi tuntud loits.

Teine väga sage loitsude rühm on loitsud valu vastu; neid on koguni 420 (LFA kogudes on kokku 1700 loitsu). Väärrib märkimist, et võrreldes Lätiga on Leedu valuvastased loitsud äärmiselt haruldased, välja arvatud hambavalu puhul. Lielbārdis rõhutab, et ta on ühendanud ühte rühma loitsud erinevate valude – pea, rindkere, luude, reite, ristluu, kõhu, külje, hamba- ja sünnitusvalu – vastu. Traditsiooniliselt on eri liiki valu vastu mõeldud loitsud eraldi ja kasutatakse erinevaid sõnu, kuid autor väidab, et selliseid loitsusid võib sageli kasutada rohkem kui ühe valutüübi puhul, mistõttu on asjakohane käsitleda neid koos ja seejärel jagada alarühmadesse, millest suurimad on hambavalu (132), peavalu (38) ja rinnahaiguse (23) loitsud.

Mõnedes valuloitsudes vihjatakse piiblilugudele, kuid esineb ka iseloomulikke läti teemasid ja motiive. Näiteks võrreldakse loitsudes valu kaduvate objektide või hääbuvate protsessidega, nt kästakse valul kahaneda nagu kuu, nārbuda nagu pilliroog, aurustuda nagu hommikune kaste, langeda nagu puulehed sügisel, laguneda nagu surnu hauas jne.

Suur funktsionaalne loitsude rühm on verejooksu peatamise sõnad, neid on “Kogumikus nr 150” tervelt 301 (LFA: 2 500). Vereloitse on väga üksikasjalikult kirjeldanud K. Strauberg 1936. aastal, kui ta jagas need 18 alarühma. Nende loitsude populaarseim motiiv kollektsioonis 150 ja kogu läti loitsude repertuaaris on Jordani jõgi: Jeesus ületab Jordani ja käsib veel peatuda:

Asins, netec vairs, stāv mierā tā kā Jordanā ūdens.

[Veri, lõpeta voolamine, seisa paigal nagu Jordani vesi.]

See on rahvusvaheline motiiv, mis on dokumenteeritud alates 9. sajandist. Läti loitsud ja nende rahvusvahelised analoogid näitavad, et Jeesuse ja Jordani motiiv ei ole alati säilinud, kuid käsk peatada vere voolamine on stabiilne. Lielbārdis usub, et tegemist on lühendatud versioonidega. Siiski on vere ja jõe kõrvutamise väga universaalne, seega on võimalik, et tegemist võis olla ka millegi muuga: piiblitegelased on seotud süžeedega, et tugevdada loitsu religioosset jõudu. Vere motiiv on kristlikus diskursuses üldiselt väga oluline ning Jeesuse haavade ja verejooksu kujutised on levinud mitte üksnes loitsudes.

Läti vereloitsud ei ole muidugi ainult rahvusvaheliste teemade tõlgendused. Läti traditsioonis eksisteeriva rahvalaulu stiilis loitsude vorm on autori sõnul tunnistus nende vanast päritolust. Luulevorm ja rütm aitab tekste meelde jätta. Mütoloogilised tegelased – Laima, Mara, Jumala pojad (*Dieva dēli*) peatavad jõe või allika voolu:

Melns krauklis gaisā skraida / Melnas asins laistās / Saņemiet dzelzu krampjus / Tai pilīte nepilēja + Amen + Amen + Amen (LFK 150, 2848).

[Must vares touseb taevas, / Must veri pritsib / Võtke raudklambritest kinni, / Mitte tilkagi ei tilgu sinna alla + Aamen + Aamen + Aamen.]

Viimane tekstirühm, mida raamatus pikemalt käsitletakse, on *vīveļu un liesas vārdi*. Need on loitsud loomade, peamiselt hobuste, koolikute vastu. Sõna *vīveļes* kasutati hobuste kõhupuhituse kohta, mis oli põhjustatud ebapiisavast või liiga rohkest söödast. See sõna on tuntud ka Põhja-Leedus ja Samogitias, kus haigust nimetati *vyveliu, vyvelēs, vyvolēs, vyvolais*. Lätis oli kõhulahtisus (*blužnīmi*) raskem haigus, mis hõlmas siseorganeid; see ei mõjutanud mitte ainult hobuseid, vaid ka teisi loomi. Läti keeles tunti seda haigust ka kui *asins vaina* või *sarkana vaina* (“verehaigus”, “punase haigus”). On olemas loitsud, mida on kasutatud mõlema puhul, kuid mõned räägivad ainult ühest konkreetsest haigusest. Seetõttu on raamatus need loitsud koondatud üheks funktsionaalseks rühmaks, mida on üsna palju. Kogumik 150 sisaldab 294 sellist loitsu (LFA: 1 500): 211 koolikute ja 83 põrna puhul.

9 jūdž turp, 9 jūdž atpakaļ. Spava jāpiemin. Kas dzimis, tas lai dzimis, kas miris, tas – lai mirst. Visas vīveļes lai iznikst!

[9 miili edasi, 9 miili tagasi. Värvi tuleb nimetada. Kes sündima peab, las see sündigu. Kes surema peab, las sureb. Las tema koolikud kadugu!]

Lielbārdis rõhutab üksikute loitsurühmade kirjeldamisel, et need ei ole kirjalikult levides lakanud varieerumast; seda on eriti lihtne märgata, kui variante võrrelda F. Brivzemnieksi väljaandega 1881. aastast. Lielbārdise sõnul on kirjalikud loitsud varieeruvad kui suulised, sest kirjanek mitte ainult ei lühenda neid, vaid põhjustab väljajätmisi või muudatusi kirjavahemärkides ja aktsentides ja annab ka erineva tõlgenduse sõnadele, mis on loetamatud või lihtsalt arusaamatud (eriti pärisnimed ja kohanimed). See ei tundu siiski olevat absoluutne väide; kuigi suulise pärimuse otsese edastamise puhul peaks tähenduse moonutamine olema väiksem, kipub suuline pärimus kindlasti loovalt varieeruma, lisades uusi motiive või asendades neid teistega.

Lielbārdise raamatu teine osa sisaldab kataloogi, mis mahu poolest võtab umbes kolmandiku kogu raamatust. Siin on loetletud kõik kogusse kuuluvad üksikdokumendid arhiividokumentide nummerdamise järjekorras koos järgmiste andmetega: dokumendi algne omanik ja tema elukoht (kui see on teada), dokumendi arhiivi üle andnud isik ja laekumise kuupäev, dokumendi mõõtmed, välimus, seisund ja autentsus. Iga üksiku dokumendi kohta on lisatud ka foto; kahjuks on paljud neist raamatus liiga väikesed ja pildistatud käsikirja tekst ei ole loetav. Kataloogil on pigem arhiivi- kui uurimisväärtus, sest see ei ütle meile midagi dokumentide sisu kohta, näiteks kui palju on loitsusid ja mis on nende olemus. Et seda teada saada, tuleb minna internetti ja külastada LFA

digitaalarhiivi garamantas.lv, kus teiste kogude hulgas on ka kollektsioon 150 (ehk loitsukollektsioon 150, vt <http://garamantas.lv/lv/collection/886642/Buramo-vardu-kolekcija>). Digitaalarhiivis saab vaadata kõiki kollektsiooni kuuluvaid ühikuid (praegu 4732).

On väga oluline märkida, et kollektsiooni 150 digiarhiiv on vaid väike osa loitsumaterjalist: LFA loitsukartoteek (*LFK buramvārdu kartotēka*) sisaldab praegu 19 552 loitsu! See on K. Straubergi poolt 1926. aastal koostatud ja hiljem täiendatud (või õigemini selle digiteeritud) versioon.

LFA digitaalarhiivi teine oluline tulemus on A. Lielbārdise loodud läti loitsude digitaalne kataloog (*Latviešu buramvārdu digitālais katalogs*), mis ühendab kõik digiteeritud loitsud (nii kollektsiooni 150 kui ka kaardikataloogi). Otsinguid saab teha erinevate kategooriate alusel, millest olulisemad on funktsionaalsed rühmad, tüübid, motiivid, tegelased ja teksti laad (proosa, poeesia, laul, palve).

Võrreldes Läti loitsuainese tohutu varasalvega näib LFA digitaalarhiivi kollektsioon 150 olevat üsna tagasihoidlik osa sellest. Sellegipoolest annab ainulaadse kollektsiooni esitlus ülevaate lätlaste loitsude eksisteerimise ja kogumise ajaloost ning tekstide olulisematest omadustest, läti loitsude ainulaadsusest. Tegemist on omamoodi algusega, millest arusaamise järel saab julgemalt sukelduda LFA loitsude peaaegu lõputusse digitaalsesse ookeani.

Daiva Vaitkevičienė
Tõlkinud Mare Kõiva

BOOK REVIEW

Latvian incantations in a book and in the digital archive

Aigars Lielbārdis. 150. Kolekcija. Buramvārdi. Sērija: LFK krājums. IV / Collection 150. Charms. ALF Collection IV. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2020. 216 pp.

The book is introduced by Daiva Vaitkevičienė.

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleempüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resüme.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.
- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Sternglaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

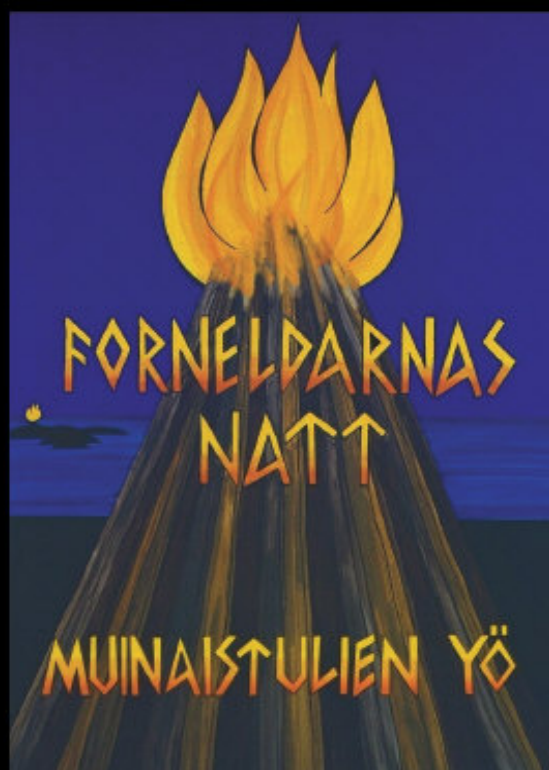
Toimetus

Hansu ja Grete muinasjutu stseen Maidla mõisa albumist. AM F 32147:138. Baltisaksa laste mängu- ja kasvamisemaailmadest loe alates lk 51. Esikaanel AMF32147_035, fotod Eesti Ajaloomuuseum SA.

Idaudmurdi preestrid elen võs'i palvusel Permi oblasti Kujeda rajooni Kirga külas 2010. aastal. Paremäl on Nazip Sadrijev, keskel preester Anatoli Galihhanov Burajevo rajooni Altajevo külast. Foto Anatoli Galihhanovi arhiivist. Loe neist alates lk 125.

Eestiski levitatud 1992. aastast pärinev postkaart populariseeris tollal uudset soomerootsi ideed - muinastulede ööd. Praeguseks on sellest saanud laiapõhjaline üritus, toimunud on nn festivaliseerumine, sel on oma koht meie kultuuriruumis, tähistamine on vaba, alatest privaatlõkke ääres istumisest kuni tuntud muusikute kontserdiga kohalikke elu arendava suursündmuseni. Loe sellest kõigest lähemalt alates lk 93.

* Muutuvad arusaamad lastest ja laste uuenduslik energia (5) * Trihvaa, uka-uka ja teised peitmismängud Eestis 20. sajandil (21) * Baltisaksa laste mängu- ja kasvamismaailmad (51) * Mitte ainult mängu asi (77) * Muinastulede öö (93) * Loitsude edasiandmise ja esitamise iseärasused idaslaavlastel (113) * Innovatsioonid idaudmurtide preesterkonnas (125) * Mordva materjal Eesti kogudes ja mordva diasporaad Eestis 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses (135) *

ISSN 1406 - 992X

9 771406 992008

*Indexed by Scopus, EBSCO, MLA,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*